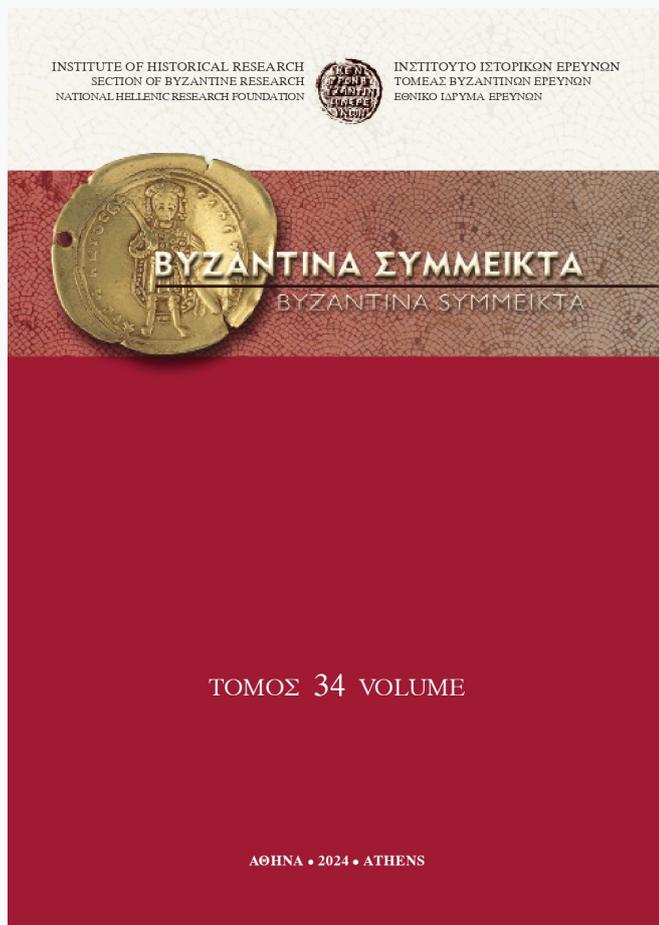

Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τόμ. 34 (2024)

BYZANTINA SYMMEIKTA 34

Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ (επιμ.), Πήλινα αγγεία σε δομημένα περιβάλλοντα. ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 34 (2024) ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Αναστασία ΓΙΑΓΚΑΚΗ κ. ά.

doi: [10.12681/byzsym.40035](https://doi.org/10.12681/byzsym.40035)

Copyright © 2025, Αναστασία ΓΙΑΓΚΑΚΗ (επιμ'έλευ)

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΙΑΓΚΑΚΗ κ. ά. Α. (2024). Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ (επιμ.), Πήλινα αγγεία σε δομημένα περιβάλλοντα. ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 34 (2024) ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 34, 1-277. <https://doi.org/10.12681/byzsym.40035>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ
Επιμέλεια

Πήλινα αγγεία σε δομημένα περιβάλλοντα:
Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην Ελλάδα.
Δεδομένα από το σχετικό ερευνητικό πρόγραμμα
και συμπληρωματικά στοιχεία

ΤΟΜΟΣ 34 VOLUME
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ / APPENDIX

ΑΘΗΝΑ • 2024 • ATHENS

BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 34
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA 34
APPENDIX

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH

ANASTASIA G. YANGAKI
Editor

Clay vessels in built contexts:
Churches with immured vessels in Greece.
Data from the relevant research programme
and additional evidence

BYZANTINA SYMMEIKTA
VOLUME 34 - APPENDIX

ATHENS 2024

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ
Επιμέλεια

Πήλινα αγγεία σε δομημένα περιβάλλοντα:
Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην Ελλάδα.
Δεδομένα από το σχετικό ερευνητικό πρόγραμμα
και συμπληρωματικά στοιχεία

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ
ΤΟΜΟΣ 34 - ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΑΘΗΝΑ 2024

Τα *Βυζαντινά Σύμμεικτα* είναι η περιοδική έκδοση του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών / Τομέας Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ και αποτελούν τη συνέχεια του περιοδικού *Σύμμεικτα*.

Η υποβολή εργασιών προς δημοσίευση γίνεται ηλεκτρονικά στον δικτυακό τόπο του περιοδικού: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz> Οδηγίες προς συγγραφείς και άλλες πληροφορίες περιλαμβάνονται στον ίδιο δικτυακό τόπο.

Διευθυντής έκδοσης: ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ
Εκδοτική Επιτροπή: ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ
ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ
ΝΙΚΟΣ ΛΙΒΑΝΟΣ
ΣΤΡΑΤΗΣ ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ

Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: ΔΗΜΗΤΡΑ ΡΕΓΚΛΗ

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Byzantina Symmeikta is the periodical journal of the Institute of Historical Research / Section of Byzantine Research / NHRF and is the continuation of the journal *Symmeikta*.

Articles can be submitted electronically via the journal's website:

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz> where guidelines and further information for authors are available.

Executive Editor: ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ
Editors: ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ
ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ
ΝΙΚΟΣ ΛΙΒΑΝΟΣ
ΣΤΡΑΤΗΣ ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ

Word processing-layout: ΔΙΜΙΤΡΑ ΡΕΓΛΗ

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens
e-mail: bookstore@eie.gr

© The National Hellenic Research Foundation
Institute of Historical Research
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Athens - GR

ISSN: 1792-0450

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ	
Α. ΚΟΥΜΟΥΣΗ - Ν. ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ	
Παναγία Καθολική Γαστούνης και Άγιος Αθανάσιος Φιλίων Καλαβρύτων: Η μαρτυρία των εντοιχισμένων διακοσμητικών αγγείων από τον 13ο στον 18ο αι.	13
Μ. ΚΑΠΠΑΣ - Κ. ΓΕΡΟΥΜΟΥ	
Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς της Μεσσηνίας	63
Α. ΑΒΡΑΜΙΔΟΥ - Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ - Α. ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ - Δ. ΠΕΤΡΟΥ - Ρ. ΠΟΥΛΗ	
(Μέρος Α΄): Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην Αττική: Δεδομένα από το ερευνητικό πρόγραμμα και πρόσθετα στοιχεία για την πόλη της Αθήνας και την ανατολική Αττική	139
Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ - Ε. ΖΑΓΚΟΥΔΑΚΗ - Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ - Κ. ΦΛΩΡΟΥ	
(Μέρος Β΄): Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην Αττική: Δεδομένα από το ερευνητικό πρόγραμμα και πρόσθετα στοιχεία από τη δυτική Αττική, τον Πειραιά, τα νησιά του Αργοσαρωνικού και τα Κύθηρα	213

ΠΗΛΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΕ ΔΟΜΗΜΕΝΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΑ:
ΝΑΟΙ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.
ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΣΧΕΤΙΚΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΚΑΙ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από το 2011 διεξάγεται στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, μετά από σχετική έγκριση από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο του Υπουργείου Πολιτισμού και σε άμεση συνεργασία με τις κατά τόπους αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων, το ερευνητικό πρόγραμμα: «Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς του ελλαδικού χώρου: ένα ηλεκτρονικό *corpus*». Στόχος του είναι ο εντοπισμός και η καταγραφή των ναών που φέρουν στις εξωτερικές τους πλευρές εντοιχισμένα εφυαλωμένα αγγεία ανοικτού σχήματος (συνήθως πινάκια και κούπες). Το πρόγραμμα μέχρι σήμερα έχει επικεντρωθεί στις περιοχές της Αττικής, της Πελοποννήσου και της Κρήτης και για τη διεξαγωγή του έχουν υπογραφεί σχετικά πρωτόκολλα συνεργασίας με τις αρμόδιες Εφορείες. Εκτός από επιτόπιες έρευνες για τον εντοπισμό και την καταγραφή των σχετικών πληροφοριών το πρόγραμμα πλαισιώνεται από μία ψηφιακή βάση δεδομένων που είναι προσβάσιμη από τον ιστότοπο: <https://immuredvessels.gr>. Εκεί έχουν καταγραφεί οι σχετικές πολυάριθμες πληροφορίες. Από τον Δεκέμβριο του 2020, κατόπιν πρόσθετης αδειοδότησης, μέρος από τα στοιχεία που είχαν παραδοθεί και καταγραφεί είναι πλέον ελεύθερα προσβάσιμα στον προαναφερθέντα ιστότοπο για το ειδικό και το ευρύ κοινό. Στη βάση δεδομένων καταγράφονται οι επιμέρους πληροφορίες για κάθε μνημείο και τα σχετιζόμενα με αυτό αγγεία ή τις άδειες, πλέον, υποδοχές τους, με δυνατότητα αναζήτησης με πολλαπλά κριτήρια.

Συμπληρωματικά, κρίθηκε χρήσιμο για την έρευνα να παρουσιαστούν συγκεντρωμένα τα σχετικά στοιχεία για τα μνημεία και τα αγγεία μίας συγκεκριμένης περιοχής, προσφέροντας συνθετικές παρατηρήσεις επί της πρακτικής εντοιχισμού (τύποι αρχιτεκτονικών μνημείων, χρονικό εύρος χρήσης, τύποι κεραμικών, διάταξη κεραμικών κ.ά.). Καθώς στο πλαίσιο του περιοδικού «Βυζαντινά Σύμμεικτα» του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών εγκαινιάζεται η δημιουργία «Ειδικών Θεματικών Ενοτήτων», που θα αφορούν ειδικό θέμα, το οποίο θα παρουσιάζεται συνοπτικά, στη ροή ορισμένων τόμων, αξιοποιήθηκε αυτή η δυνατότητα για την παρουσίαση των εν λόγω αποτελεσμάτων. Απευθύνθηκε λοιπόν σχετική πρόσκληση υποβολής μελετών προς τις/τους υπεύθυνες/υπεύθυνους για την εν λόγω καταγραφή βάσει υπογεγραμμένων πρωτοκόλλων συνεργασίας ή/και για τη διαδικασία που ακολουθήθηκε για τη δημοσιοποίηση των πληροφοριών στο διαδίκτυο μέσω του ιστότοπου της βάσης δεδομένων, για τις περιπτώσεις που προηγήθηκε και ολοκληρώθηκε η καταγραφή και η παράδοση των στοιχείων. Στην εν λόγω ειδική θεματική ενότητα συμπεριλήφθηκαν τελικά τέσσερις μελέτες, βάσει της σχετικής ανταπόκρισης των συναδέλφων. Δύο από αυτές αφορούν περιοχές της Πελοποννήσου, την Ηλεία και την Αχαΐα –από τους συναδέλφους των Εφορειών κ. Αναστασία Κουμούση, διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας, και κ. Νικόλαο Βασιλάκη– και τη Μεσσηνία, από τους συναδέλφους κ. Μιχάλη Κάππα, προϊστάμενο Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, και κ. Κωνσταντίνα Γερολύμου. Δύο αφορούν περιοχές της Αττικής, των νησιών του Αργοσαρωνικού και των Κυθήρων: Α) οι συνάδελφοι κ. Αργυρώ Καραπερίδη, προϊσταμένη Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών, κ. κ. Αικατερίνη Αβραμίδου και Ράινα Πούλη και η συνάδελφος κ. Δήμητρα Πέτρου παρουσιάζουν τα δεδομένα από την πόλη της Αθήνας και την ανατολική Αττική, αντίστοιχα, Β) οι συνάδελφοι κ. Καλλιόπη Φλώρου, προϊσταμένη Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής, μαζί με την κ. Ελευθερία Ζαγκουδάκη, και η κ. Μαρία Μπορμπουδάκη, προϊσταμένη Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μνημείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων, δίνουν τις πληροφορίες

για τη δυτική Αττική, τον Πειραιά, τα νησιά του Αργοσαρωνικού και τα Κύθηρα. Στις δύο τελευταίες μελέτες η υπογράφουσα συνεργάστηκε για την τεκμηρίωση των κεραμικών. Και στις τέσσερις μελέτες δόθηκε έμφαση τόσο στην παρουσίαση των μνημείων που εμφανίζουν την πρακτική εντοιχισμού όσο και στον σχολιασμό των επιμέρους εφραλωμένων ανοικτού σχήματος αγγείων. Οι μελέτες προστίθενται σε όσες είχαν παρουσιαστεί στο πλαίσιο ειδικού επιστημονικού εργαστηρίου στο 12ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο στο Ηράκλειο Κρήτης (2016), ορισμένες από τις οποίες δημοσιεύτηκαν το 2019 στα Πρακτικά του¹.

Η εν λόγω θεματική εντάσσεται και αντικατοπτρίζει τη στροφή του επιστημονικού ενδιαφέροντος προς τη διερεύνηση πτυχών του υλικού πολιτισμού, η οποία παρατηρείται κατά τις τελευταίες δεκαετίες, με έμφαση σε κοσμικής χρήσης αντικείμενα. Ανάλογη σχετική προσπάθεια με τη μορφή συλλογικού τόμου και την παρουσίαση του σχετικού υλικού από διαφορετικές περιοχές, μέσω ειδικών μελετών, δεν έχει μέχρι σήμερα πραγματοποιηθεί για τον ελλαδικό χώρο, παρά το ότι η πρακτική των εντοιχισμένων αγγείων έχει απασχολήσει ερευνητές άλλων περιοχών της Μεσογείου. Πιο χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα μελετών στα πρακτικά του συνεδρίου *Atti XXVI Convegno Internazionale della Ceramica, I Bacini murati medievali. Problemi e stato della ricerca*, Albisola, 28-30 maggio 1993, Firenze 1996 και της ημερίδας: *Storie [di] Ceramiche 7 -Bacini Ceramici- In ricordo di Graziella Berti a sette anni dalla scomparsa, 29 Ottobre 2020. Meeting virtuale in diretta streaming*, εκδ. M. Giorgio, Sesto Fiorentino 2021. Στην περίπτωση όμως του ειδικού αφιερώματος στα «Βυζαντινά Σύμμεικτα» οι μελέτες παρουσιάζουν τα αποτελέσματα ενός ερευνητικού προγράμματος ειδικά αφιερωμένου στο θέμα των εντοιχισμένων αγγείων και προστίθενται στις ανάλογες για το υλικό της Κρήτης (βλ. παραπάνω).

1. Πρόκειται ειδικότερα για τις: Γ. ΜΟΣΧΟΒΗ – Ν. ΚΑΤΗΦΟΡΗ, Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στον νομό Λασιθίου, στο: *Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies, Heraklion 21-25.9.2016*, Heraklion 2019, 1-17· Ν. ΠΥΡΡΟΥ – Κ. ΓΙΑΠΙΤΣΟΓΛΟΥ, Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στον νομό Ρέθυμνο[υ], στο: *Proceedings*, 1-20· Α. Γ. ΥΑΝΓΑΚΙ The Immured Vessels in Byzantine and Post-Byzantine Churches of Greece Programme: objectives and preliminary results from Crete, στο: *Proceedings*, 1-18 (όλες διαθέσιμες στο: <<https://12iccs.proceedings.gr/en/proceedings/category/39/36>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 12.12.2024).

Θα ήθελα και από εδώ να ευχαριστήσω την τέως Διευθύντρια του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, κ. Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, που προέτρεψε τη δημιουργία σχετικών ενοτήτων στο περιοδικό, καθώς και τους συναδέλφους, κ. Στυλιανό Λαμπάκη, ομότιμο ερευνητή, και κ. Μαρία Γερολυμάτου, διευθύντρια ερευνών, που ως υπεύθυνοι του περιοδικού προώθησαν αυτή την πρόταση και βοήθησαν στα διάφορα στάδια προετοιμασίας της σχετικής ενότητας. Ευχαριστίες οφείλονται στον νυν Διευθυντή του Ινστιτούτου, Καθηγητή κ. Νικόλαο Παπαζαρκάδα. Στην κ. Δήμητρα Ρέγγλη, από το τμήμα εκδόσεων του Ινστιτούτου, εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες για όλη την προσπάθεια και την αγαστή συνεργασία στα διαφορετικά στάδια εκδοτικής προετοιμασίας των μελετών.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ
Διευθύντρια Ερευνών ΙΙΕ/ΕΙΕ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ – ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

ΠΑΝΑΓΙΑ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΓΑΣΤΟΥΝΗΣ ΚΑΙ ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΦΙΛΙΩΝ
ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ: Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΩΝ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΩΝ
ΑΓΓΕΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ 13ο ΣΤΟΝ 18ο ΑΙ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συμμετοχή της τότε βης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (νυν Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας) στο ερευνητικό πρόγραμμα «Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς της Ελλάδας: ένα ηλεκτρονικό corpus»¹ αποτέλεσε την αφορμή για την πρώτη συστηματική καταγραφή των εκκλησιαστικών μνημείων της Ηλείας στα οποία έχουν εντοιχισθεί διακοσμητικά αγγεία (*bacini*), όπως και για την έναρξη της έρευνας για τον εντοπισμό αντίστοιχων μνημείων στην Αχαΐα.

Με βάση το σωζόμενο έως σήμερα δείγμα, η πρακτική εντοιχισμού αγγείων στις όψεις ναών φαίνεται ότι εφαρμόστηκε στην Ηλεία κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, με τον ναό της Παναγίας Καθολικής Γαστούνης να αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα, καθώς σε αυτόν διασώθηκε ένας ικανοποιητικός αριθμός αγγείων, σύγχρονων, όπως θα φανεί στη συνέχεια, με την ίδρυση του ναού, που ανήκουν σε παραγωγές που διακινούνταν την περίοδο αυτή. Σε δύο επιπλέον υστεροβυζαντινά

1. Η συμμετοχή μας στο ερευνητικό πρόγραμμα και στον παρόντα τόμο πραγματοποιήθηκε κατόπιν πρόσκλησης που μας απηύθυνε η Διευθύντρια Ερευνών του ΕΙΕ/ΙΙΕ κ. Αναστασία Γιαγκάκη, την οποία ευχαριστούμε θερμά, όπως και για τις βιβλιογραφικές επισημάνσεις της και τις γόνιμες συζητήσεις μας στη διάρκεια της έρευνας για την πληρέστερη τεκμηρίωση των εντοιχισμένων αγγείων στα υπό εξέταση μνημεία. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται και στον Καθηγητή Μεσαιωνικής Αρχαιολογίας κ. Sauro Gelichi για την ανταλλαγή απόψεων ως προς την προέλευση των εντοιχισμένων κεραμικών της Παναγίας Καθολικής στο αρχικό στάδιο της μελέτης.

μνημεία της Ηλείας, στην Παλαιοπαναγιά Μανωλάδας και την Αγία Άννα Μουντράς (Φασκομηλιά), μαρτυρείται η ύπαρξη εντοιχισμένων αγγείων που έχουν αποκολληθεί από τις κενές σήμερα υποδοχές. Αναλυτικότερα, στην Παλαιοπαναγιά² σώζονται στο τύμπανο των εγγεγραμμένων παραθύρων της αψίδας, ενός τριλόβου και δύο δίλοβων, οι υποδοχές συνολικά τριών αποκολλημένων αγγείων³. Ομοίως, στην τοιχοποιία του ανατολικού τυμπάνου του διαμήκους θόλου του ναού της Αγίας Άννας⁴ υπάρχουν τα αποτυπώματα πέντε αποκολλημένων διακοσμητικών αγγείων⁵. Από την παράθεση των στοιχείων αυτών προκύπτει ότι σε βυζαντινά μνημεία της περιοχής την εποχή του Πριγκιπάτου της Αχαΐας υπήρξε διάχυση της πρακτικής εντοιχισμού εφυαλωμένων αγγείων αν και περιορισμένη συγκριτικά με άλλες περιοχές, τουλάχιστον βάσει των σωζόμενων στοιχείων.

Η έρευνα στην Αχαΐα είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό ενός μόνον μνημείου όψιμων μεταβυζαντινών χρόνων⁶, του Καθολικού της μονής Αγίου Αθανασίου στα Φίλια Καλαβρύτων, στο οποίο εντοιχίστηκαν διακοσμητικά αγγεία σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους. Η εφαρμογή

2. Για την αρχιτεκτονική του ναού, τις οικοδομικές του φάσεις και τη χρονολόγησή του βλ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Ἡ Παλαιοπαναγιά στῆ Μανωλάδα*, ΕΕΠΣΑΠΘ 4 (1969), 233-266· Δ. Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Ἡ ναοδομία στην Ἐπισκοπή Ὠλένης κατά τῆ μέση και ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο* τ. Ι (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2006, 333-370 και σποραδικά.

3. Για τις σωζόμενες ενδείξεις για την τοποθέτηση *bacini* στην Παλαιοπαναγιά βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Ἡ ναοδομία στην Ἐπισκοπή Ὠλένης*, 360 και τὴ σχετικὴ καταγραφή στο διαδικτυακό corpus για τὰ εντοιχισμένα αγγεία στις ἐξωτερικὲς ὀψεις ναῶν τῆς Ἑλλάδας: <<https://immuredvessels.gr>>· Ἡμερομηνία ἐπίσκεψης: 12.08.2020.

4. Για τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ, τὴς οικοδομικὲς τοῦ φάσεις καὶ τὴ χρονολόγησή τοῦ βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Ἡ ναοδομία στην Ἐπισκοπή Ὠλένης*, 371-383 και σποραδικά.

5. Ἡ ὕπαρξη τῶν κενῶν υποδοχῶν στον ναό τῆς Αγίας Άννας πιστοποιεῖται ἀπὸ φωτογραφίες τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου τῆς Εφορείας Ἀρχαιοτήτων Αχαΐας, οἱ οποίες σήμερα, μετὰ τὴν ἐκτέλεση ἐργασιῶν ἀποκατάστασης, δὲν υφίστανται. Για τὴν καταγραφή τῶν υποδοχῶν με τὰ ἀποκολλημένα αγγεία βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Ἡ ναοδομία στην Ἐπισκοπή Ὠλένης*, 381 και τὸ σχετικὸ διαδικτυακό corpus: <<https://www.immuredvessels.gr>>· Ἡμερομηνία ἐπίσκεψης: 12.08.2020.

6. Στὰ βυζαντινά μνημεία τῆς Αχαΐας εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ ἀπουσία *bacini*. Ὅσον ἀφορὰ τοὺς νεότερους ναοὺς τῆς ἰδία περιφερειακῆς ἐνότητας, πιθανῶς ἡ μελλοντικὴ ἐρευνα καὶ οἱ αυτοψίες, στο πλαίσιο υπηρεσιακῶν καθηκόντων για τὴν ἐκτίμηση φθορῶν ἢ για τὴν ἐπίβλεψη ἐργασιῶν ἀποκατάστασης, νὰ ἀποδώσουν περισσότερα στοιχεῖα που θὰ ἀυξήσουν τὸν ἀριθμὸ τῶν γνωστῶν μνημείων που διαθέτουν *bacini*.

της πρακτικής σε αυτό δηλώνει ότι οι παραγγελιοδότες ή/και οι τεχνίτες τη γνώριζαν και την ενσωμάτωσαν στο νεότερο μνημείο.

Η εξέταση της πρακτικής εντοιχισμού αγγείων στους δύο αυτούς ναούς τίθεται ως συγκριτική μελέτη περιπτώσεων μέσω της οποίας αναδεικνύονται οι ομοιότητες και οι αλλαγές στη χρήση των διακοσμητικών κεραμικών από τον 13ο στον 18ο αι.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΓΑΣΤΟΥΝΗΣ ΗΛΕΙΑΣ

Αρχιτεκτονική

Ο βυζαντινός ναός της Κοιμήσεως Θεοτόκου ή Παναγίας Καθολικής στη Γαστούνη⁷ (Εικ. 1) ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με οκτάπλευρο τρούλλο, σταυρεπίστεγο νάρθηκα και τρίπλευρη αψίδα ιερού⁸, με συνολικές διαστάσεις 19,49 μ.Χ 10,22 μ. Είναι δομημένος κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας με πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο και αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά σε δεύτερη χρήση⁹ (κίονες, βάσεις, κιονόκρανα, επιτύμβια πλάκα, κ.ά.). Στα μέτωπα των κεραιών του σταυρικού σώματος του ναού ανοίγονται δίλοβα (δυτική και βόρεια κεραία) (Εικ. 2-5) ή τρίλοβα (ανατολική και νότια κεραία) (Εικ. 6-9) παράθυρα, οι λοβοί των οποίων περιβάλλονται από ευρύτερο τόξο οδοντωτής ταινίας που φτάνει έως την ποδιά τους. Το παράθυρο της νότιας κεραιάς (Εικ. 8-9) διακρίνεται για τον πλουσιότερο

7. Γενικά για την ιστορία της περιοχής βλ. Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία της Γαστούνης, Πελοποννησιακά ΚΓ'*, Αθήνα 1998-1999.

8. Για την αρχιτεκτονική του ναού βλ. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, Περιηγήσεις, ΔΧΑΕ περ. Α' 1 (1891), 98· R. TRAQUAIR, Frankish Architecture in Greece, Part II, *Journal of Royal Institute of British Architects* XXXI (1924), 24· A. H. S. MEGAW, The chronology of some Middle-Byzantine Churches, *BSA* 32 (1931-1932), 129 και σποραδικά: A. Bon, *Monuments d'art Byzantine et l'art Occidental dans le Peloponnèse au XIIIe siècle*, στο: *Χαριστήριον εις Άναστάσιον Κ. Όρλάνδον*, τ. Γ', Αθήνα 1966, 91· Ν. ΧΑΡΚΙΟΛΑΚΗΣ, Η αρχιτεκτονική του ναού της Παναγίας Καθολικής στη Γαστούνη, *Πελοποννησιακά* 24, 1998-1999, 227-318· Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ - Λ. ΜΠΟΥΡΑ, *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά το 12ο αι.*, Αθήνα 2002, 106-108 και σποραδικά: Δ. Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Μεσαιωνικά εκκλησιαστικά μνημεία Ηλείας. Προκαταρκτική παρουσίαση νέων στοιχείων από την τοπογραφική και αρχαιολογική έρευνα, στο: *Ο Μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4ος-15ος αι.*, εκδ. Β. ΚΟΝΤΗ, Αθήνα 2004, 250-251· ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης*, 257-285.

9. Α. ΚΟΥΜΟΥΣΗ, *Ολοκλήρωση Στερέωσης και Αποκατάστασης Ι. Ν. Παναγίας Καθολικής Γαστούνης Ηλείας*, Πάτρα 2015, εικ. σελ. 9, 11.

κεραμοπλαστικό διάκοσμο από τέσσερις επάλληλες οδοντωτές ταινίες, η εξωτερική εκ των οποίων περιβάλλει και τα δυο τεταρτοκυκλικά πτερύγια που πλαισιώνουν το παράθυρο. Οι λοβοί και τα τύμπανα των παραθύρων είναι πλινθόκτιστα. Στις αρχές του 18ου αι. στη δυτική όψη του ναού προστέθηκε στοά στηριζόμενη σε οκτώ πεσσούς, η οποία τον 19ο αι. μετατράπηκε σε κλειστό εξωνάρθηκα.

Η είσοδος στον βυζαντινό ναό γινόταν από τρεις θύρες που ανοίγονταν στον βόρειο¹⁰ (Εικ. 5) και τον νότιο τοίχο του κυρίως ναού (Εικ. 9) (αποφραγμένες σήμερα), καθώς και στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα (Εικ. 3). Οι μεγαλύτερες θύρες εισόδου της βόρειας και νότιας πλευράς είναι μεταγενέστερες και πιθανώς ανοίχθηκαν σε κάποια φάση ανακαίνισης του ναού.

Το εσωτερικό του ναού φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο σε επάλληλα στρώματα¹¹, από τα οποία το προγενέστερο είναι σύγχρονο της κατασκευής του¹², ενώ το δεύτερο ανάγεται στο έτος 1702, χρονολογία κατά την οποία ο Επίσκοπος Ωλένης Ιωαννίκιος Νείρος χρηματοδότησε ένα ευρύ πρόγραμμα εικονογράφησης του.

Χρονολόγηση - Νέα στοιχεία

Ο G. Millet¹³ και ο R. Traquair¹⁴ χρονολόγησαν τον ναό στον 11ο αι., ενώ ο A. H. S. Megaw αρχικά στο τρίτο κατόπιν στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αι.¹⁵ Από τους X. Μπούρα και Λ. Μπούρα ο ναός προσγράφεται

10. Οι εργασίες στερέωσης του μνημείου, επιβεβαίωσαν ότι η βόρεια θύρα που φέρει λίθινο οξυκόρυφο γοτθικό πλαίσιο, είναι σύγχρονη με την κατασκευή του ναού.

11. Τα νέα στοιχεία για τις φάσεις τοιχογράφησης προέκυψαν τόσο από την έρευνα με μη καταστρεπτικές μεθόδους, όσο και από τις εργασίες συντήρησης που υλοποίησε κατά τα έτη 2014-2015 η Εφορεία.

12. Διασώζονται ελάχιστα σπαράγματα τοιχογραφιών του όψιμου 13ου αι. με φυτικό θέμα (ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης*, 259-260· ΚΟΥΜΟΥΣΗ, *Ολοκλήρωση Στερέωσης και Αποκατάστασης*, εικ. σελ. 3).

13. G. MILLET, *L' école grecque dans l' architecture byzantine*, Paris 1916, 7 και σποραδικά.

14. TRAQUAIR, *Frankish Architecture*, 26-27.

15. MEGAW, *The chronology of some Middle-Byzantine churches*, 129· A. H. S. MEGAW, *Glazed Bowls in Byzantine Churches*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 4 (1964-1965), 153.

στον 12ο αι.¹⁶. Ο Γ. Βελένης¹⁷ λαμβάνοντας υπόψη τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο του μνημείου θεώρησε ότι η χρονολόγησή του πρέπει να τοποθετηθεί στον όψιμο 13ο αι.

Σε εργασίες της τότε 6ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων¹⁸ αποκαλύφθηκε στην αψίδα του ιερού άγνωστη επιγραφή στο στρώμα μεταβυζαντινών τοιχογραφιών, οι οποίες σύμφωνα με την επιγραφή της νεότερης ιστορήσεως του ναού, που υπάρχει στον νάρθηκα, χρονολογούνται το 1702 και ως κτήτορας αναγράφεται ο επίσκοπος Ωλένης Ιωαννίκιος¹⁹. Η επιγραφή της αψίδας αντιγράφει την κτητορική επιγραφή του μνημείου, αναφέρει τους πρώτους κτήτορες και ως έτος ανέγερσης του ναού το 6787 (=1278/9). Τρίτη επιγραφή, χαραγμένη στο εξωτερικό λίθινο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου στον εσωνάρθηκα, επαναλαμβάνει μερικώς παραλλαγμένο τμήμα του κειμένου της αψίδας. Ως κτήτορες του ναού αναφέρονται οι «αυτάδελφοι» Καλληγόπουλοι και οι συμβίες τους, προφανώς γαιοκτήμονες της περιοχής που διατήρησαν τα προνόμιά τους υποταγμένοι στους Λατίνους²⁰. Ο Δ. Αθανασούλης²¹ βασιζόμενος στην επιγραφή του μεταβυζαντινού στρώματος τοιχογραφιών υποστήριξε τη χρονολόγηση του ναού στον όψιμο 13ο αι. (1278/9).

Ο ναός υπέστη σοβαρότατες βλάβες από τον ισχυρό σεισμό της 8ης Ιουνίου 2008 και κρίθηκε επικίνδυνος και ακατάλληλος προς χρήση. Η Εφορεία (ως τότε αρμόδια 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων), ανέλαβε και υλοποίησε επιτυχώς, υπό τη διεύθυνση της Αναστασίας Κουμούση, ένα ευρύ και μακροχρόνιο έργο στερέωσης και αποκατάστασης του

16. ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά το 12ο αι.*, 106-108 και σποραδικά.

17. Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική* (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1984, 269.

18. Για τις παλαιότερες και πρόσφατες εργασίες στον ναό βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, 'Εργασίαι στερεώσεων βυζαντινών μνημείων κατά τὸ ἔτος 1923, ΔΧΑΕ περ. Β' 1 (1924), 94· Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, 185· Η ΙΔΙΑ, ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, 172· Η ΙΔΙΑ, ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, 257· Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, 264· Ο ΙΔΙΟΣ, ΑΔ 52 (1997): Χρονικά, 318-319.

19. Αναλυτικά για τις επιγραφές στον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού βλ. Δ. Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας Καθολικής στη Γαστούνη, ΔΧΑΕ περ. Δ' 24 (2003), 63-77.

20. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Μεσαιωνικά εκκλησιαστικά μνημεία Ηλείας, 251, υποσημ. 50.

21. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας Καθολικής, 63-77.

μνημείου²² που είχε διάρκεια από το 2010 έως και το 2015²³. Οι στερεωτικές εργασίες και η εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα, που διενεργήθηκε τόσο στο εσωτερικό του ναού, όσο και στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο του, έφερε στο φως νέα στοιχεία αναφορικά με τις οικοδομικές φάσεις και τη μορφολογία του μνημείου. Αποκαλύφθηκαν αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, προερχόμενα πιθανότατα από λιθολόγηση της πλησιόχωρης Ήλιδας, που είχαν χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή του βυζαντινού ναού. Ξεχωρίζει η ανεστραμμένα εντοιχισμένη μαρμάρινη ανάγλυφη πλάκα²⁴ (Εικ. 10) που αποκαλύφθηκε με την καθαίρεση των επιχρισμάτων στην εσωτερική πλευρά του νότιου τοίχου του εξωνάρθηκα.

Πολυάριθμα είναι τα ευρήματα²⁵ εφναλωμένης και μη κεραμικής που προέκυψαν από την ανασκαφική έρευνα²⁶, όπως και τα νομίσματα των περιόδων Φραγκοκρατίας, Βενετοκρατίας και της Οθωμανοκρατίας. Η κεραμική και τα νομισματικά ευρήματα²⁷ δηλώνουν την αδιάλειπτη λειτουργία του ναού στο πέρασμα των αιώνων και η συνοπτική παρουσίασή τους σε μια μελέτη με ειδική θεματική θεωρούμε ότι συμβάλλει στο ζήτημα της ακριβέστερης χρονολόγησής του όπως και στην πληρέστερη ερμηνεία της πρακτικής εντοιχισμού αγγείων στις εξωτερικές του όψεις και της πιθανής προέλευσής τους. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει σε ένα εύρημα, κομβικό για την μελέτη του μνημείου, καθώς επιβεβαίωσε τη χρονολόγηση ίδρυσής του στον όψιμο 13ο αι. Πρόκειται για νόμισμα

22. Α. ΚΟΥΜΟΥΣΗ, ΑΔ 64 (2009): Χρονικά, 457-458· Η ΙΔΙΑ, *Ολοκλήρωση Στερέωσης και Αποκατάστασης Η ΙΔΙΑ*, ΑΔ 71 (2016): Χρονικά, 590-592.

23. Η πρώτη φάση των εργασιών (2010-2012) χρηματοδοτήθηκε από την Ιερά Μητρόπολη Ηλείας και η δεύτερη (2013-2015) από το ΕΣΠΑ 2007-2013 («Ολοκλήρωση στερέωσης και αποκατάστασης Ι. Ν. Παναγίας Καθολικής Γαστούνης Ηλείας»).

24. ΚΟΥΜΟΥΣΗ, *Ολοκλήρωση Στερέωσης και Αποκατάστασης*, εικ. σελ. 9.

25. Η συντήρηση των ευρημάτων πραγματοποιήθηκε από τις συντηρήτριες Αρχαιοτήτων Κάτια Αντωνοπούλου, Κέλη Κατσιγιάννη και Μαρία Κυριακοπούλου, ενώ η συμπλήρωση του κηροκόπτη, από τον συντηρητή Έργων Τέχνης της Εφορείας Τρύφωνα Τρυφονόπουλο.

26. Τα ευρήματα από τις πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης του μνημείου θα αποτελέσουν αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης. Στο παρόν επιχειρείται μία περιληπτική αναφορά, με έμφαση στα κεραμικά ευρήματα, λόγω της ειδικής θεματικής του άρθρου.

27. Στον κυρίως ναό βρέθηκαν ένα ασημένιο ακε (άσπρο) του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512) και τρεις βενετικές γαζέτες (17ου/18ου αι.), ενώ στον εξωνάρθηκα εντοπίστηκαν διασκορπισμένα 40 ασημένια νομίσματα (*para* και *akce*) 19ου αι.

που βρέθηκε το 2013 στο Διακονικό, σε αδιατάρακτο στρώμα και συγκεκριμένα πάνω στο υπόστρωμα από κονίαμα των κεραμικών πλακών του αρχικού δαπέδου. Είναι ένα κοιλόκυρτο άσπρο τραχύ από *billon*, λατινική απομίμηση²⁸ των τραχέων του 12ου αι., κοπής 1204-1261, νομισματοκοπέιου Κωνσταντινούπολης²⁹ (Εικ. 11α-β).

Από τα μετάλλια αντικείμενα, ξεχωρίζει ψαλίδι από κράμα χαλκού για την κοπή του φυτιλιού κεριών³⁰ (Εικ. 12). Από την εφυαλωμένη κεραμική σε μεγάλο ποσοστό συγκεντρώθηκαν θραύσματα ανοικτών και κλειστών σχημάτων που καλύπτονται με επίχρσιμα και μονόχρωμη εφυάλωση³¹ (Εικ. 13), ενώ ξεχωρίζουν τμήματα από ανοικτά σχήματα που ανήκουν στην κατηγορία πολύχρωμη μαγιόλικα («*polychrome maiolica*») και ταυτίζονται με τις παραγωγές του εργαστηρίου του Μοντελούπο. Από τα δείγματα της κατηγορίας αυτής σε ικανό βαθμό σώζονται δύο πινάκια (Εικ. 14, 15), που παρουσιάζουν χαρακτηριστικά που τα εντάσσουν στους τύπους της πολύχρωμης μαγιόλικα κεραμικής του 17ου-18ου αι., με

28. Για τις λατινικές απομιμήσεις των τραχέων νομισμάτων του 12ου αι., βλ. M. F. HENDY, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, τ. IV,1, *Alexius I to Alexius V 1081-1204*, Washington, DC 1999, 53-54.

29. ΑΕ, Δ 19,5 mm, Β 1,2 γρ. Πρόκειται για κοπή μικρού μεγέθους του τύπου Α. Στον εμπρ. η Θεοτόκος με φωτοστέφανο, κατά μέτωπο, ένθρονη. Στο στήθος της, προτομή του Χριστού. Δεν διακρίνονται γράμματα. Στον οπ. αυτοκράτορας ιστάμενος κατά μέτωπο, φορά διβητίσιο και γλαμίδα, κρατά με το δεξί σκήπτρο και με το αριστερό, ακακία. M. HENDY, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, 520, πίν. 32, 7-8· D. M. METCALF, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, London 1995, 230-231, 234, πίν. 35, 824-825. Η ταύτιση οφείλεται στη συνάδελφο Γεωργία Αλεξοπούλου, την οποία ευχαριστούμε θερμά.

30. Όμοιο ψαλίδι υστεροβυζαντινών χρόνων με παραπλήσια λαβή, βρέθηκε στην καστροπολιτεία του Μυστρά (*Η Πολιτεία του Μυστρά, Κατάλογος έκθεσης, Μυστράς Αύγουστος 2001 - Ιανουάριος 2002*, Αθήνα 2001, 90, εικ. 106). Για παρόμοια ψαλίδια για την κοπή του φυτιλιού ή το σβήσιμο κεριών που χρονολογούνται στην περίοδο 16ος-19ος αι. βλ. στην ακόλουθη ηλεκτρονική διεύθυνση: <<https://finds.org.uk/counties/findsrecordingguides/candle-snuffers-and-wick-trimmers/>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 31.03.2023 και <<https://metmuseums.org/art/collection/search/191839/>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 31.03.2023.

31. Για μια γενική ανασκόπηση της κατηγορίας αυτής, των χαρακτηριστικών της και βιβλιογραφικές αναφορές βλ. Α. G. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight: The Bacini of the Churches of Crete. "Reflections" of the Late Medieval and the Early Modern Material Culture of the Island*, τ. I, *The Regional Unit of Chania*, Athens 2021, 120-121, υποσημ. 575.

χονδροειδή τοιχώματα, που είναι γνωστοί και ως «mezzamaiolica»³². Τα κεραμικά ευρήματα που χρονολογούνται στους νεότερους χρόνους και έχουν προέλευση τα ιταλικά εργαστήρια, επιβεβαιώνουν τις αδιάλειπτες εμπορικές επαφές της Ηλείας με τη Δύση που είχαν αναπτυχθεί ήδη από την περίοδο της Φραγκοκρατίας.

Αξιοσημείωτη είναι η εύρεση κούπας κινεζικής πορσελάνης (Εικ. 16) με διάκοσμο σε «μπλε και λευκό» - «chinese blue and white» κάτω από την εφυάλωση³³. Πρόκειται για δείγμα καλής ποιότητας πορσελάνης, με τη χαρακτηριστική διακόσμηση με μπλε του κοβαλτίου, που χρονολογείται από τα τέλη περίπου του 15ου έως τα μέσα ή τα τέλη του 16ου αι. βάσει παρόμοιων δειγμάτων που έχουν δημοσιευτεί από τον Άγιο Πολύευκτο Κωνσταντινούπολης³⁴. Το δείγμα αυτό κινεζικής πορσελάνης δε συνιστά γενικευμένη εμπορική δραστηριότητα αλλά εισαγωγή μεμονωμένη και περιστασιακή.

Τέλος, στο πλαίσιο της συντήρησης των τοιχογραφιών, πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες καθαιρέσεις των νεότερων επιχρισμάτων και αποκαλύφθηκαν μεγάλα τμήματα του τοιχογραφικού διακόσμου του 1702, που επαναλάμβαναν τα εικονογραφικά θέματα του πρώτου στρώματος του 13ου αι. Με ειδική φυσικοχημική έρευνα και τεκμηρίωση των τοιχογραφιών πιστοποιήθηκαν πέντε επάλληλα ζωγραφικά στρώματα διαφορετικών χρονικών περιόδων³⁵.

Εντοιχισμένα αγγεία (bacini)

Από την αρχική οικοδομική φάση του ναού έχουν εντοιχισθεί εφυαλωμένα αγγεία (*bacini*) στα τύμπανα των παραθύρων που ανοίγονται στα μέτωπα

32. Αναλυτικά για την κατηγορία βλ. S. SKARTSIS, *Chlemoutsi Castle (Clermont, Castel Tornese), N.W. Peloponnese. Its pottery and its relations with the west (13th-early 19th centuries)* [BAR International Series 2391], Oxford 2012, 78. Για παρόμοια αγγεία βλ. F. BERTI, *Storia della ceramica di Montelupo: Uomini e fornaci in un centro di produzione dal XIV al XVIII secolo*, τ. 2, *Le ceramiche di mensa dal 1480 alla fine del XVIII secolo*, Montelupo 1998, 215-216, 218, πίν. 366, 379· Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ - Α. ΡΑΛΛΗ, *Γλαρέντζα-Clarence*, Αθήνα 2005, 38· SKARTSIS, *Chlemoutsi Castle* 79, αρθθ. 225, εικ. 23, πίν. 142.

33. J. HARRISON-HALL, *Chinese Porcelain from Jingdezhen*, στο: *Pottery in the Making - Ceramic Traditions*, εκδ. I. FREESTONE - D. GAIMSTER, London 1997, 194-199.

34. J. W. HAYES, *Excavation at Saraçhane in Istanbul: The Pottery*, τ. II, Princeton N. J. 1992, 261.

35. ΚΟΥΜΟΥΣΗ, *Ολοκλήρωση Στερέωσης και Αποκατάστασης*, 10.

των τριών κεραιών καθώς και στο τύμπανο του παραθύρου της αψίδας του ιερού (Εικ. 2-9)³⁶. Συγκεκριμένα κατανέμονται τέσσερα αγγεία στο τύμπανο του δίλοβου παραθύρου της δυτικής κεραιάς (Εικ. 2-3, αριθ. 1-4)³⁷, έξι στο τύμπανο και τα τεταρτοκύκλια περυσία που πλαισιώνουν το τρίλοβο παράθυρο της νότιας πλευράς (Εικ. 8-9, αριθ. 5-10), τέσσερα στο τύμπανο του τρίλοβου παραθύρου της αψίδας του ιερού (Εικ. 6-7, αριθ. 11-14) και ένα στο τύμπανο του δίλοβου παραθύρου της βόρειας πλευράς (Εικ. 4-5, αριθ. 15). Από τα συνολικά δεκαπέντε εντοιχισμένα αγγεία διατηρούνται στη θέση τους τα οκτώ, ενώ την ύπαρξη των υπόλοιπων επτά μαρτυρούν οι άδειες σήμερα υποδοχές και συγκεκριμένα τρία στο τύμπανο του παραθύρου της αψίδας του ιερού (Εικ. 6-7) και τέσσερα στο τύμπανο του παραθύρου της δυτικής κεραιάς (Εικ. 2-3).

Δημοσιεύσεις

Τα εντοιχισμένα αγγεία του ναού δημοσιεύτηκαν από τον Α. Η. S. Megaw³⁸, ο οποίος κατέγραψε επτά σωζόμενα *bacini* και επτά άδειες υποδοχές. Στην καταγραφή του δεν σημειώνεται το σωζόμενο θραύσμα αγγείου στη βόρεια πλευρά. Ο ίδιος ερευνητής χρονολογεί τα έξι αγγεία της νότιας πλευράς στο β' ήμισυ του 12ου αι., τα οποία θεωρεί ότι, ανεξάρτητα από το διαφορετικό σχήμα, λόγω κοινής κεραμικής ύλης και απόχρωσης εφυάλωσης, προέρχονται από το ίδιο κέντρο παραγωγής που διοχέτευε τα προϊόντα του στην περιοχή την περίοδο οικοδόμησης του ναού. Ωστόσο, στη μελέτη του δεν διατυπώνονται περισσότερες πληροφορίες για την κατηγορία των αγγείων και την προέλευσή τους. Σύντομη περιγραφή και των οκτώ σωζόμενων αγγείων υπάρχει στη διατριβή του Δ. Αθανασούλη³⁹, ο οποίος υποστηρίζει ότι είναι σύγχρονα με την ανοικοδόμηση του ναού. Βασιζόμενος στην ταύτιση της προέλευσης

36. Τα σχέδια και οι εικόνες προέρχονται από το αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας. Η επεξεργασία τους πραγματοποιήθηκε από τη σχεδιάστρια Χριστίνα Καραγιαννοπούλου.

37. Η αρίθμηση των υποδοχών που έχουν διατηρηθεί και των σωζόμενων εντοιχισμένων αγγείων ακολουθεί τη σειρά αναφοράς της κατανομής τους στις πλευρές του ναού.

38. MEGAW, *Glazed Bowls in Byzantine Churches*, 149-153, 159, αριθ. 2-8, εικ. 2-4.

39. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης*, 276-278, πίν. 129.1, 129.4, 132.2, 133, 136.1-2, 137.1-2.

του αγγείου που διατηρήθηκε στην αψίδα του ιερού από την ιταλική χερσόνησο, αναφέρεται στις πολιτικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν με τη συνθήκη του Βιτέρμπο το 1267 και τις εξελίξεις στην οικονομία και στο εμπόριο οι οποίες ευνόησαν τη διείσδυση ιταλικών προϊόντων κεραμικής στις σταυροφορικές ηγεμονίες⁴⁰.

Περιγραφή των εντοιχισμένων αγγείων

Στην αψίδα του ιερού, στο τύμπανο του παραθύρου, έχει διατηρηθεί τμήμα των κοίλων τοιχομάτων και ο πυθμένας αγγείου της κατηγορίας πρωτομαγιόλικα («Protomaiolica»), κατασκευασμένο από καστανή κεραμική ύλη, με αρκετούς πόρους, που καλύπτεται από λευκή αδιαφανή κασσιτερούχο εφυάλωση (αριθ. 12) (Εικ. 6-7, 17). Από τον γραπτό διάκοσμο του αγγείου σώζεται μόνον το μέταλλιο στον πυθμένα, που αποτελείται από πλέγμα γραπτών ταινιών καστανωπού και κιτρινωπού χρώματος. Ως προς το διακοσμητικό του θέμα φέρει τον λεγόμενο «σχαρωτό» διάκοσμο, «Grid-Iron Protomaiolica». Η κεραμική πρωτομαγιόλικα⁴¹ παραγόταν σε εργαστήρια της Νότιας Ιταλίας και της Σικελίας, κυρίως από τον 13ο μέχρι τα μέσα του 14ου αι., και στα κύρια χαρακτηριστικά της είναι η χρήση λεπτής στρώσης κασσιτερούχας, αδιαφανούς εφυάλωσης και η πολύχρωμη διακόσμηση⁴². Η κεραμική ύλη που χρησιμοποιήθηκε για τα αγγεία της κατηγορίας είναι κυρίως ανοιχτόχρωμη, κιτρινωπή ή υπόλευκη, αρκετά σκληρή, με ελάχιστες προσμεμίξεις. Επάνω από την κασσιτερούχο εφυάλωση τοποθετούνταν ο γραπτός διάκοσμος σε συνδυασμούς του καστανού, του πράσινου, του κίτρινου, του κυανού και του βιολετί. Τα διαφορετικά εργαστήρια δημιούργησαν και παραλλαγές στη διακόσμηση της κατηγορίας, όπως τα παραδείγματα του εργαστηρίου του Μπρίντιζι που είναι γνωστά ως «Protomaiolica brindisina gruppo I», με το χαρακτηριστικό μοτίβο «Grid-Iron», και «gruppo II»⁴³.

40. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης*, 278.

41. Για την κατηγορία βλ. SKARTSIS, *Chlemoutsi Castle* YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 73, υποσημ. 288, όπου αναλυτική συγκεντρωτική βιβλιογραφία.

42. D. WHITEHOUSE, *Medieval pottery in Italy: The present state of research*, στο: *La céramique médiévale en méditerranée occidentale Xe-XVe siècles, Actes du Colloque international No 584 du CNRS, Valbonne (11-14 septembre 1978)*, Paris 1980, 77.

43. S. PATITUCCI-UGGERI, *La protomaiolica del mediterraneo orientale in rapporto ai*

Τα δείγματα της κατηγορίας αυτής που έχουν δημοσιευτεί από την Κόρινθο χρονολογούνται στον ύστερο 13ο/πρώιμο 14ο αι.⁴⁴. Ο τύπος «Grid-Iron» έχει εντοπιστεί σε ανασκαφικά στρώματα της ίδιας περιόδου στη Γλαρέντζα⁴⁵, στο Κάστρο Χλεμούτσι⁴⁶ και στην Άρτα⁴⁷. Θραύσμα αγγείου της κατηγορίας βρέθηκε σε σωστική ανασκαφή στη Θήβα και χρονολογήθηκε στα τέλη του 13ου αι.⁴⁸. Εντοιχισμένα αγγεία του ίδιου τύπου, εκτός της Παναγίας Καθολικής, απαντούν στην Παναγία του Μέριπακα⁴⁹, στα Εισόδια της Παλαιοκατούνας Ακαρνανίας⁵⁰ και στην Παναγία στον Αλίκαμπο Χανίων⁵¹.

Στη νότια κεραία του ναού, στο τύμπανο του τρίλοβου παραθύρου, έχουν διατηρηθεί τρία μεγάλα πινάκια (Εικ. 8-9, 18), το ένα σχεδόν

centri di produzione italiani, στο: *Corso di Cultura sull' Arte ravennate e bizantina XXXII, Seminario Internazionale di studi su Cipro e il Mediterraneo orientale, Ravenna, 23-30 Marzo 1985*, Ravenna 1985, 344-347.

44. Για την εμφάνιση και τη χρονολόγηση του συγκεκριμένου τύπου στην Κόρινθο βλ. G. D. R. SANDERS, An Assemblage of Frankish Pottery at Corinth, *Hesperia* 56 (1987), 167, αρθ. 4, εικ. 3, πίν. 22· C. K. WILLIAMS, Italian Imports from a Church Complex in Ancient Corinth, στο: *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l' Italia*, Atti del Seminario Certosa di Pontignano, Siena, 11-13 marzo 1991, εκδ. S. GELICHI, Firenze 1993, 265, αρθ. 4· CH. WILLIAMS – OR. ZERVOS, Frankish Corinth: 1994, *Hesperia* 64 (1995), 22, αρθ. 6, πίν. 4. Για μια πρόσφατη πρόταση αναχρονολόγησης σχετικού υλικού στην Κόρινθο βλ. G. D. R. SANDERS, Spring forward: two examples of how shifting chronologies can postpone the Dark Ages, *HEROM, Journal on Hellenistic and Roman Culture* 8 (2020), 355-357.

45. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Γλαρέντζα-Clarence*, 47, φωτογραφία κάτω δεξιά.

46. SKARTSIS, *Chlemoutsi Castle*, 47-48, αρθ. 21-23, πίν. 2, 30, 31.

47. V. PAPAΔOΠOYΛOY – K. TSOYRIS, Late Byzantine ceramics from Arta, στο: *La ceramica nel mondo bizantino*, εκδ. S. GELICHI, 252-253, εικ. 8, αρθ. 17.

48. Σ. Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΗ, *Η εφραλομένη κεραμική από την πόλη των Θηβών, 13ος αιώνας έως και όψιμη Οθωμανική περίοδος (1204-1829). Η μαρτυρία των ανασκαφικών ευρημάτων από την περιοχή της Καδμείας* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2013, 80-81, αρθ. 183.

49. G. D. R. SANDERS, Three Peloponnesian Churches and their importance for the Chronology of Late 13th and Early 14th century pottery in the Eastern Mediterranean, στο: *Recherches sur la céramique byzantine*, εκδ. V. DÉROCHE – J. M. SPIESER [*BCH* suppl. 18], Athènes – Paris, 1989, 189-195· G. D. R. SANDERS, William of Moerbeke's Church at Merbaka: The Use of Ancient Spolia to Make Personal and Political Statements *Hesperia* 84 (2015), 591-593.

50. K. TSOYRIS, Glazed Bowls in the Late Byzantine Churches of North-Western Greece, *Archeologia Medievale* 23 (1996), 605-607, πίν. III.3.

51. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 73-74, εικ. 36-37.

ακέραιο (Εικ. 9, αριθ. 8) και τα άλλα δύο ακέραια με μικρές αποκρούσεις (Εικ. 9, αριθ. 7, 9), τα οποία έχουν κατασκευαστεί από ερυθροκάστανη κεραμική ύλη και φέρουν αρκετά ιζήματα στην επιφάνειά τους. Το σχήμα των αγγείων αυτών είναι κοινό και χαρακτηρίζονται από χείλος οριζόντιο, ιδιαίτερα πεπλατυσμένο, και κοίλα τοιχώματα, τα οποία υπερυψούνται, δημιουργώντας ευθύ, απλό χείλος στην ένωση με το πεπλατυσμένο χείλος. Σε όλη την επιφάνειά τους έχει εφαρμοστεί σκούρα πράσινη εφυάλωση. Ο αδρεγχάρακτος διάκοσμος περιλαμβάνει στο χείλος φαρδιά ταινία που δημιουργείται από δύο ζεύγη βαθιών, περιφερικών εγχαράξεων, και πληρούται με συνεχόμενα τρίγωνα των οποίων τα διάχωρα γειμίζουν με τριπλή διαγράμμιση (αριθ. 9) (Εικ. 8-9, 18) ή με σπείρες (αριθ. 7-8) (Εικ. 8-9, 18). Αγγείο με παρόμοιο σχήμα και σκούρα πράσινη εφυάλωση από την Κόρινθο εντάσσεται από τον G. Sanders στην κατηγορία ιταλικής κεραμικής «Metallic Ware» και χρονολογείται στις αρχές του 14ου αι.⁵². Αγγεία από τις βασιλικές του Αγίου Σίστου και του Απόστολου Ανδρέα στην Πίζα, που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με τα *bacini* αριθ. 7-9 (Εικ. 8-9, 18) της Παναγίας Καθολικής, ως προς το σχήμα, την εφυάλωση και τον αδρεγχάρακτο διάκοσμο στο πλατύ χείλος, έχουν θεωρηθεί από τους G. Berti και S. Gelichi «βυζαντινά»⁵³. Στον ελληνικό χώρο η χρήση σκούρας πράσινης εφυάλωσης και παρόμοιου αδρεγχάρακτου διακόσμου απαντά σε κύπελλο από το Παπίκιον όρος στη Ροδόπη, που χρονολογείται στα μέσα του 13ου αι.⁵⁴ και σε πινάκιο εντοιχισμένο στην τοιχοποιία του καθολικού της μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου στην Ήπειρο, που χρονολογείται στον 13ο-14ο αι.⁵⁵. Από ανασκαφές στην πόλη Οσμανίγιε (Osmaniye) της Τουρκίας έχει δημοσιευτεί αγγείο με παρεμφερή χαρακτηριστικά ως προς το σχήμα, τη χρήση σκούρας πράσινης

52. SANDERS, *An Assemblage of Frankish Pottery*, 167, 176, αριθ. 15, εικ. 4.15.

53. G. BERTI - S. GELICHI, *La ceramica bizantina nelle achitettura dell' Italia medievale*, στο: *La ceramica nel mondo bizantino*, εκδ. S. GELICHI, 148-149, 152, αριθ. 175, 221, εικ. 21, 23.

54. Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*, Αθήνα 1999, 89, αριθ. 102 (Ν. ΖΗΚΟΣ).

55. TSOURIS, *Glazed Bowls in the Late Byzantine Churches*, 613, πίν. VII, αριθ. 6 και Α. ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΑΗ, *Μολυβδοσκεπάστος. Η μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου*, στο: *Τα βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου*, εκδ. Β. ΠΑΠΑΛΟΠΟΥΛΟΥ - Α. ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΑΗ, Ιωάννινα 2008, 182, εικ. πάνω στο κέντρο.

εφυάλωσης και τον αδρεγγχάρακτο διάκοσμο στο πλατύ χεῖλος, το οποίο χρονολογείται στο β΄ ήμισυ του 13ου αι.⁵⁶. Μεγάλη, ωστόσο, ομοιότητα μεταξύ των τριών αυτών αγγείων της Παναγίας Καθολικής παρατηρείται και σε σχέση με τις εφυαλωμένες κούπες της κατηγορίας «Gritty Ware». Πρόκειται για κατηγορία κεραμικής που παραγόταν, βάσει χημικών και πετρογραφικών αναλύσεων, στον Λίβανο κατά το β΄ ήμισυ του 12ου αι.⁵⁷. Στα κύρια χαρακτηριστικά της κατηγορίας είναι ότι η επιφάνεια των ανοικτών σχημάτων δεν φέρει επίχρυσμα αλλά το κεραμικό σώμα στο εσωτερικό των αγγείων καλύπτεται με ένα λεπτό στρώμα λευκωπού διαλύματος που απλώνεται με πανί ή με βούρτσά. Με την τεχνική αυτή μέρος της κεραμικής ύλης μένει ακάλυπτο δημιουργώντας μικρά τμήματα της επιφάνειας διαφορετικά στο χρώμα κάτω από την κίτρινη ή την πράσινη εφυάλωση. Επιπλέον, η εφυάλωση δεν είναι καλά απλωμένη και ως αποτέλεσμα, σε συνδυασμό με ανομοιογενή όπτηση, η επιφάνεια του αγγείου παρουσιάζει τραχειά (*gritty*) όψη⁵⁸. Από το Ισραήλ έχει δημοσιευτεί αγγείο της κατηγορίας αυτής το οποίο έχει ακριβώς το ίδιο σχήμα με τα παραδείγματα των τριών *bacini* της Παναγίας Καθολικής, όπως και εγγχάρακτο διάκοσμο στο πλατύ χεῖλος⁵⁹. Η μόνη διαφορά που παρατηρείται στο παράδειγμα αυτό με τα αντίστοιχα της Παναγίας Καθολικής έγκειται στη χρήση κίτρινης και όχι σκούρας πράσινης εφυάλωσης.

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι κοινά στοιχεία απαντούν σε αγγεία από διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη το ιδιαίτερο σχήμα των αγγείων αριθ. 7-9 (Εικ. 8-9, 18), που δεν

56. F. TÜLEK, Identifying Osmaniye medieval ceramics in multi-cultural context, στο: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern period. Mediterranean Ceramics proceedings, 19-24 October 2015, Antalya*, τ. 1, εκδ. F. YENİŞEHİRLİOĞLU, Ankara 2018, 367, εικ. 8.

57. E. J. STERN – S. Y. WAKSMAN, Pottery from Crusader Acre: a Typological and Analytical Study, στο: *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου – VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999*, εκδ. Χ. ΜΠΑΚΙΡΙΤΖΗΣ, Αθήνα 2003, 173-175.

58. Για τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κατηγορίας βλ. M. AVISSAR – E. J. STERN, *Pottery of the Crusader, Ayyubid and Mamluk Periods in Israel* [Israel Antiquities Authority Reports no. 20], Jerusalem 2005, 8.

59. AVISSAR – STERN, *Pottery of the Crusader, Ayyubid and Mamluk Periods*, 8-9, 135, πίν. II 3.3, Type 1.1.2.

απαντά στη βυζαντινή κεραμική, το είδος της πράσινης εφυάλωση, όπως και τα πινάκια από τους ναούς της Πίζας με τα οποία μοιράζονται όμοια χαρακτηριστικά, προτείνουμε μια ενδεχόμενη ιταλική προέλευση των τριών αυτών αγγείων, όπως και την παραγωγή τους στον ύστερο 13ο αι. με προέλευση, ενδεχομένως, τα εργαστήρια της Βόρειας Ιταλίας.

Στα τυφλά τεταρτοκυκλικά περύγια της νότιας κεραίας (Εικ. 8-9) διατηρούνται δύο ρηγά πινάκια, το πρώτο σχεδόν ακέραιο (αριθ. 5) (Εικ. 9, 19) και το δεύτερο αποσπασματικά σωζόμενο (αριθ. 10) (Εικ. 9, 20), τα οποία έχουν κατασκευαστεί από καστανή κεραμική ύλη και έχουν ιζήματα στην επιφάνειά τους. Το χείλος των αγγείων είναι στενό, οριζόντιο και τα τοιχώματα κοίλα. Όλη η επιφάνειά τους καλύπτεται από σκούρα πράσινη εφυάλωση με μεταλλική απόχρωση. Ο αδρεγγάρακτος διάκοσμος συνίσταται σε μετάλλιο στον πυθμένα με απεικόνιση πτηνού σε εγγάρακτο κύκλο και περιμετρικά του κύκλου, στο τοίχωμα, σε ταινία από τρίγωνα των οποίων οι επιμέρους επιφάνειες γαμίζονται με σπείρες. Η ταινία ορίζεται από δύο περιφερικές εγχαράξεις. Στο χείλος αποδίδονται κυματιστές εγχάρακτες γραμμές μεταξύ δύο φαρδιών, περιφερικών εγχαράξεων. Η μελέτη των L. Lazzarini και E. Canal εξετάζει το ζήτημα των εισαγωγών βυζαντινής κεραμικής από τα μεγάλα κέντρα παραγωγής, όπως τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη, κατά τον 13ο έως τον 15ο αι. στην περιοχή της βενετικής λιμνοθάλασσας, η οποία διακινήθηκε την περίοδο αυτή στον ευρύτερο χώρο της μεσογειακής λεκάνης⁶⁰. Στη Βενετία την ίδια περίοδο αναπτύχθηκε η παραγωγή εγχάρακτων τύπων με επιρροές από τη βυζαντινή παράδοση. Στα δύο ρηγά πινάκια αριθ. 5 και 10 (Εικ. 9, 19-20) τα διακοσμητικά γεωμετρικά μοτίβα σε ταινίες που περιβάλλουν μετάλλιο με απεικόνιση πτηνού είναι θέματα που απαντούν συχνά στη μεσοβυζαντινή λεπτεγγάρακτη και αδρεγγάρακτη κεραμική⁶¹. Κατά κανόνα στην κεραμική αυτή εφαρμοζόταν κίτρινωπή

60. L. LAZZARINI - E. CANAL, *Altra Ceramica Graffita Bizantina dalla Laguna Veneta*, στο: *La ceramica nel mondo bizantino*, εκδ. S. GELICHI, 79-92· F. SACCARDO - L. LAZZARINI - M. MUNARINI, *Ceramiche importate a Venezia e nel Veneto tra XI e XIV secolo*, στο: *Πρακτικά 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου*, εκδ. Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, 406.

61. Ενδεικτικά για τη μεσοβυζαντινή εγγάρακτη κεραμική πρβλ. R. M. DAWKINS - J. P. DROOP, *Byzantine pottery from Sparta*, *BSA* 17 (1910-1911), 24-26· D. TALBOT RICE, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930, 32-33· A. FRANTZ, *Middle Byzantine Pottery in*

ή κιτρινοπράσινη εφυάλωση. Τα *bacini* αριθ. 5 και 10 (Εικ. 9, 19-20) της Παναγίας Καθολικής παρουσιάζουν χαρακτηριστικά που απαντούν στη βυζαντινή εγχάρακτη κεραμική. Ωστόσο, θεωρούμε ότι η πιο ελεύθερη απόδοση των εγχάρακτων διακοσμητικών σχεδίων και η χρήση στιλπνής σκούρας πράσινης εφυάλωσης στοιχειοθετούν ενδείξεις για την παραγωγή των αγγείων αυτών σε εργαστήριο της περιοχής της Βενετίας σε περίοδο σύγχρονη με την ίδρυση του ναού.

Ομοίως στη νότια κεραία, πάνω από το τρίλοβο παράθυρο, διατηρείται σχεδόν ακέραιο βαθύ πινάκιο κατασκευασμένο από ερυθρή κεραμική ύλη, με επίπεδο χείλος με αυλάκωση στο μέσον του και κοίλα τοιχώματα (αριθ. 6) (εικ. 9, 21). Στην ένωση του χείλους και του τοιχώματος του αγγείου δημιουργείται έντονη γωνίωση. Το αγγείο καλύπτεται με σκούρα πράσινη εφυάλωση και φέρει μία εγχάρακτη σπείρα στο μέσον του πυθμένα, βαθιά περιφερική εγχάρακτη στο άνω τμήμα του σώματος και ανάλογη εγχάρακτη στην ένωση χείλους και τοιχώματος.

Η ύστερη εγχάρακτη μονόχρωμη εφυαλωμένη κεραμική με ομόκεντρους κύκλους ή σπείρες μέχρι πρόσφατα συσχετιζόταν με τις υποκατηγορίες Ib και Ic της κεραμικής του «Ζευξίππου» που καθιέρωσε ο A.H.S. Megaw⁶², η οποία έχει χρονολογηθεί στον 13ο αι.⁶³. Η ένταξή της στην κεραμική του «Ζευξίππου» αμφισβητήθηκε από τις έρευνες των S. Y. Waksman και V. François⁶⁴, που εξέτασαν σχετικό κεραμικό υλικό από τη Χερσώνα της Κρμαίας και την Πέργαμο. Κέντρα παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής με ομόκεντρους κύκλους ή σπείρες θεωρούνται η βυζαντινή Νίκαια (Ιζνίκ), η Πέργαμος, η Πάφος, η Χαλκίδα και η Βενετία⁶⁵.

Athens, *Hesperia* 7 (1938), 431· C. H. MORGAN, II, *Corinth*, τ. XI, *The Byzantine Pottery*, Cambridge - Massachusetts 1942, 116-140.

62. A. H. S. MEGAW, *Zeuxippus Ware*, *BCH* 63 (1968), 68-72.

63. Για τη χρονολόγηση της κατηγορίας βλ. SANDERS, *An Assemblage of Frankish Pottery*, 163-165· Ο ΙΔΙΟΣ, *Excavations at Sparta: The Roman Stoa*, 1988-91. Preliminary Report, Part 1. Medieval Pottery, *BSA* 88 (1993), 254· Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *Εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση Άγιοι Θεόδωροι στην Ακροναυπλία (11ος-17ος αι.)*, Αθήνα 2012, 57-60· Yangaki, *Ceramics in Plain Sight*, 68-70.

64. S. Y. WAKSMAN - V. FRANÇOIS, *Vers une redéfinition typologique et analytique des céramiques byzantines du type Zeuxippus Ware*, *BCH* 128-129 (2004-2005), 686.

65. Για τα κέντρα παραγωγής της κατηγορίας βλ. G. BERTI - S. GELICHI, *Zeuxippus Ware in Italy*, στο: *Materials Analysis of Byzantine Pottery*, εκδ. H. MAGUIRE, Washington D.C. 1997, 85-94· WAKSMAN - FRANÇOIS, *Vers une redéfinition typologique*, 643-675· S. Y. WAKSMAN

Σύμφωνα με τον G. Sanders η κεραμική με αυτά τα χαρακτηριστικά δύναται να ενταχθεί στην ευρύτερη κατηγορία ύστερη εγχάρακτη κεραμική, «Late Sgraffito Ware», στην οποία περιλαμβάνονται όλες οι ομάδες μονόχρωμης εφυσωμένης κεραμικής πορτοκαλοκάστανου ή πράσινου χρώματος σε διάφορες αποχρώσεις που συγκεντρώνουν τα χαρακτηριστικά των υποκατηγοριών Ib και Ic της κεραμικής του «Ζευξίππου»⁶⁶. Η ευρεία διάδοση που γνώρισε η κεραμική του Ζευξίππου και οι εισαγωγές στην Ιταλία προϊόντων που επηρέασαν την τοπική ιταλική κεραμική είχαν ως αποτέλεσμα την παραγωγή απομμήσεων και επιβιώσεων κατά τα τέλη του 13ου και τις αρχές του 14ου αι. και τη δημιουργία της αντίστοιχης ιταλικής κατηγορίας ύστερης εγχάρακτης εφυσωμένης κεραμικής με σπείρες ή ομόκεντρους κύκλους γνωστής και ως «spirale-cerchio», με την οποία ταυτίζουμε και το αγγείο αριθ. 6 (Εικ. 9, 21)⁶⁷. Τα στοιχεία που ενισχύουν την ιταλική προέλευση του αγγείου είναι το σχήμα, το χρώμα της εφυσώσεως, η χρονολογία κατασκευής του ναού, που συσχετίζεται με την παραγωγή των αγγείων της κατηγορίας στα τέλη του 13ου/αρχές 14ου αι., όπως και η προέλευση του συνόλου, πιθανώς, των σωζόμενων εντοιχισμένων αγγείων στις όψεις του ναού από ιταλικά εργαστήρια.

Τέλος, στη βόρεια κεραία, στο τύμπανο του δίλοβου παραθύρου, σώζεται μεγάλο θραύσμα πυθμένα και κοίλων τοιχωμάτων ανοικτού αγγείου (αριθ. 15) (Εικ. 5, 22). Το αγγείο είναι κατασκευασμένο από

- I. TESLENKO, “Novy Svet Ware” an Exceptional Cargo of Glazed Wares from 13th Century Shipreck near Sudak (Crimea). Morphological Typology and Laboratory Investigations, *International Journal of Nautical Archaeology* 39.2 (2010), 357-375. S. Y. WAKSMAN - N. D. KONTOGIANNIS - S. S. SKARTSIS - G. VAXEVANIS, The Main Middle Byzantine Production and Pottery Manufacture in Thebes and Chalkis, *BSA* 109 (2014), 403, 405, 414-415.

66. SANDERS, Excavations at Sparta, 257. J. VROOM, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from 7th to the 20th Century A.C. A Case Study from Boeotia, Central Greece*, Leipzig 2003, 164.

67. Οι G. Berti και S. Gelichi μέσω της μελέτης των εντοιχισμένων αγγείων (*bacini*) σε ναούς της Β. Ιταλίας που παρουσιάζουν χαρακτηριστικά της βυζαντινής ύστερης εγχάρακτης εφυσωμένης κεραμικής με σπείρες ή ομόκεντρους κύκλους, διαχωρίζουν τα δείγματα της πρωτότυπης παραγωγής και των απομμήσεων που παράγονταν στα εργαστήρια της περιοχής της Βενετίας. Βλ. σχετ. BERTI - GELICHI, *Zeuxippus Ware*, 85-89, 94. Για παράλληλα βλ. F. SACCARDO, *Contesti medievali nella laguna e prime produzioni graffite veneziane*, στο: *La ceramica nel mondo bizantino*, έκδ. S. GELICHI, 201-239, εικ. 3.1. WAKSMAN - TESLENKO, “Novy Svet Ware”, 369, εικ. 15 (επάνω και κάτω αριστερά).

σκούρα καστανή κεραμική ύλη και η σωζόμενη επιφάνειά του καλύπτεται από ερυθροκάστανο επίχρισμα και καστανωπή εφυάλωση. Η θέση του αγγείου και ο βαθμός διατήρησής του δυσχεραίνουν την εξαγωγή ασφαλών παρατηρήσεων ως προς την ένταξή του σε συγκεκριμένη κατηγορία κεραμικής και ως προς τη χρονολόγησή του. Ωστόσο, το γενικό του σχήμα παραπέμπει σε εκείνο των τριών ακέραιων αγγείων (αριθ. 7-9) που έχουν εντοιχισθεί στο τύμπανο του τριλόβου παραθύρου της νότιας κεραίας (Εικ. 8-9, 18).

Η χρονολόγηση των σωζόμενων αγγείων και η εξ αρχής πρόβλεψη εντοίχισής τους στον διάκοσμο των παραθύρων του ναού συνηγορούν με τη σειρά τους στη χρονολόγηση ανέγερσης του μνημείου στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αι. και μαρτυρούν τις επαφές, εμπορικές και πολιτιστικές, του λατινοκρατούμενου Μοριά με την ιταλική χερσόνησο.

ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΜΟΝΗΣ ΑΓΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΦΙΛΙΩΝ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Αρχιτεκτονική

Η μονή Αγίου Αθανασίου βρίσκεται σε απόσταση δύο χλμ. από το χωριό Φίλια Καλαβρύτων στη νότια πλευρά του όρους Θισβετίου⁶⁸. Σε σιγίλλιο του Πατριάρχη Γαβριήλ του 1781 αναγράφεται ότι στη μονή χορηγήθηκε σταυροπηγιακή αξία, ελευθερία και αυτονομία⁶⁹. Το καθολικό της μονής οικοδομήθηκε το έτος 1763, σύμφωνα με λίθινη επιγραφή που έχει τοποθετηθεί στο υπέρθυρο της κύριας εισόδου του ναού, από Καλαβρυτινούς μάστορες από τις Κλουκίνες ή Κλουκινόχωρια, που βρίσκονται στις πλαγιές του Χελμού, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν από το 1700 περίπου⁷⁰.

Το καθολικό ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σύνθετου τετρακίονιου σταυροειδή εγγεγραμμένου με οκτάπλευρο τρούλλο, με εσωτερικές διαστάσεις 8,30 X 11,50 μ., που ανατολικά απολήγει σε μία

68. Για την ιστορία της μονής βλ. Θ. Φ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα μοναστήρια της Αχαΐας* (χ.τ., χ.χ.), 36· Θ. Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία των Φιλιών Καλαβρύτων και της Ι. Μονής Αγ. Αθανασίου*, Αθήνα 1972.

69. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία των Φιλιών Καλαβρύτων*, 151-152.

70. Χ. Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι παραδοσιακοί χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1983, 32.

ημικυκλική αφίδα ιερού⁷¹ (Εικ. 23-25). Είναι κτισμένο με λαξευτούς και ημιλαξευτούς ασβεστόλιθους, εκτός από επιμέρους λεπτομέρειες στις οποίες έχει χρησιμοποιηθεί κογχυλιάτης λίθος. Στο κτίσιμο του ναού παρατηρείται η επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών από τον πλησιόχωρο αρχαίο Κλείτορα⁷² και το φράγκικο κάστρο της Κόκκοβας⁷³. Τα τόξα είναι κατασκευασμένα από λαξευτούς θολίτες. Τα γωνιακά διαμερίσματα και τα παραβήματα στεγάζονται με έξι ελλειπτικούς τρουλλίσκους (φουρνικά). Στο εσωτερικό του ναού όλες οι επιφάνειες είναι επιχρισμένες.

Ο ναός καλύπτεται με δίρριχτη στέγη με κεραμίδια βυζαντινού τύπου και περιτρέχεται από ανάγλυφο λίθινο γείσο. Η είσοδος στη δυτική πλευρά έχει πλατύ πλαίσιο από ορθογώνιους καλολαξευμένους υπόλευκους ασβεστόλιθους. Στη νότια πλευρά υπήρχε θύρα που αποφράχθηκε και άνωθέν της διαμορφώθηκε παράθυρο. Η διαμόρφωση της δυτικής θύρας και η απόφραξη της νότιας πρέπει να πραγματοποιήθηκαν σε περίοδο μεταγενέστερη της πρώτης φάσης οικοδόμησης του ναού.

Εντοιχισμένα αγγεία (bacini)

Τα εντοιχισμένα διακοσμητικά αγγεία στον ναό κατανέμονται δύο στη δυτική (αριθ. 1-2) (Εικ. 23, 26-27), ένα στη νότια (αριθ. 3) (Εικ. 24, 29) και τρία στην ανατολική (αριθ. 4-6) (Εικ. 25, 28, 30-31) όψη⁷⁴.

Στο βόρειο τμήμα του δυτικού αετώματος του ναού έχει εντοιχισθεί ρηχό πιάτο διακοσμημένο με την τεχνική της λιθογραφικής εκτύπωσης (transferware) (αριθ. 1) (Εικ. 23, 26), το οποίο είναι τοποθετημένο στη

71. Για τον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού βλ. ενδεικτικά Κλ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ, Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Μεσοχωρίου στα Βάτικα της Λακωνίας, στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση / Churches in Greece 1453-1850*, τ. 7, εκδ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ - Στ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Θεσσαλονίκη 2013, 13-22.

72. Εκτός από το αρχαίο οικοδομικό υλικό που βρίσκεται εντοιχισμένο στην τοιχοποιία του ναού, σε πρόσφατες αναστηλωτικές εργασίες καθαρεύθηκαν τα επιχρίσματα που κάλυπταν τους δύο κίονες της δυτικής κεραίας του ναού και διαπιστώθηκε ότι αποτελούσαν αρχαίο υλικό σε επανάχρηση. Από τους δύο κίονες ο νοτιοδυτικός είναι σπονδυλωτός αρράβδωτος και ο βορειοδυτικός σπονδυλωτός ραβδωτός.

73. Βλ. σχετ. Α. ΒΟΝ, *La Morée Franque*, Paris 1969, 394. Με την περίοδο της Φραγκοκρατίας συνδέεται οικόσημο που έχει τοποθετηθεί στον λαμπά του πρώτου παραθύρου της νότιας όψης του ναού.

74. Η αρίθμηση των εντοιχισμένων αγγείων βασίζεται στη σειρά αναφοράς της κατανομής τους στις πλευρές του ναού.

θέση παλαιότερου αγγείου όπως αποδεικνύεται από την υποδοχή, που είναι μεγαλύτερης διαμέτρου, και από το κονίαμα που έχει τοποθετηθεί γύρω από αυτό. Το πιάτο χαρακτηρίζεται από πλατύ χείλος με αποστρογγυλεμένη ακμή και κοίλα τοιχώματα. Στον πυθμένα, σε μετάλλιο εικονίζεται το νεοιμφευμένο βασιλικό ζεύγος του Γεωργίου Α΄ και της δούκισσας Όλγας Κωνσταντίνοβας, ανηψιάς του τσάρου Αλεξάνδρου Β΄, των οποίων οι γάμοι τελέστηκαν στη Ρωσία στις 15 Οκτωβρίου του 1867, όπως μας πληροφορεί και η σχετική επιγραφή: *ΕΝΥΜΦΕΥΘΗΣΑΝ ΤΗ 15 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1867*⁷⁵. Ο βασιλιάς αποδίδεται σε νεαρή ηλικία με στολή ναυάρχου και μεγαλόσταυρο, ενώ η Όλγα με έξωμο φόρεμα, περιλαίμιο κόσμημα, μεγαλόσταυρο και διάδημα με πέπλο. Η παράσταση του ζεύγους περιβάλλεται από τρεις κυματοειδείς ταινίες που φέρουν τις επιγραφές: *ΕΝΟΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΥΛΗΣ. ΙΣΧΥΣ ΜΟΥ ΑΓΑΠΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ. Ο ΘΕΟΣ ΣΩΖΕΙ ΤΟ ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΖΕΥΓΟΣ*. Ανάμεσα στις δύο ταινίες, στο επάνω μέρος της παράστασης του ζεύγους, υπάρχει στέμμα και στην ταινία στο κάτω μέρος, θυρεός με τους Ηρακλείς. Περιμετρικά του μεταλλίου αποδίδεται το μοτίβο του μαιάνδρου και στο πλατύ χείλος τοπωνύμια της ελληνικής επικράτειας σε στέφανους δάφνης: *ΕΥΒΟΙΑ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΣΠΟΡΑΔΕΣ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ ΑΙΤΩΛΙΑ ΠΑΡΝΑΣΟΣ ΨΑΡΡΑ ΘΡΑΚΗ ΡΟΔΟΣ ΚΥΠΡΟΣ ΠΑΤΜΟΣ ΚΩΣ ΜΙΤΥΛΗΝΗ ΧΙΟΣ ΣΑΜΟΣ ΚΡΗΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΗΠΕΙΡΟΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΣ ΑΤΤΙΚΗ ΦΘΙΩΤΙΣ*.

Στο λιμάνι της Σύρου κατά το β΄ ήμισυ του 19ου αι. εισάγονταν από ευρωπαϊκά εργοστάσια, κυρίως αγγλικά, επιτραπέζια σκεύη από φαγεντιανή ή πορσελάνη με διακόσμηση με την τεχνική της λιθογραφικής εκτύπωσης, τα οποία είναι γνωστά ως «συριανά» ή «πιάτα με τους βασιλείς»⁷⁶. Η διακίνηση των σκευών αυτών στον ελλαδικό χώρο

75. Για σεργίτσια με εκτυπωμένο το ίδιο θέμα βλ. Κ. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά του Έλληνικού Χώρου*, Αθήνα 1995, 246, 258-259, εικ. 452, 475-478.

76. Για την παραγωγή των κεραμικών σε ευρωπαϊκά εργαστήρια, την περιγραφή της διαδικασίας της τεχνικής λιθογραφικής εκτύπωσης, τα διακοσμητικά θέματα, τις επωνυμίες και τις φίρμες των εμπορευόμενων αλλά και τις εμπορικές επαφές βλ. αναλυτικά ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά του Έλληνικού Χώρου*, 256-262. Ομοίως βλ. Ν. ΛΙΑΡΟΣ, *The Materiality of Nation and Gender: English Commemorative Dinnerware for the Greek market in the second half of the 19th century*, στο: *IN & AROUND. Ceramiche e comunità. Secondo convegno tematico dell' AIECM3 Faenza, Museo Internazionale delle*

σχετίζεται με την έλευση του βασιλιά Γεωργίου Α΄ (1863), τα οποία, με αφορμή τα ιστορικά γεγονότα της νεότερης ελληνικής ιστορίας, αποτέλεσαν παραγγελίες της ανερχόμενης τάξης των εμπόρων, κυρίως της Σύρου, προκειμένου να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για χρήση πολυτελών σκευών που διακοσμούσαν με θέματα με σαφείς αναφορές στις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις. Στην εξωτερική πλευρά των σκευών αυτών αποτυπώνεται το επίσημα (φίρμα) του ευρωπαϊκού εργοστασίου σε συνδυασμό μερικές φορές με τις ελληνικές εμπορικές επωνυμίες σε μορφή συνήθως οικοσηματικής σύνθεσης. Τα σερβίτσια αυτού του τύπου εισάγονταν την ίδια περίοδο, πέραν του λιμανιού της Σύρου, και σε άλλους μεγάλους εμπορικούς λιμενικούς κόμβους, όπως του Πειραιά, της Πάτρας, της Μονεμβασίας, του Βόλου, της Σάμου, αλλά και της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης⁷⁷.

Η τοποθέτηση του πιάτου με την απεικόνιση του βασιλικού ζεύγους στο δυτικό αέτωμα του καθολικού του Αγίου Αθανασίου, στη θέση προγενέστερα τοποθετημένου αγγείου, πιθανώς κατά την πρώτη οικοδομική φάση του ναού, έχει συμβολική σημασία και πραγματοποιήθηκε με αφορμή και σε ανάμνηση του γεγονότος των γάμων του βασιλικού ζεύγους. Τα θρησκευτικά αισθήματα των πιστών συνδυάζονταν ενίοτε με μια ισχυρή εθνική συνείδηση και με την προσμονή για καλύτερες

Ceramiche 17-19 Aprile 2015, εκδ. M. FERRI - C. MOINE - L. SABBIONESI, Firenze 2016, 102-111. Για πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα από το Διογέσιο Γυμνάσιο στην Αθήνα που περιλαμβάνουν επιτραπέζια είδη από φαγεντιανή και πορσελάνη με σφραγίδες ευρωπαϊκών εργοστασίων, αλλά και κάποια δείγματα που παράγονταν στην Ελλάδα την περίοδο 19ος-20ός αι., βλ. K. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Society and commerce of the 19th and 20th C. as reflected on faience and porcelain ware of Plaka, Athens: the case of "Diogeneion Gymnasium", στο: *12th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Proceedings*, τ. II, εκδ. P. PETRIDIS - A. G. YANGAKI - N. LIAROS - E. E. BIA, Athens 2021, 589-599. Για παράδειγμα ίδιου αγγείου transferware από την Κρήτη βλ.: A. G. YANGAKI, The Immured Vessels in Byzantine and Post-Byzantine Churches of Greece Research Programme: objectives and preliminary results from Crete, στο: *Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies, Herakleion 21-25.09.2016*, Herakleion 2019, εικ. 19. Για σύντομη αναφορά στις παραγωγές της κατηγορίας βλ. και V. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - N. LIAROS - N. P. YIOUTSOS, Modern ceramics from Arta, στο: *12th Congress AIECM3*, εκδ. P. PETRIDIS - A. G. YANGAKI - N. LIAROS - E. E. BIA, 805-806, εικ. 14.

77. LIAROS, The Materiality of Nation and Gender, 103, όπου τα σχετικά στοιχεία και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

συνθήκες διαβίωσης, ως απόρροια ενός κοσμικού γεγονότος με πολιτικές προεκτάσεις.

Στο νότιο τμήμα του δυτικού αετώματος του ναού έχει εντοιχισθεί μεγάλο πιάτο (αριθ. 2) (Εικ. 23, 27), κατασκευασμένο από καστανή κεραμική ύλη, με χείλος έντονα πεπλατυσμένο, λοξό, με αποστρογγυλεμένη ακμή και τοιχώματα κοίλα. Στη μετάβαση από το χείλος στο τοίχωμα εσωτερικά δημιουργείται έντονη γωνίωση. Ο γραπτός διάκοσμος αποδίδεται σε ωχροκάστανη βάση και περιλαμβάνει στον πυθμένα φυτικό μοτίβο με εκφυλισμένα ανθέμια και στο πλατύ χείλος τρεις σχηματοποιημένους βλαστούς με καρπούς. Για τον σχεδιασμό των διακοσμητικών μοτίβων χρησιμοποιείται το ανοικτό πράσινο και το ρόδινο χρώμα.

Παρόμοιο πιάτο με το αριθ. 2 έχει τοποθετηθεί στο μέσον του ανατολικού αετώματος που συμπίπτει με την κόγχη του ιερού, πάνω ακριβώς από το μονόλοβο τοξωτό παράθυρο (αριθ. 5) (Εικ. 25, 28). Το αγγείο αριθ. 5 είναι κατασκευασμένο από καστανή κεραμική ύλη με έντονα πεπλατυσμένο, λοξό χείλος και κοίλα τοιχώματα. Στη μετάβαση από το χείλος στα τοιχώματα εσωτερικά υπάρχει νεύρωση. Σε ωχροκάστανη βάση αποδίδεται ο γραπτός διάκοσμος που συνίσταται στον πυθμένα σε δύο επιμήκη φύλλα σε παράλληλη διάταξη, των οποίων το πλαίσιο και ο κορμός αποδίδεται με πράσινο χρώμα και τα φύλλα με ρόδινο. Στο πλατύ οριζόντιο χείλος σχεδιάζονται τέσσερις σχηματοποιημένοι βλαστοί με καρπούς με πράσινο και ρόδινο χρώμα.

Τα δύο αγγεία αριθ. 2 (εικ. 23, 27) και αριθ. 5 (Εικ. 25, 28) μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά ως προς την κεραμική ύλη, το σχήμα, την εφυάλωση, τα μοτίβα και τα χρώματα διακόσμησης και παρουσιάζουν γενικές αναλογίες με αγγεία εργαστηρίων της Γαλλίας του 19ου αι., τα οποία εντοπίζονται στον ελλαδικό χώρο. Ρηγά πιάτα του όψιμου 19ου αι. στα οποία παρατηρείται η γενική απόδοση φυτικού διακόσμου με τον συνδυασμό των δύο χρωμάτων και που αποτελούν προϊόντα της κεραμοποιίας της Sarreguemines της Λορένης⁷⁸, καταγράφηκαν σε οικίες στα Δωδεκάνησα⁷⁹,

78. Για την κεραμοποιία της Sarreguemines βλ. A. BENEDICK, *La Faiencerie de Sarreguemines*, éditions ABM, 2009. Ομοίως, πρβλ. σχετικό κεραμικό υλικό γαλλικής προέλευσης στον ιστότοπο: <https://www.meubliz.com/reconnaitre_et_estimer_la_faience_de_sarreguemines/> Ημερομηνία επίσκεψης: 31.03.2023.

79. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά του Έλληνικού Χώρου*, 31, 31, εικ. 49, 294, εικ. 547.

ενώ περιλαμβάνονται και σε ιδιωτικές συλλογές⁸⁰. Κεραμικό υλικό από τη Sarreguemines στον ελλαδικό χώρο έχει δημοσιευτεί από τη Βοιωτία⁸¹, την Πύλο⁸², την Πάτρα⁸³ και την Αθήνα⁸⁴. Αγγείο με παρόμοιο γραπτό διάκοσμο εντοπίστηκε σε ανασκαφική έρευνα στην εκκλησία Balatlar στη Σινώπη⁸⁵. Τα εξεταζόμενα αγγεία από τον Άγιο Αθανάσιο δεν φέρουν, ωστόσο, το χαρακτηριστικό λευκό κεραμικό βάθος των βιομηχανικών παραγωγών τύπου Sarreguemines και διακρίνονται από πιο πρόχειρη γραπτή απόδοση τόσο του κεντρικού μίσχου του φυλλώματος όσο και της ίδιας της απόδοσης των φύλλων, με μη σαφή περιγράμματα και πολύ μεγαλύτερα τα πάχη της κάθε σχετικής γραπτής ταινίας. Δηλαδή τα δείγματα αυτά ακολουθούν εν γένει τα εν λόγω σχετικά προϊόντα, που όπως προκύπτει από την εξέταση των στοιχείων, είχαν ιδιαίτερη διάχυση στον ελλαδικό χώρο.

Η χρονολόγηση των αγγείων αριθ. 2 και αριθ. 5 (Εικ. 23, 25, 27-28) στον 19ο αι., δηλώνει ότι δεν τοποθετήθηκαν στις όψεις του ναού κατά την αρχική οικοδομική του φάση, αλλά σε περίοδο ανακαίνισής του, μετά τα μέσα του 19ου αι. Την ίδια περίοδο φαίνεται πως εντοιχίστηκε και το πιάτο αριθ. 1 (Εικ. 23, 26) με την παράσταση του βασιλικού ζευγαριού.

Στη νότια πλευρά του ναού, στο ύψος του αετώματος της κεραίας, βρίσκεται εντοιχισμένο μεγάλο πιάτο με χείλος πλατύ, οριζόντιο και κοίλα τοιχώματα (αριθ. 3) (Εικ. 24, 29). Το αγγείο έχει κατασκευαστεί από ανοικτή καστανή κεραμική ύλη και φέρει γραπτή διακόσμηση σε μπλε του κοβαλτίου και κυανό πάνω σε λευκό βάθος και άχρωμη εφυάλωση. Στον πυθμένα αποδίδεται σχηματοποιημένο φυτικό θέμα, που

80. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά τοῦ Ἑλληνικοῦ Χώρου*, 295, εικ. 552-553.

81. J. VROOM, *Early Modern Archaeology in Central Greece: The Contrast of Artefact-Rich and Sherdless Sites*, *JMA* 11 (1998), 138· VROOM, *After Antiquity*, 236.

82. Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ - Ι. ΓΡΙΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ - Ε. ΒΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ - Σ. ΣΑΚΚΑΡΙ - Ι. ΜΟΥΤΑΦΙ - Α. ΛΑΓΙΑ - Λ. ΚΑΡΑΛΙ, *From Mosque to Church and Back Again: Investigating a House of Faith in Post Medieval Pylos*, *Hesperia* 84 (2015), 822, αρ. 71, εικ. 71.

83. Ν. ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ, Η μαρτυρία της κεραμικής της ύστερης μεταβυζαντινής περιόδου από σωστικές ανασκαφές στην Πάτρα, στο: *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (ΑΕΠΕΑ 2), Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017*, εκδ. Μ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ - Α. ΜΠΑΝΟΥ - Ε. ΖΥΜΗ - Ε. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ - Α. Β. ΚΑΡΑΠΑΝΑΠΩΤΟΥ - Α. ΚΟΥΜΟΥΣΗ, *Καλαμάτα 2020*, 715, εικ. 7-8.

84. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Society and commerce of the 19th and 20th c.*, 591, εικ. 2, αριθ. Χ.

85. G. KÖROĞLU - F. İNANAN, *Sinop Balatlar kilise Kazilarinda Ortuya Çikarilan Seramikler*, στο: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern period*, εκδ. F. YENİŞEHİRLİOĞLU, 324, εικ. 4c.

αποτελείται από ρόμβους, στιγμές, ημικύκλια και φύλλα, το οποίο περιβάλλεται από διπλές ταινίες. Στο χείλος του αγγείου ταινίες ορίζουν παραλληλόγραμμα πλαίσια που γεμίζουν εναλλάξ με φυτικά θέματα και επάλληλους ρόμβους με στιγμές. Το διακοσμητικό κεντρικό θέμα χαρακτηρίζει αγγεία της κεραμικής της Κιουτάχειας («Kütahya Ware») και χρονολογείται την περίοδο 18ου αι.⁸⁶.

Στο αέτωμα της ανατολικής πλευράς έχουν εντοιχισθεί δύο ακόμα ρηγά πιάτα που μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά ως προς την ανοικτή καστανή κεραμική ύλη, το σχήμα και τη διακόσμηση (αριθ. 4, 6) (Εικ. 25, 30-31). Το πιάτο αριθ. 4 (Εικ. 30) έχει τοποθετηθεί στη νότια πλευρά του ανατολικού αετώματος και χαρακτηρίζεται από χείλος πλατύ, λοξό και κοίλα τοιχώματα. Στην ένωση του χείλους και του τοιχώματος εσωτερικά δημιουργείται γωνίωση. Η γραπτή διακόσμηση, στην οποία κυριαρχεί το μπλε του κοβαλτίου πάνω σε λευκό βάθος και άχρωμη εφυάλωση, περιλαμβάνει στο μέσον του πυθμένα σχηματοποιημένο ανθέμιο που περιβάλλεται από ταινία. Γύρω από αυτό εναλλάσσονται ανθέμια και θέματα σε σχήμα *s*. Η τρίτη διακοσμητική ζώνη καλύπτεται με φυτικά θέματα βλαστών και ανθέων με μπλε, κυανό και καστανό-μελανό χρώμα. Στη βόρεια πλευρά του ανατολικού αετώματος έχει εντοιχισθεί το αριθ. 6 (Εικ. 31) ρηγό πιάτο που έχει το ίδιο σχήμα με το αριθ. 4 (Εικ. 30). Ο γραπτός διάκοσμος, πάνω σε λευκό βάθος με άχρωμη εφυάλωση, απλώνεται στον πυθμένα (πολύφυλλο άνθος κυανού χρώματος με καστανοκίτρινη λεπτομέρεια) και περιμετρικά στο χείλος (ταινία που ορίζουν δύο κυανές γραμμές, εντός των οποίων αποδίδονται φυτικά θέματα βλαστών και ανθέων με κυανό, σκούρο κυανό και μελανοκάστανο χρώμα). Η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει το πιάτο αριθ. 6 (Εικ. 31) είναι ότι έχει τοποθετηθεί με εμφανή την εξωτερική και όχι την εσωτερική του πλευρά, όπως συνηθίζεται. Τα δύο αγγεία, βάσει της διακόσμησής τους, εντάσσονται στις παραγωγές των εργαστηρίων της Κιουτάχειας, χρονολογούνται στον 18ο αι., ενώ παρόμοιος γραπτός

86. Για μία πρόσφατη αναλυτική δημοσίευση για την κεραμική της Κιουτάχειας βλ. H. BILGI – I. ZANBAK VERMEERSCH, *Kütahya. Sadberk Hanım Museum. Kütahya Tiles and Ceramics Collection*, Istanbul 2018. Για αγγεία παραγωγής των εργαστηρίων της Κιουτάχειας με παρόμοιο διακοσμητικό θέμα βλ. A. LANE, *Later Islamic Pottery. Persia, Syria, Egypt, Turkey*, London 1957, 63-65· VROOM, *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean*, 168-169, εικ. 14.3.

διάκοσμος απαντά σε δείγματα της κατηγορίας που έχουν βρεθεί στον Άγιο Πολύευκτο Κωνσταντινούπολης⁸⁷.

Το μεγαλύτερο μέρος του δαπέδου του ναού είναι επιστρωμένο με κεραμικά εφυαλωμένα πλακίδια, έξι διαφορετικών σχεδίων, που φέρουν πολύχρωμο φυτικό και γεωμετρικό διάκοσμο (Εικ. 32). Η παραγωγή εφυαλωμένων πλακιδίων γινόταν στα εργαστήρια παραγωγής μαγιόλικα κεραμικής στην Ιταλία στην ίδια περίοδο που χρονολογούνται και τα υστερότερα δείγματα αγγείων της κατηγορίας⁸⁸. Τα πλακίδια διακοσμούσαν με περίτεχνες συνθέσεις και θέματα ανάλογα με εκείνα των αγγείων των ποικίλων κατηγοριών της ιταλικής μαγιόλικα. Η χρήση τους στη διακόσμηση του εσωτερικού των καθολικών μοναστηριών, ναών ή παρεκκλησιών ήταν αρκετά γενικευμένη⁸⁹, ενώ η συνήθεια απαντά ήδη σε πρωιμότερα μεταβυζαντινά μνημεία, όπου κυρίως γίνεται χρήση πλακιδίων της παραγωγής Ιζνίκ⁹⁰. Τα πλακίδια του Αγίου Αθανασίου στην κάτω πλευρά τους φέρουν σφράγισμα του ιταλικού εργαστηρίου προέλευσης V. RICCIARDI.

87. J. W. HAYES, *Excavations at Saraghane in Istanbul: The pottery*, τ. II, Princeton N.J. 1992, 266-267, πιάτο 43 (h), 342.

88. Για πήλινα εφυαλωμένα πλακίδια βλ. C. FIOCCO, *La ceramica in Italia dal medioevo al rinascimento*, στο: C. FIOCCO – G. GHERARDI – M. G. MORGANTI – M. VITALI, *Storia dell' arte ceramica*, Bologna 1986, 97-99, 101-103, 109-110, 115, 120, 122, 125, 127-128, εικ. 7.30, 7.59-60, πίν. 10, 14, 16, 18, 19-21, υποσημ. 90. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *Εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση Άγιοι Θεόδωροι στην Ακροναυπλία*, αριθ. 86, εικ. 130. Κ. GEROLYMOU, *Glazed tiles on the pavements on the churches in Greece. The distinctive case of a Post-Byzantine church in Mani*, *Archeologia Postmedievale* 23 (2019), 141-158.

89. Για ανάλογα παραδείγματα από θρησκευτικούς χώρους της Ιταλίας προβλ. C. FIOCCO – G. GHERARDI, *Trofei, canderable e grottesche fra arti figurative e ceramica*, στο: *Artigianato in Umbria. Il lavoro ceramico. Sintesi dell' arte*, εκδ. G. C. BOJANI, Milano 1998, 188-189 εικ. 4-6. F. CRUCIANI – M. PINCA – F. QUINTERI, *La pavimentazione in maiolica della capella Baglioni in Santa Maria Maggiore a Spello e nella sagrestia di San Pietro a Perugia*, στο: *Artigianato in Umbria. Il lavoro ceramico. Sintesi dell' arte*, εκδ. G. C. Bojani, Milano 1998, 249-257.

90. Βλ. ενδεικτικά: J. CARSWELL, *Pottery and Tiles on Mount Athos*, *Ars Orientalis* 6 (1966), 83-88 και Σ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, *Το Καθολικό της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος. Ιστορία και Αρχιτεκτονική. Συνεργασία: Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Ο γλυπτός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Μεγίστης Λαύρας*, Αθήνα 2019, 130-141, εικ. 161-174.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τον 13ο αι. κεραμική με προέλευση τα κέντρα παραγωγής της ιταλικής χερσονήσου μεταφερόταν στην Ανατολική Μεσόγειο ως επακόλουθο της Τέταρτης Σταυροφορίας και των σχέσεων που αναπτύχθηκαν μεταξύ της Δύσης και των λατινικών κρατών που δημιουργήθηκαν στα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Στη δυτική Πελοπόννησο, για την εισαγωγή προϊόντων από τη Δύση, κυρίαρχος ήταν ο ρόλος των δύο λιμανιών, της Γλαρέντζας και της Πάτρας. Η Γλαρέντζα, επίγειο της πλησιόχωρης πρωτεύουσας του Πριγκιπάτου, Ανδραβίδας, ιδρύθηκε για να αποτελέσει τη βασική σκάλα του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου με τη δυτική Ευρώπη, ενώ ταυτόχρονα ανέπτυξε και βιοτεχνική δραστηριότητα⁹¹. Το λιμάνι της Πάτρας, αν και ανεπαρκές σε σχέση με το φυσικό λιμάνι της Γλαρέντζας, έγινε κόμβος του διαμετακομιστικού εμπορίου από τη μέση βυζαντινή περίοδο⁹², καθώς διέθετε ακμάζουσα βιοτεχνία παραγωγής λινών και μεταξωτών υφασμάτων.

Οι επαφές του Πριγκιπάτου της Αχαΐας με πόλεις της ιταλικής χερσονήσου διατηρήθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 14ου και του 15ου αι., όπως αποδεικνύεται από την εύρεση ποικίλων κατηγοριών εφυσλωμένης κεραμικής με προέλευση από τα μεγάλα κέντρα της Ιταλίας, που προέκυψαν από την ανασκαφική έρευνα στη Γλαρέντζα⁹³, στο Κάστρο Χλεμούτσι⁹⁴ και στον σύγχρονο πολεοδομικό ιστό της Πάτρας⁹⁵.

Η οθωμανική κυριαρχία δεν διέκοψε τις στενές σχέσεις της δυτικής Πελοποννήσου με την Ιταλία, καθώς ιταλική κεραμική συνέχισε να είναι διαθέσιμη στην ευρύτερη περιοχή την περίοδο αυτή. Μετά το β' ήμισυ του 18ου αι., με τη σύναψη ευνοϊκών συνθηκών (συνθήκη Küçük Kaynarca,

91. SKARTSIS, *Chlemoutsi Castle*, 94-96· ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ - ΡΑΛΛΗ, *Γλαρέντζα-Clarence*, 21-23.

92. Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ - Α. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Η πόλη των Πατρών κατά την Παλαιοχριστιανική και τη Βυζαντινή περίοδο, στο: *Πάτρα. Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, Αθήνα 2005, 56-99· Ε. Γ. ΣΑΡΑΝΤΗ, Φραγκοκρατία - Βενετοκρατία. Ιστορία και τοπογραφία, στο: *Πάτρα. Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, 128-171.

93. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ - ΡΑΛΛΗ, *Γλαρέντζα-Clarence*, 44-49 και σποραδικά.

94. SKARTSIS, *Chlemoutsi Castle*.

95. Ν. ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ, Εισηγμένη Ιταλική Κεραμική στην Πάτρα (13ος - 18ος αι.), *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 36 (2015), 307-315· *Η Πάτρα της Μεσογείου - Mediterranean Patras*, εκδ. Α. ΚΟΥΜΟΥΣΗ, Πάτρα 2019, 134-143, αριθ. 91-92 (Α. ΚΟΥΜΟΥΣΗ), αριθ. 93-101 (Ν. ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ).

1774), οι Έλληνες έμποροι δραστηριοποιήθηκαν σε ελληνόφωνες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας με αποτέλεσμα να διακινείται κεραμική των εργαστηρίων της Κιουτάχειας και του Τσανάκκαλε στον ελλαδικό χώρο με κύριους αγοραστές τα μέλη της εύπορης ελληνικής αστικής τάξης⁹⁶. Πριν την Επανάσταση του 1821 στην Πάτρα υπήρχε έντονη εμπορική δραστηριότητα, η πόλη εξελίχθηκε σε μητρόπολη του εμπορίου της σταφίδας, ενώ αποτέλεσε και σημαντικό κέντρο διαμετακόμισης. Ταυτόχρονα, ως πύλη του νοτιοδυτικού ελλαδικού χώρου προς τη Δύση, μετατράπηκε σε διάυλο επικοινωνίας για την καλύτερη οργάνωση της Επανάστασης⁹⁷. Στον 18ο αι. η εμπορευματική κίνηση των αγροτικών προϊόντων στις ευρωπαϊκές αγορές συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη της υπαίθρου και στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στα μοναστήρια. Ταυτόχρονα οικοδομούνται νέα ή επισκευάζονται τα παλαιότερα⁹⁸. Από το 1830 έως το τέλος του αιώνα, η Πάτρα συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά μιας δυναμικής πόλεως-λιμένος, ενός κέντρου επικοινωνιών και ποικίλων σχέσεων που υπερβαίνει τα παραδοσιακά όρια της Μεσογείου και επεκτείνεται προς την Αγγλία, τα λιμάνια της Βόρειας Θάλασσας και έως την Αμερική⁹⁹.

Συνεπώς, μπορούμε να εντάξουμε την πρακτική εντοιχισμού αγγείων στις εξωτερικές όψεις των δύο μνημείων που περιγράφηκαν, στις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην Πελοπόννησο την περίοδο της Φραγκοκρατίας, της Οθωμανοκρατίας και των πρώτων δεκαετιών μετά την Απελευθέρωση. Οι εμπορικές επαφές και οι ποικίλες πολιτισμικές επιρροές και ανταλλαγές από τον δυτικό και ανατολικό κόσμο καθόρισαν τη χρήση των συγκεκριμένων κεραμικών, που προέρχονται από διαφορετικές γεωγραφικά περιοχές.

Ως προς την τοποθέτηση των αγγείων, στην Παναγία Καθολική Γαστούνης έχουμε την περίπτωση του εξ αρχής εντοιχισμού των αγγείων, που αποτελεί και την πιο συνήθη πρακτική όπως έχει δείξει η έρευνα,

96. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά του Έλληνικού Χώρου*, 15-32.

97. Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, Τουρκοκρατία και Επανάσταση του 1821, στο: *Πάτρα. Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, 192, 196.

98. Πρβλ. σχετικά *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μοναστήρια της Αχαΐας*, εκδ. Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Αθήνα 2006.

99. Ν. ΜΠΑΚΟΥΝΑΚΗΣ, Η Πάτρα τον 19ο αιώνα. Χώρος - Κοινωνία - Οικονομία, στο: *Πάτρα. Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, 257.

και όχι μεταγενέστερης προσθήκης ή αντικατάστασης των αρχικών αγγείων¹⁰⁰. Τα τέσσερα αγγεία (αριθ. 1-4) (Εικ. 2-3) που είχαν τοποθετηθεί στο τύμπανο του τόξου που περιβάλλει το δίλοβο παράθυρο της δυτικής όψης, όπως μαρτυρούν οι άδειες σήμερα υποδοχές, παρουσιάζουν σταυροειδή διάταξη, ενώ συνδέονται με τη διαδεδομένη συνήθεια εντοιχισμού διακοσμητικών αγγείων πάνω από τη κύρια είσοδο ενός ναού¹⁰¹. Η τοποθέτηση των αγγείων στη νότια κεραία (αριθ. 5-10) (Εικ. 8-9, 18-21), φαίνεται ότι σχετίζεται με τη γενική αρχή συμμετρίας που διέπει τον κανόνα εντοιχισμού τους, ώστε αυτά να γίνονται αντιληπτά από τους επισκέπτες που προσεγγίζουν έναν ναό, όπως έχει επισημάνει η Α. Γιαγκάκη από την έρευνά της στα παραδείγματα της Κρήτης και της κεντρικής Ελλάδας και ιδίως στους ναούς που ανήκουν στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο¹⁰². Η μεσημβρινή ήταν άλλωστε η κύρια όψη του ναού της Παναγίας Καθολικής, όπως υπαγόρευαν οι τοπογραφικοί παράγοντες, και έφερε περίτεχνο κεραμοπλαστικό διάκοσμο στη διαμόρφωση του τρίλοβου παραθύρου¹⁰³. Ταυτόχρονα, ο αριθμός των *bacini* που εντοιχίσθηκαν στη νότια όψη του ναού, μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των υπόλοιπων όψεων, συνάδει με την πρακτική έμφασης στη διακόσμηση της «επίσημης» όψης του κτηρίου.

Αξιοσημείωτη είναι και η χρωματική συμφωνία που χαρακτηρίζει τα έξι αγγεία (Εικ. 18-21) που πλαισιώνουν το τρίλοβο παράθυρο της νότιας όψης, η επιφάνεια των οποίων καλύπτεται με παρόμοιας απόχρωσης σκούρα πράσινη εφυάλωση. Επιπλέον, τα τρία αγγεία στο τύμπανο του τρίλοβου παραθύρου της νότιας κεραίας (αριθ. 7-9) (Εικ. 18) σχηματίζουν σχεδόν τριγωνική διάταξη¹⁰⁴. Ο σχηματισμός αυτός εναρμονίζεται και

100. Για την περίπτωση του εξ αρχής εντοιχισμού των αγγείων βλ. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 146-150, εικ. 184.

101. Για τον εντοιχισμό αγγείων σε σταυροειδή διάταξη βλ. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 55-57, εικ. 11.

102. Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Τα εντοιχισμένα αγγεία στον ναό της Παναγίας στον Πρίνο Μυλοποτάμιου, στο: *Grata Dona. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Γκράτζιου*, εκδ. Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ – Β. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Ηράκλειο 2023, 97-98, υποσημ. 18.

103. Για τη διαμόρφωση της μεσημβρινής όψης ως κύριας όψης του ναού βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης*, 272.

104. Για την τριγωνική διάταξη στον εντοιχισμό αγγείων βλ. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 57-58, εικ. 11h, 12a-c.

με τη διάταξη του κεραμοπλαστικού διακόσμου που πλαισιώνει το παράθυρο. Σε τριγωνική διάταξη βρίσκονταν και τα τρία αποκολλημένα αγγεία στο τύμπανο του παραθύρου της αψίδας του ιερού (αριθ. 11, 13-14, Εικ. 6-7) σε συνδυασμό με το τέταρτο αγγείο (αριθ. 12, Εικ. 6-7) που είχε τοποθετηθεί ελαφρώς υψηλότερα σε σχέση με τα υπόλοιπα (Εικ. 6-7, 17). Τα αγγεία αριθ. 5 και 10 (Εικ. 8-9, 19-20), που έχουν τοποθετηθεί στα τυφλά τεταρτοκυκλικά περύγια της νότιας κεραίας, το αριθ. 6 (Εικ. 8-9, 21) που διατηρήθηκε ομοίως στη νότια κεραία, πάνω από το τρίλοβο παράθυρο, όπως και το θραύσμα αγγείου αριθ. 15 (Εικ. 4-5, 22) που σώζεται στο τύμπανο του δίλοβου παραθύρου της βόρειας κεραίας, φαίνεται πως δεν υπακούουν σε συγκεκριμένους κανόνες, ο εντοιχισμός τους είναι πιο ελεύθερος, ενώ εμπλουτίζει τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Τα αγγεία αριθ. 5 και 10 (Εικ. 8-9, 19-20) που διακοσμούνται με παραστάσεις πουλιών, όπως και εν γένει οι μορφές πουλιών στα *bacini*, αποτελούν θέμα που παραπέμπει σε περιστέρια και στον συμβολικό συσχετισμό τους με την απεικόνιση του Αγίου Πνεύματος¹⁰⁵.

Η προσπάθεια αναγνώρισης των προαναφερθέντων κατηγοριών κεραμικής προσθέτει τη δική της μαρτυρία στο ζήτημα της χρονολόγησης της Παναγίας Καθολικής και ενισχύει την άποψη ανέγερσής της στον όψιμο 13ο αι., γεγονός που επιβεβαιώθηκε άλλωστε από τη νομισματική μαρτυρία, όπως προαναφέρθηκε. Το έτος ανέγερσης του ναού, 1278/1279, συνδέεται και με την υιοθέτηση δυτικών μορφών σε επιμέρους κατασκευαστικά του στοιχεία, όπως τα λοξότμητα κεραμικά γείσα με τις ημικυλινδρικές αποφύσεις (*billetes*), το σχηματοποιημένο φυτικό μοτίβο που παραπέμπει σε περνιστήρες (*griffes*) στο κιονόκρανο του δίβηλου αξονικού ανοίγματος μεταξύ του κυρίως ναού και του νάρθηκα, όπως και το αποφραγμένο γοτθικό θύρωμα στη βόρεια πλευρά¹⁰⁶. Ο εντοιχισμός αγγείων στις όψεις ενός ναού που οικοδομήθηκε στην περίοδο της Φραγκοκρατίας και φέρει έντονες δυτικές επιρροές στη διακόσμησή του, ενισχύει την πρόταση για την εισαγωγή τους από τα μεγάλα κέντρα

105. Για την ερμηνεία της επιλογής εντοιχισμού αγγείων με πουλιά βλ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Τα εντοιχισμένα αγγεία στον ναό της Παναγίας στον Πόρνο, 125· Α. Γ. ΥΑΝΓΑΚΙ, 'Speaking Ceramics': Bacini as Containers of Hidden Messages and Expressions of Memory, *Byzantina Symmeikta* 32 (2022) Appendix, 35-43.

106. Για τα δυτικότροπα κατασκευαστικά στοιχεία του ναού βλ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης, 272-273.

παραγωγής της Ιταλίας. Πρόκειται άλλωστε για τύπους κεραμικής που διαχέονταν μέσω του λιμανιού της Γλαρέντζας στην ευρύτερη περιοχή που χωροθετείται το μνημείο, μέσω των εμπορικών οδών.

Στο καθολικό της μονής Αγίου Αθανασίου διαπιστώνεται ότι στην τοποθέτηση των εντοιχισμένων αγγείων δεν εφαρμόστηκε ενιαίο πρόγραμμα, ενώ αυτή πραγματοποιήθηκε σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους. Η διάταξη των *bacini* αυτών δύναται να χωριστεί σε δύο ομάδες. Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει τα αγγεία που εντοιχίσθηκαν στην αετωματική απόληξη της δυτικής όψης και η δεύτερη στο αντίστοιχο τμήμα της ανατολικής όψης, πάνω από την αψίδα του ιερού. Στους δύο αυτούς εντοιχισμούς, στους οποίους υιοθετείται το σύνθημα σχήμα για την τοποθέτηση αγγείων πάνω από την κύρια είσοδο ή την αψίδα του ιερού, ο πρώτος (αριθ. 1-2) (Εικ. 23) ακολουθεί μία γραμμική, οριζόντια διάταξη¹⁰⁷, ενώ ο δεύτερος (αριθ. 4-6) (Εικ. 25) συνιστά μία σχεδόν τριγωνική διάταξη, καθώς καταλαμβάνει τις τρεις πλευρές της αετωματικής απόληξης της ανατολικής πλευράς. Ο εντοιχισμός του αγγείου στη μεσημβρινή όψη (αριθ. 3) (Εικ. 24) έγινε μεμονωμένα, χωρίς να υπακούει σε συγκεκριμένο τύπο διάταξης και με ρόλο διακοσμητικό, εφόσον πρόκειται για πλευρά του ναού ορατή και προσπελάσιμη, στην οποία η ύπαρξή του γινόταν άμεσα αντιληπτή από τα μέλη της μοναστικής κοινότητας ή τους επισκέπτες.

Τα αριθ. 3, 4 και 6 πιάτα (Εικ. 29-31), που ανήκουν στην κεραμική της Κιουτάχειας και χρονολογούνται στον 18ο αι., θεωρούμε ότι εντοιχίσθηκαν ταυτόχρονα με την ανέγερση του ναού στο β' ήμισυ του 18ου αι. Άλλωστε, οι συστηματικές εισαγωγές πολυτελών εφραλωμένων αγγείων με προέλευση από τα εργαστήρια της Δύσης ή της Μικράς Ασίας συνδέονται με την εναλλαγή κατακτητών και τις εμπορικές επαφές. Κατά το β' ήμισυ του 19ου αι. εντοιχίσθηκαν τα αριθ. 1, 2 και 5 (Εικ. 26-28) πιάτα, λόγω και της οψιμότερης χρονολόγησής τους, στη θέση προγενέστερων ή αφού πραγματοποιήθηκαν οι κατάλληλες εργασίες που περιελάμβαναν το πελέκημα των λίθων της τοιχοποιίας για τη δημιουργία νέων εσοχών. Για το αριθ. 1 (Εικ. 26) πιάτο οι ενδείξεις είναι πιο ασφαλείς ότι τοποθετήθηκε στη θέση αγγείου που είχε εντοιχισθεί σε κάποια χρονική φάση κατά ή

107. Για τη διάταξη σε οριζόντιες ζώνες βλ. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 58, εικ. 12d-e.

μετά την ανέγερση του ναού, αφού αφαιρέθηκε κάθε ίχνος κονιάματος από την προηγούμενη ένθεση. Η αρχική διάμετρος της εσοχής που διατηρήθηκε μαρτυρεί και την αντικατάσταση που πραγματοποιήθηκε. Ομοίως, το αριθ. 5 (Εικ. 28) πιάτο έχει ενσωματωθεί σε προϋπάρχουσα υποδοχή με μεγαλύτερη διάμετρο, στοιχείο που ενισχύει, μαζί με τη γενική αναλογία τους με τα προαναφερθέντα εισηγμένα κεραμικά, τη χρονολόγηση που προτείνεται για αυτά.

Η ποικιλία ως προς την προέλευση των κεραμικών που παρατηρείται στον Άγιο Αθανάσιο απαντά συνήθως σε ναούς μοναστηριακών συγκροτημάτων¹⁰⁸. Τα κεραμικά που επελέγησαν για τον ναό, με εξαίρεση αυτό με τον αριθ. 1 (Εικ. 26), είχαν φυτική διακόσμηση, στοιχείο που υπακούει σε μία γενικότερη τάση που παρατηρείται για ανάλογο διάκοσμο ναών κατά την οθωμανική και νεότερη περίοδο¹⁰⁹. Η χρήση πιάτων από τα εργαστήρια κεραμικής της Κιουτάχειας στη διακόσμηση της νότιας και ανατολικής όψης ενός χριστιανικού ναού έχει πιθανώς συμβολικό χαρακτήρα και εντάσσεται σε μια διαδεδομένη συνήθεια διακόσμησης θρησκευτικών οικοδομημάτων με κεραμικά προϊόντα των εργαστηρίων της Μικράς Ασίας¹¹⁰. Σημαντικό ρόλο σε αυτήν την κατεύθυνση είχε

108. Γ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Έντοιχισμένα κεραμικά στις όψεις των μεσαιωνικών και επί Τουρκοκρατίας εκκλησιών μας*, τ. IV, *Τα κεραμικά του καθολικού της Παναγίας της Φανερωμένης της Σαλαμίνας*, Αθήνα 1980, 24. Α. Γ. YANGAKI, *Immured Vessels in the Church of Panagia Eleousa, Kitharida (Crete)*, στο: *Glazed Pottery of the Mediterranean and the Black Sea Region, 10th-18th Centuries*, τ. 2, εκδ. S. BOCHAROV - V. FRANÇOIS - A. SITDICOV, Kazan - Kishinev 2017, 154, 156.

109. Βλ. ειδικά: YANGAKI, 'Speaking Ceramics': Bacini as Containers of Hidden Messages and Expressions of Memory, 83-84.

110. Ως προς τον συμβολισμό ενσωμάτωσης οθωμανικών παραγωγών κεραμικής σε χριστιανικούς ναούς βλ. αναλυτικά στοιχεία και πρόσθετη βιβλιογραφία στο: YANGAKI, 'Speaking Ceramics': Bacini as Containers of Hidden Messages and Expressions of Memory, 100-104. Ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικά παραδείγματα, στα οποία απαντά η χρήση διακοσμητικών εφυαλωμένων πλακιδίων και εντοιχισμένων πινακίων από τα εργαστήρια της Νίκαιας (Iznik), αποτελούν το καθολικό της μονής Παναχράντου Άνδρου, της Παναγίας Φανερωμένης Σαλαμίνας και της Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους. Για το πρώτο μνημείο βλ. Κ. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά Ιζνίκ της μονής Παναχράντου Άνδρου*, Αθήνα, Άνδρος 2004. Για το δεύτερο βλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα κεραμικά του καθολικού της Παναγίας της Φανερωμένης της Σαλαμίνας*, 7-23, αριθ. 1-6, 18, 21, 28, εικ. 11-22, 39-40, 43-44, 51. Για το τρίτο βλ. ΒΟΠΑΤΖΗΣ, *Το Καθολικό της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας*, 130-141, εικ. 161-174..

και το γεγονός ότι τα εργαστήρια αυτά βρίσκονταν στα χέρια Ελλήνων και Αρμενίων τεχνιτών. Επιπροσθέτως, ο εντοιχισμός κεραμικών στον Άγιο Αθανάσιο, που είχαν εισαχθεί από ευρωπαϊκά εργοστάσια, της Γαλλίας και της Αγγλίας, καταδεικνύει τη διαρκή εμπορική και ναυτιλιακή ακμή της Πάτρας και του λιμανιού της μετά την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους. Τέλος, η νέα πολιτική πραγματικότητα που σηματοδοτεί για τον ελλαδικό χώρο η ενσωμάτωση του πιάτου με τους βασιλείς αντιδιαστέλλεται με εκείνη της αρχικής φάσης εντοιχισμού που περιελάμβανε τα αγγεία της Κιουτάχειας.

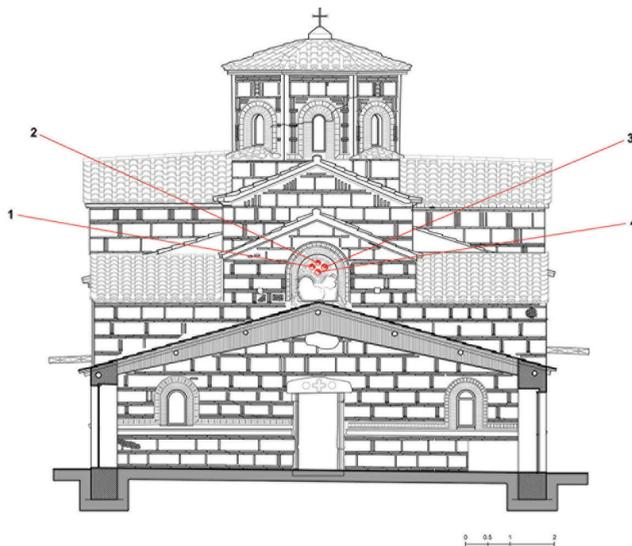
Η έρευνα για την πρακτική εντοιχισμού αγγείων στις όψεις των ναών της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου στην Ηλεία και την Αχαΐα εκτιμούμε ότι δεν έχει ολοκληρωθεί. Η αποκατάσταση και ανάδειξη του πλούσιου αρχιτεκτονικά αποθέματος των εκκλησιαστικών μνημείων των δύο αυτών περιφερειακών ενοτήτων, που συνεχίζεται με αμείωτους ρυθμούς, ίσως αποδώσει στην έρευνα νεότερα στοιχεία που θα εμπλουτίσουν τον κατάλογο των ναών που διασώζουν *bacini* στις όψεις τους όπως και πολύτιμες πληροφορίες για την ιστορία τους.

Εικ. 1: Παναγία Καθολική Γαστούνης, τέλη 13ου αι.

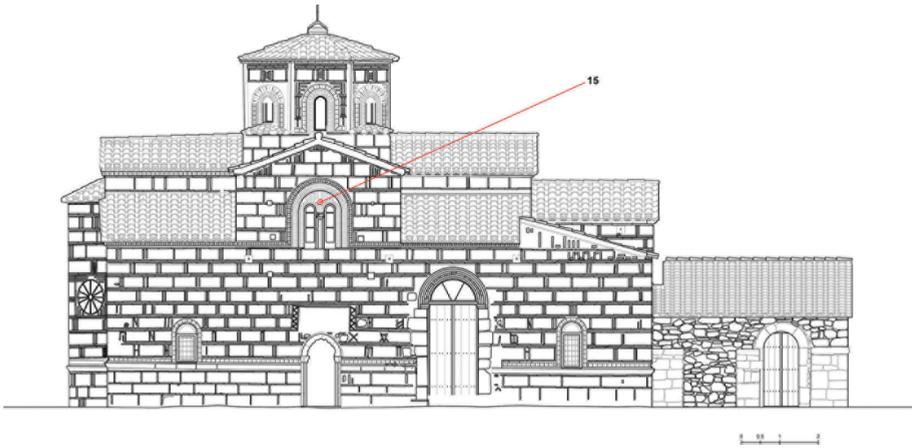
Εικ. 2: Παναγία Καθολική Γαστούνης, τέλη 13ου αι. Το τύμπανο του τόξου του δόλο-
βου παραθύρου της δυτικής όψης με τις υποδοχές των αποκολλημένων αγγείων.

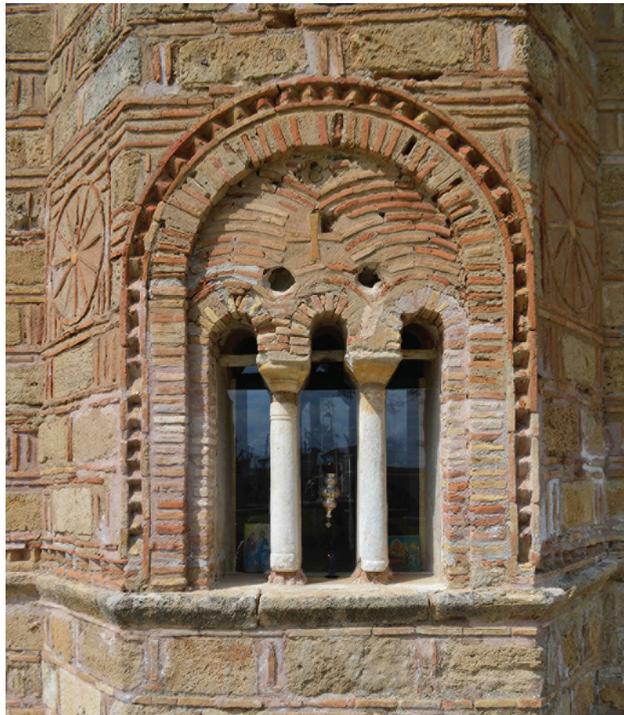
Εικ. 3: Παναγία Καθολική Γαστούνης, τέλη 13ου αι. Σχεδιαστική αποτύπωση δυτικής όψης με τις αριθμημένες υποδοχές των αποκολλημένων αγγείων (αριθ. 1-4).

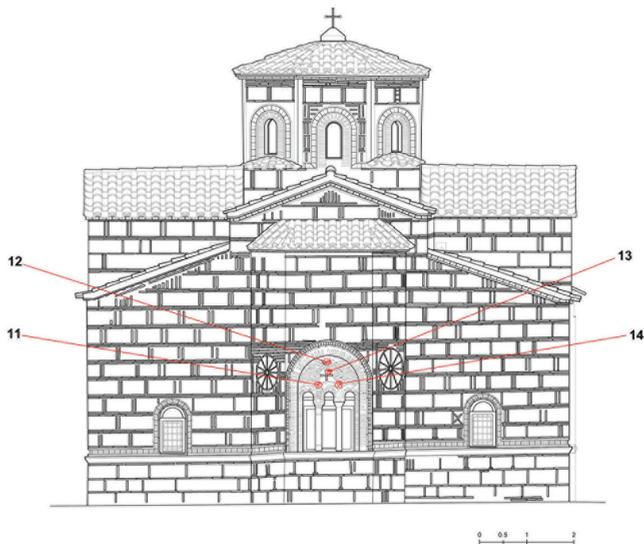
Εικ. 4: Παναγία Καθολική Γαστούνης, τέλη 13ου αι. Το σωζόμενο θραύσμα εντοιχισμένου αγγείου στο τύμπανο του δίλοβου παραθύρου της βόρειας όψης.

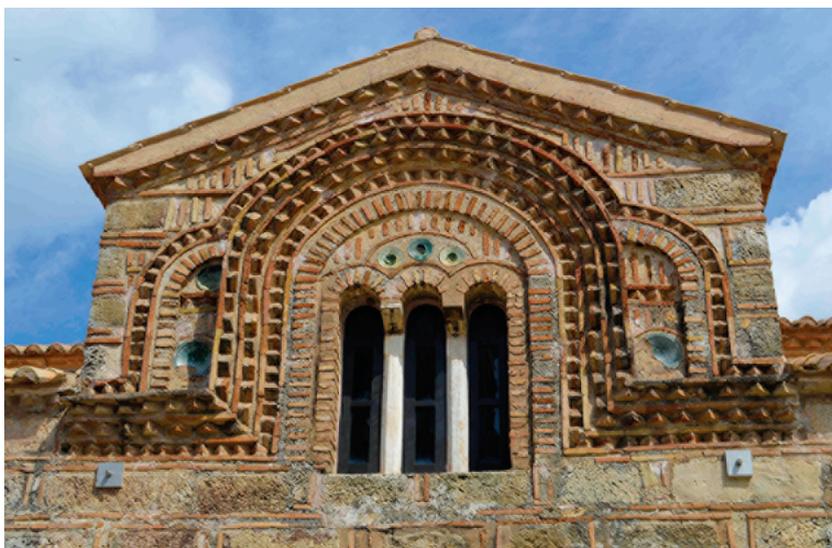
Εικ. 5: Παναγία Καθολική Γαστούνης, τέλη 13ου αι. Σχεδιαστική αποτύπωση βόρειας όψης με αριθμημένο το σωζόμενο θραύσμα εντοιχισμένου αγγείου (αριθ. 15).

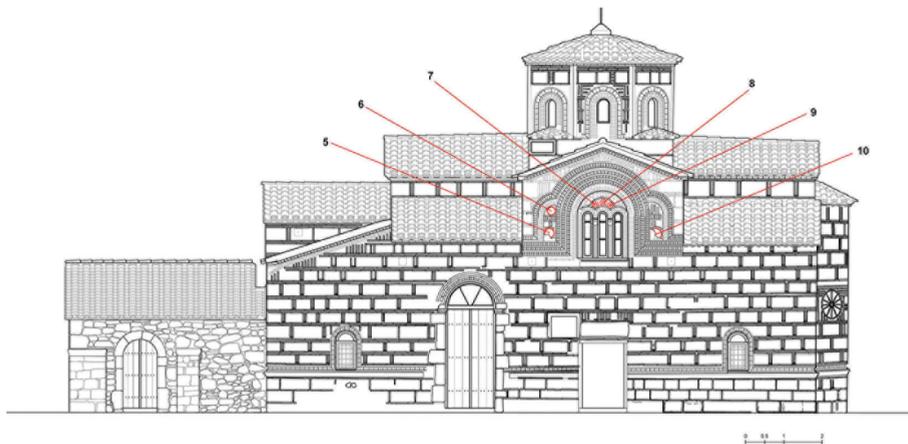
Εικ. 6: Παναγία Καθολική Γαστούνης, τέλη 13ου αι. Το τύμπανο του τριλόβου παραθύρου της αψίδας του ιερού με τις υποδοχές των τριών αποκολλημένων αγγείων και το σωζόμενο θραύσμα στην τέταρτη υποδοχή.

Εικ. 7: Παναγία Καθολική Γαστούνης, τέλη 13ου αι. Σχεδιαστική αποτύπωση ανατολικής όψης με τις αριθμημένες υποδοχές των αποκολλημένων αγγείων και του σωζόμενου θραύσματος (αριθ. 11-14).

Εικ. 8: Παναγία Καθολική Γαστούνης, τέλη 13ου αι. Εντοιχισμένα αγγεία εκατέρωθεν του τρίλοβου παραθύρου της νότιας όψης.

Εικ. 9: Παναγία Καθολική Γαστούνης, τέλη 13ου αι. Σχεδιαστική αποτύπωση νότιας όψης με αριθμημένα τα εντοιχισμένα αγγεία (αριθ. 5-10).

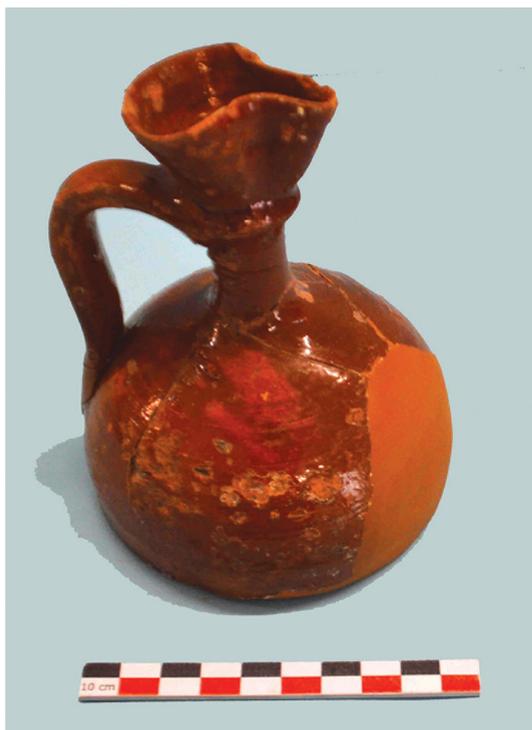
Εικ. 10: Εντοιχισμένη σε β' χρήση στην εσωτερική πλευρά του νότιου τοίχου του εξωνάρθηκα της Παναγίας Καθολικής Γαστούνης μαρμάρινη ανάγλυφη πλάκα, ρωμαϊκή περίοδος.

Εικ. 11α-β: Κοιλόκυρτο άσπρο τραχύ από *billon*, λατινική απομύμηση των τραχέων του 12ου αι., κοπής 1204-1261, νομισματοκοπέιου Κωνσταντινούπολης.

Εικ. 12: Κηροζόπτης, ύστερη βυζαντινή περίοδος.

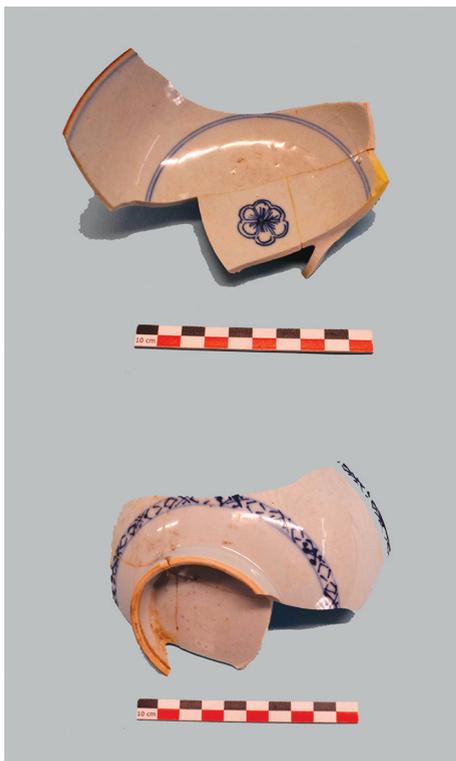
Εικ. 13: Κανάτι με μονόχρωμη εφράλωση, ύστερη βυζαντινή περίοδος.

Εικ. 14: Κούπα εργα-
στηρίου Μοντελούπο
«Polychrome Maiolica», 17ος-18ος αι.

Εικ. 15: Κούπα εργα-
στηρίου Μοντελούπο
«Polychrome Maiolica», 17ος-18ος αι.

Εικ. 16: Κούπα κινεζικής πορσελάνης με διάκοσμο σε «μπλε και λευκό» - «chinese blue and white», τέλη 15ου - μέσα ή τέλη 16ου αι.

Εικ. 17: Θραύσμα αγγείου «Grid-Iron Protomaiolica» - (αριθ. 12), τέλη 13ου αι.

Εικ. 18: Τρία μεγάλα πινάκια αδρεγγάρακτης κεραμικής -
(αριθ. 7-9), τέλη 13ου αι.

Εικ. 19: Ρηχό πινάκιο με αδρεγγάρακτο διάκοσμο -
(αριθ. 5), τέλη 13ου αι.

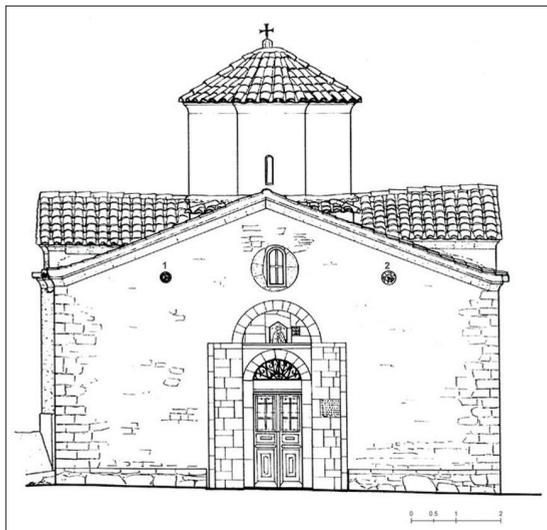
Εικ. 20: Ρηχό πινάκιο με αδρεγγάρακτο διάκοσμο –
(αριθ. 10), τέλη 13ου αι.

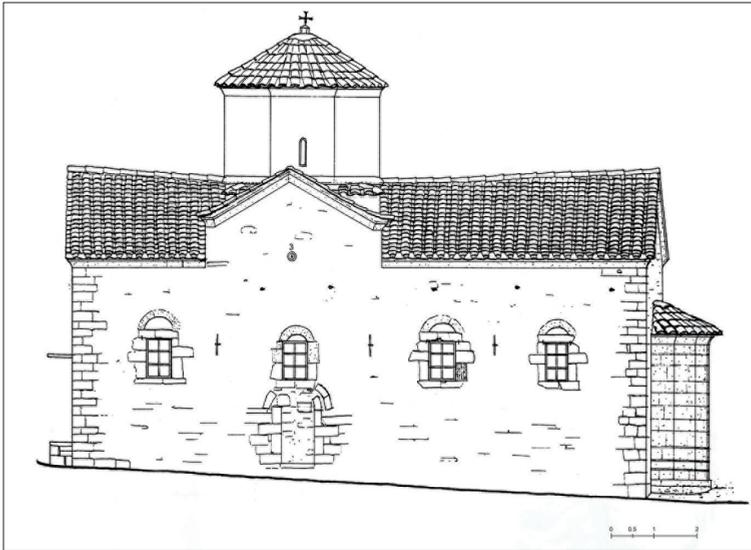
Εικ. 21: Βαθύ πινάκιο «Late Sgraffito Ware - spirale-cerchio» –
(αριθ. 6), τέλη 13ου αι.

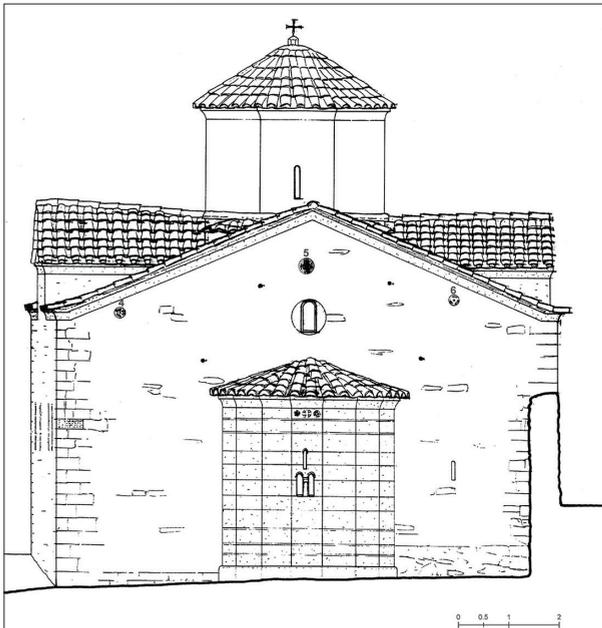
Εικ. 22: Θραύσιμα εντοιχισμένου ανοικτού αγγείου
(αριθ. 15), τέλη 13ου αι.

Εικ. 23: Άγιος Αθανάσιος Φιλίων Καλαβρυτών, 1763.
Σχεδιαστική αποτύπωση δυτικής όψης με αριθμημένα
τα εντοιχισμένα αγγεία (αριθ. 1-2).

Εικ. 24: Άγιος Αθανάσιος Φιλίων Καλαβρύτων, 1763. Σχεδιαστική αποτύπωση νότιας όψης με αριθμημένο το εντοιχισμένο αγγείο (αριθ. 3).

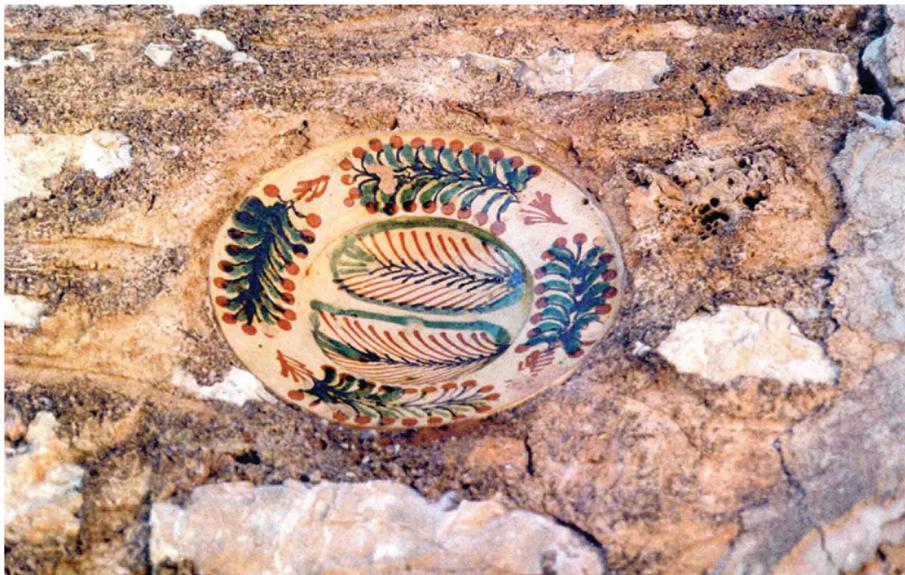
Εικ. 25: Άγιος Αθανάσιος Φιλίων Καλαβρύτων, 1763. Σχεδιαστική αποτύπωση ανατολικής όψης με αριθμημένα τα εντοιχισμένα αγγεία (αριθ. 4-6).

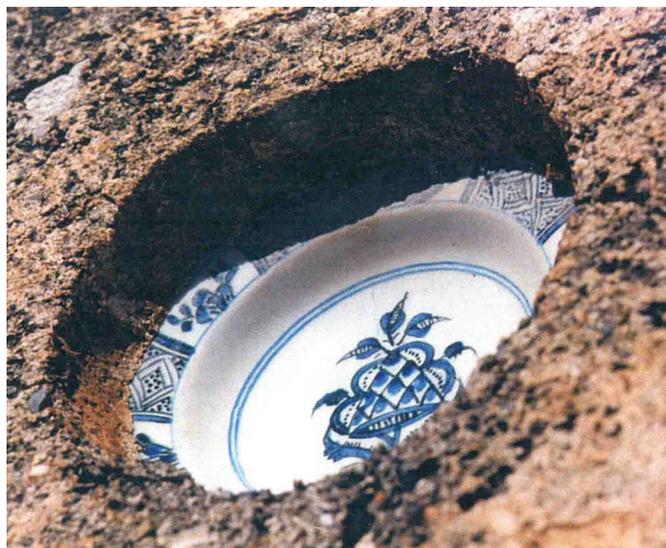
Εικ. 26: Πιάτο «transferware» - (αριθ. 1), β' ήμισυ του 19ου αι.

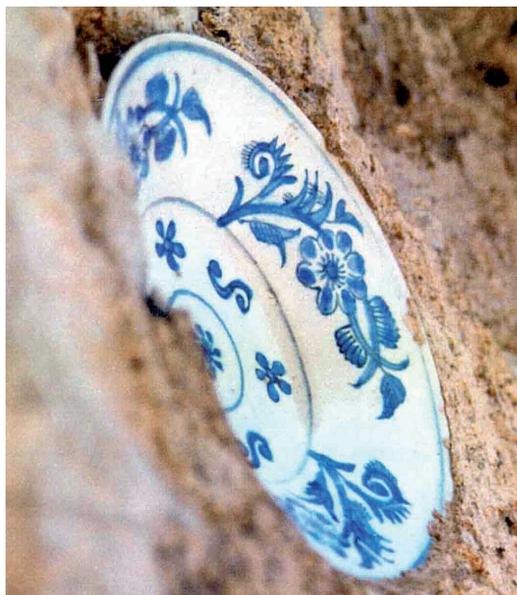
Εικ. 27: Πιάτο με πολύχρωμη διακόσμηση (αριθ. 2), ύστερος 19ος αι.

Εικ. 28: Πιάτο με πολύχρωμη διακόσμηση
(αριθ. 5), ύστερος 19ος αι.

Εικ. 29: Πιάτο «Kütahya Ware» - (αριθ. 3), 18ος αι.

Εικ. 30: Πιάτο «Kütahya Ware» -
(αριθ. 4), 18ος αι.

Εικ. 31: Πιάτο «Kütahya Ware» -
(αριθ. 6), 18ος αι.

Εικ. 32: Εφραλωμένα πλακίδια από το δάπεδο του ναού του Αγίου Αθανασίου Φιλίων Καλαβρύτων με προέλευση από τα εργαστήρια παραγωγής μαγιόλικα κεραμικής της Ιταλίας, 18ος αι.

PANAGIA KATHOLIKI AT GASTOUNI AND AGIOS ATHANASSIOS AT FILIA,
KALAVRYTA: THE EVIDENCE OF THE IMMURED DECORATIVE VESSELS
FROM THE 13th TO THE 18th C.

The present study aims at presenting the research data on the *bacini* embedded in the façades of two ecclesiastical monuments, the church of Panagia Katholiki at Gastouni (late 13th century) and the katholicon of the monastery of Agios Athanasios at Filia, Kalavryta (1763). An attempt is made to include these vessels in the known categories of glazed pottery, to identify their origin and to date them in relation to the construction phases of the churches. The practice of embedding glazed ceramics in the façades of the monuments, which were imported in large quantities through the ports of Glarenza and Patras, are inextricably linked to the historical, social and political conditions established in the Peloponnese during the Frankish, Ottoman and the first decades after the foundation of the modern Hellenic State. The commercial contacts and the various cultural exchanges and influences from the western and eastern world had a decisive role both in the spread of this practice and in the selection of the ceramics that were embedded in the aforementioned churches.

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΚΑΪΠΙΑΣ – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΓΕΡΟΥΜΟΥ

ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΕ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ
ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα στοιχεία της βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής που δεν είχε αξιοποιηθεί μέχρι σήμερα επαρκώς, αφορά στη χρήση αγγείων εντοιχισμένων στις όψεις των εκκλησιών, πρακτικές οι απαρχές της οποίας ανάγονται στις πρώτες δεκαετίες του 11ου αι.¹ Η καταγραφή του απειράριθμου αυτού υλικού, η μελέτη του οποίου

1. Για τις θέσεις και τους τρόπους εντοίχισης αγγείων στη βυζαντινή αρχιτεκτονική του ελλαδικού χώρου δεν έχει εκπονηθεί ειδική μελέτη. Σχετική αναλυτική μελέτη υπάρχει μόνον για τα μνημεία της Κρήτης: Α. Γ. ΥΑΝΓΑΚΙ, *Ceramics in Plain Sight: The Bacini of the Churches of Crete*, Athens 2021, 27-39 (με αναφορές σε μνημεία ελλαδικού χώρου και Ιταλίας). Για μια αρκετά αναλυτική πραγμάτευση του θέματος με αφορμή αντίστοιχα παραδείγματα στα υστεροβυζαντινά μνημεία της βορειοδυτικής Ελλάδος: Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της Βορειοδυτικής Ελλάδος* (διδασκτορική διατριβή), Καβάλα 1988, 95-116. Βλ. επίσης Α. Η. Σ. ΜΕΓΑΥ, *Glazed Bowls in Byzantine Churches*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 4 (1964-1965), 145-162· Γ. Μ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, τ. 1 (διδασκτορική διατριβή) [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής, Παράρτημα 10 του Θ' τόμου], Θεσσαλονίκη 1984, 194-195, 269-270· Α. Γ. ΥΑΝΓΑΚΙ, *Short remarks on matters of correlation of the bacini with the architecture of the churches of the Mesa Mani (Peloponnese)*, στο: *Πρακτικά 12ου ΑΙΕCΜ3 Συνεδρίου Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής της Μεσογείου* (Αθήνα 21-27 Οκτωβρίου 2018), εκδ. Π. ΠΕΤΡΙΔΗΣ – Α. ΓΙΑΚΑΚΗ – Ν. ΔΙΑΡΟΣ – Ε.-Ε. ΜΠΠΑ, Αθήνα 2021, 669-678. Με εξαίρεση την περίπτωση του Ασώματου Κέρειας η χρονολόγηση του οποίου στον 10ο αιώνα βάσει αρχιτεκτονικών παρατηρήσεων (για τη σχετική βιβλιογραφία για το μνημείο, βλ. ό.π., 669, 671, πίν. 1, αρ. 20) παραμένει επισφαλής, τα υπόλοιπα μνημεία με εντοιχισμένα αγγεία στη λακωνική Μάνη χρονολογούνται από τον 11ο αι. και εξής.

μπορεί να φωτίσει ποικιλοτρόπως στοιχεία του υλικού πολιτισμού των κοινωνιών του παρελθόντος, επιχειρήθηκε για πρώτη φορά συστηματικά στο πλαίσιο του προγράμματος «Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς του ελλαδικού χώρου: ένα ηλεκτρονικό *corpus*» που υλοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών σε συνεργασία με τις κατά τόπους Εφορείες αρχαιοτήτων². Ο εντοπισμός και η καταγραφή των εντοιχισμένων αγγείων σε ναούς της Μεσσηνίας ξεκίνησε στο πλαίσιο του εν λόγω προγράμματος το 2016 και ολοκληρώθηκε το 2023³. Εντοπίστηκαν συνολικά είκοσι εννέα (29) μνημεία (βλ. Πίνακα), εκ των οποίων τα δεκαέξι (16) έχουν καταχωρισθεί μέχρι στιγμής στην ηλεκτρονική βάση δεδομένων του προγράμματος⁴, ενώ για τα υπόλοιπα εκκρεμεί η σχετική καταχώρησή⁵. Δεκαοκτώ (18) ανάγονται στη Βυζαντινή (11ος-15ος αιώνας) και έντεκα (11) στη Μεταβυζαντινή εποχή (17ος-18ος αιώνας).

Στην παρούσα δημοσίευση θα προηγηθεί μια γενική παρουσίαση του καταγεγραμμένου υλικού (χωρική κατανομή, αρχιτεκτονικοί τύποι, τοποθέτηση/διάταξη αγγείων) και εν συνεχεία θα σχολιαστούν με χρονολογική σειρά, τα σημαντικότερα μνημεία με εντοιχισμένα αγγεία από την περιοχή της Μεσσηνίας. Τέλος, ακολουθούν ορισμένες γενικές παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα της έρευνας.

Γεωγραφική κατανομή (Εικ. 1)

Η μεγαλύτερη πυκνότητα εκκλησιών με εντοιχισμένα αγγεία στις όψεις τους διαπιστώνεται στην περιοχή της μεσσηνιακής Μάνης (Έξω Μάνη),

2. Υπεύθυνη του προγράμματος είναι η Δρ Αναστασία Γιαγκάκη, η συνεχής αρωγή της οποίας στην ταύτιση και στη χρονολόγηση του υλικού υπήρξε πολύτιμη. Την ευχαριστούμε θερμά και από τη θέση αυτή.

3. Στο πρώτο στάδιο της έρευνας καθοριστική υπήρξε η συμβολή της συναδέλφου Δρ Αλεξάνδρας Κωνσταντινίδου.

4. <<https://immuredvessels.gr>> Ημερομηνία επίσκεψης: 02.02.2024.

5. Πρόκειται για τις εξής περιπτώσεις: 1. Ζωοδόχος Πηγή (Σαμαρίνα) Ελληνοεκκλησίας 2. Άγιος Νικόλαος Αίπειας 3. Άγιος Χαράλαμπος Αγρίλου 4. Αγία Μαρίνα Αιθαιάς 5. Μονή Γαρδικίου, Άμφειας 6. Προφήτης Ηλίας στις Αμπύσολες Θαλαμών 7. Πρόδρομος Καστάνιας 8. Άγιοι Ανάργυροι στο Κούμανι (Νομισί) 9. Μονή Σαμουήλ, παρά τη Σαϊδόνα 10. Μονή Αγίου Νικήτα, Άνω Δολών 11. Αγία Παρασκευή, Κάτω Δολών 12. «Κρυφό Σχολείο», Μεγάλη Μαντίνεια, 13. Κοίμηση της Θεοτόκου, Μεγάλη Μαντίνεια.

όπου συγκεντρώνονται εικοσιένα (21) από τα καταγεγραμμένα μνημεία, τα οποία χωροθετούνται εντός οικισμών ή στην ύπαιθρο χώρα. Τέσσερα εξ αυτών (Άγιος Πέτρος, Κοίμηση, Άγιος Νικόλαος «στης Μαρούλαινας», Πρόδρομος) βρίσκονται στην Καστάνια, τον οικισμό της μανιάτικης χερσονήσου με τον μεγαλύτερο αριθμό βυζαντινών μνημείων γενικότερα⁶. Δύο εντοπίζονται εντός του πυρήνα σημαντικών οικισμών, η ίδρυση των οποίων ανάγεται στη βυζαντινή εποχή, όπως η Μεταμόρφωση του Σωτήρα στο κέντρο του συνοικισμού Μπλουτσιάνικα Λαγκάδας⁷ και η Κοίμηση της Θεοτόκου στα Ξανθιάνικα Μηλέας⁸, ενώ οι δυο ναοί της Μεγάλης Μαντινείας («Κρυφό Σχολειό», Κοίμηση της Θεοτόκου) και ο ναός της Πάνω Παναγιάς στον Πύργο Λεύκτρου, βρίσκονται εντός οικισμών που μαρτυρούνται στις γραπτές πηγές από τις αρχές του 15ου και 17ου αι. αντιστοίχως⁹.

Οι λοιπές καταγεγραμμένες περιπτώσεις αφορούν σε εκκλησίες που χωροθετούνται στα περιχώρα των οικισμών και στην ύπαιθρο χώρα της Έξω Μάνης, όπως λ.χ. ο Άι Σπράτηγος λίγο έξω από την Καστάνια, ο ναός του Άι Γιαννάκη (Αγίου Ιωάννη Προδρόμου) σε απόσταση μερικών εκατοντάδων μέτρων νοτίως του Κάμπου Αβίας και ο ναός του Προφήτη Ηλία στις Αμπύσολες Θαλαμών, λίγο έξω από τον οικισμό του Πλάτανου (πρ. Σβίνα). Ορισμένα μνημεία βρίσκονται σε μικρή απόσταση από το μεσαιωνικό οδικό δίκτυο που εξυπηρετούσε την επικοινωνία μεταξύ των οικισμών, όπως οι Άγιοι Ανάργυροι στις παρυφές του Νομιτσίου (στον μικρό συνοικισμό Κούμανι) και ο Άγιος Νικόλαος στα αριστερά του λιθόστρωτου δρόμου που οδηγούσε από τους Δολούς στα Καλιαναίικα.

6. Κ. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995 (Ιωάννινα 2005), 273-274· Ν. ΜΠΟΥΖΑ, Βυζαντινοί οικισμοί στη Μάνη: η μαρτυρία των μνημείων, στο: *Δίκτυο Μουσείων Μάνης. Μανιάτικοι Οικισμοί*, εκδ. Π. ΚΑΛΑΜΑΡΑ - Ν. ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗΣ (ΥΠΠΟ-ΔΒΜΑ-5Η ΕΒΑ), Αθήνα 2004, 41-42· Μ. ΚΑΡΡΑΣ, *Approaching Monemvasia and Mystras from the Outside: The View from Kastania*, στο: *Viewing Greece: Cultural and Political Agency in the Medieval and Early Modern Mediterranean*, εκδ. S. E. J. GERSTEL, Turnhout 2016, 147-181· Σ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Καστάνια Μεσσηνιακής Μάνης, *Ιστορία και εξέλιξη του οικισμού*, στο: *Πρακτικά του 9^{ου} Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Ναύπλιο 30 Οκτωβρίου - 02 Νοεμβρίου 2015)*, τ. Β', Βυζαντινοί και Μεταβυζαντινοί χρόνοι, Αθήνα 2021, 301-330.

7. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός*, 299-300.

8. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός*, 313-314.

9. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός*, 307-8 & 322.

Άλλοτε πάλι η ανέγερσή τους συνδέεται άμεσα με τον κύκλο των αγροτικών εργασιών της υπαίθρου, όπως είναι η περίπτωση της Αγίας Κυριακής στα Σωτηριάνικα, κτισμένης δίπλα σε ένα εντυπωσιακό αλώνι.

Σε αντίθεση με την Έξω Μάνη, ελάχιστοι είναι οι ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στις όψεις τους που εντοπίστηκαν στις υπόλοιπες περιοχές της Μεσσηνίας. Από τη δημοτική ενότητα της Καλαμάτας προέρχονται έξι παραδείγματα (Άγιος Νικόλαος Μεσόρουγας, Άγιος Γεώργιος Αίπειας, Άγιος Νικόλαος Αίπειας, Αγία Μαρίνα Αιθαίας, Καθολικό Μονής Γαρδικίου (Αμφειας), Άγιος Χαράλαμπος Αργίλου), εκ των οποίων ο Άγιος Νικόλαος στη Μεσόρουγα Αλαγονίας¹⁰ και ο Άγιος Χαράλαμπος Αργίλου βρίσκονται εντός οικισμών¹¹. Μοναδικό παράδειγμα από την περιοχή της Πυλίας αποτελεί ο ναός του Αγίου Ανδρέα Λογγάς, ο οποίος βρισκόταν πιθανότατα εντός ενός ακμαίου άλλοτε, μεσαιωνικού οικισμού, μερικές εκατοντάδες μέτρα νοτίως των ερειπίων του αρχαίου ιερού του Απόλλωνος Κορύθου¹². Στην υπόλοιπη Μεσσηνία, παρόλο που έχει καταγραφεί μεγάλος αριθμός βυζαντινών και μεταβυζαντινών κυρίως μνημείων, η ύπαρξη εντοιχισμένων αγγείων διαπιστώθηκε μόνο στον βυζαντινό ναό της Ζωοδόχου Πηγής (Σαμαρίνα), έξω από τον οικισμό της Ελληνοεκκλησιάς (πρ. Σ(ι)άμαρι).

Από τα καταγεγραμμένα μνημεία με εντοιχισμένα αγγεία στις όψεις τους, έξι περιπτώσεις είναι καθολικά μεταβυζαντινών μονών (μονές Λυκάκη στις Καλύβες, Σαμουήλ παρά τη Σαϊδόνα, Γενέσιου της Θεοτόκου στα Κάτω Ρίγκλια, Αγίου Νικήτα Άνω Δολών, Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών, Γαρδικίου), ενώ από τα βυζαντινά εντοπισμένα παραδείγματα,

10. Ο οικισμός (πρώην Σίτσοβα), το σημαντικότερο από τα λεγόμενα Πισινά Χωριά ή Πισινοχώρια, βρίσκεται κοντά σε ένα από τα βασικά περάσματα που διασχίζουν τον Ταύγετο συνδέοντας τη Μεσσηνία με τη Λακωνία. Η ύπαρξη εντός του συνεκτικού του πυρήνα δύο ακόμα βυζαντινών εκκλησιών, του Αγίου Βλασίου και της Αγίας Μαρίας, αποδεικνύει τη μακροαίωνα ιστορία του, βλ. Α. ΜΑΣΟΥΡΙΔΗΣ, *Άλαγονιακά*, Αθήνα 1936 (1994).

11. Η ύπαρξη μεσαιωνικού οικισμού στη συγκεκριμένη θέση τεκμαίρεται από τα ερείπια κτισμάτων και την παρουσία τριών βυζαντινών ναών σε κοντινή απόσταση (Άγιος Χαράλαμπος, Άγιος Σπυρίδων, Υπαπαντή).

12. Η ύπαρξη του πλησιόχωρου βυζαντινού ναού των Αγίων Θεοδώρων μαρτυρεί την παλαιότητα του οικισμού, ο οποίος εγκαταλείφθηκε πιθανότατα το 1900 μετά από έναν ισχυρό σεισμό, βλ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Άγνωστοι Βυζαντινοί ναοί της Τεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 1990, 17.

μόνον ένα αποτελεί καθολικό μοναστηριού, ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής (Σαμαρίνα). Ως ενοριακοί ναοί λειτουργούσαν πιθανότατα η Πάνω Παναγιά Πύργου, η Ανάληψη (πρ. Μεταμόρφωση) στο Νομισσί (ή ο Νομιστής), η Κοίμηση της Θεοτόκου στη Μεγάλη Μαντίνεια και η Αγία Μαρίνα Αιθαίας (πρ. Ντελίμεμη).

Αρχιτεκτονικοί τύποι

Σε ό,τι αφορά στους αρχιτεκτονικούς τύπους των μεσσηνιακών ναών με εντοιχισμένα αγγεία, τα στοιχεία φαίνεται να διαφοροποιούνται ανά εποχή. Στις εκκλησίες της μέσης βυζαντινής περιόδου, κυριαρχούν οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί, διαφόρων παραλλαγών. Το αρχαιότερο εντοπισμένο παραδείγματα είναι ο ναός του Αγίου Ανδρέα Λογγάς, στη δεύτερη οικοδομική φάση του οποίου (11ο αι.) έχει υιοθετηθεί η σπάνια στη Μεσσηνία παραλλαγή του μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο. Απλός τετρακίονιος είναι ο ναός του Αγίου Πέτρου Καστάνιας, η ανέγερση του οποίου ανάγεται λίγο μετά τα μέσα του 12ου αιώνα, ενώ δικίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο είναι ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής (Σαμαρίνα), που χρονολογείται από τους περισσότερους ερευνητές στα τέλη της ίδιας εκατονταετίας. Την εποχή αυτή ωστόσο, απαντούν και ναοί άλλων τύπων, όπως ο αρχικός ναός του Άι Στράτηγου (τέλη 12ου αι.) που ανήκει στη σπάνια παραλλαγή των σταυρεπίστεγων ναών με τρούλλο¹³.

Από τον 13ο έως τον 15ο αι., ο τύπος των σταυρεπίστεγων ναών με τις διάφορες παραλλαγές του, κυριαρχεί στη Μεσσηνία όσον αφορά στις εκκλησίες με εντοιχισμένα αγγεία. Πέντε από τα καταγεγραμμένα μνημεία της περιόδου ακολουθούν τον συγκεκριμένο τύπο (Άγιος Νικόλαος «στης Μαρούλαινας», στην Καστάνια, Άι Γιαννάκης στον Κάμπο, Άγιος Νικόλαος στα Καλιαναίικα, Άγιος Γεώργιος Αίπειας και Άγιος Χαράλαμπος Αγρού), ενώ στην ιδιαίτερη παραλλαγή του σταυρεπίστεγου με τρούλλο ναού, η οποία φαίνεται ότι επιχωριάζει στην ευρύτερη περιοχή της μανιάτικης χερσονήσου κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, ανήκουν δύο ακόμη εκκλησίες που σώζουν υποδοχές για την ένθεση αγγείων, ο Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος στην είσοδο της Καστάνιας και ο Προφήτης Ηλίας στις Αμπύσολες Θαλαμών, μνημεία αμφότερα

13. Βιβλιογραφία για τα μνημεία βλ. παρακάτω στη διεξοδική παρουσίασή τους.

του 13ου αι. Παράλληλα, εντοιχισμένα αγγεία απαντούν και σε ναούς της ίδιας περιόδου που είτε αποτελούν παραλλαγές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού (Σωτήρας Λαγκάδας, Κοίμηση Καστάνιας Κοίμηση στα Ξανθιάνικα Μηλέας), είτε ανήκουν στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλλο (Άγιος Νικόλαος στη Μεσόρουγα Αλαγονίας), αλλά και στον απλούστερο τύπο των μονόχωρων καμαροσκέπαστων ναών (Αγία Κυριακή στα Σωτηριάνικα, Άγιος Νικόλαος Αίπειας).

Από τα μεταβυζαντινά εντοιχισμένα μνημεία με εντοιχισμένα αγγεία, τέσσερα ακολουθούν παραλλαγές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού (μ. Λυκάκη, μ. Γαρδικίου, Αγία Μαρίνα Αιθαίας και Κοίμηση της Θεοτόκου Μεγάλης Μαντίνειας), τρία ανήκουν στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλλο (μ. Σαμουήλ, Αγία Παρασκευή Κάτω Χώρας Δολών, μ. Αγίου Νικήτα Άνω Δολών), συχνό κατά τον 17ο και 18ο αι. σε καθολικά μονών ή άλλους ναούς της Μάνης¹⁴, δύο είναι μονόχωρα καμαροσκέπαστα (Πάνω Παναγιά Πύργου Λεύκτρου, μ. Γενεσίου της Θεοτόκου, Κάτω Ρίγκλια), ενώ ένας ναός ανήκει στην ομάδα των μονόχωρων τρουλλαίων με σταυροειδή οργάνωση στο εσωτερικό («Κρυφό σχολειό»)¹⁵. Τέλος, στον απλούστερο τύπο των μονόχωρων ξυλόστεγων ναών ανήκει ο ναός της Ανάληψης στο Νομισσί.

Τοποθέτηση και διάταξη αγγείων

Τα εφυλαγμένα αγγεία εμφανίζονται συνήθως ως μεμονωμένα διακοσμητικά στοιχεία σε διάφορα σημεία της τοιχοποιίας. Ωστόσο δεν λείπουν και οι περιπτώσεις που τοποθετούνται ανά δύο, τρία ή και τέσσερα μαζί, τονίζοντας ακόμη περισσότερο τη διακοσμητική διάθεση των όψεων του κτίσματος.

Στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους με τρούλλο ναούς των βυζαντινών χρόνων της Μεσσηνίας, τα αγγεία εντοιχίζονται συνήθως στα αετώματα των σταυρικών σκελών ή/και στον τρούλλο, ενώ σπανιότερα απαντούν σε κατώτερα σημεία των πλάγιων όψεων (Άγιος Πέτρος Καστάνιας) ή

14. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ - Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Έρευνα στη Μεσσηνιακή Μάνη, ΠΑΕ (1980), 217-218 και Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Ε. ΔΩΡΗ - Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ - Β. ΚΕΠΕΤΖΗ - Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Έρευνα στη Μάνη, ΠΑΕ (1981), 503.

15. Η λύση αυτή χρησιμοποιήθηκε ευρέως στη μεσσηνιακή Μάνη σε ενοριακούς ναούς μεγάλων διαστάσεων των μέσων του 18ου αι.

στα τύμπανα των παραθύρων της κεντρικής αψίδας και των πλάγιων πλευρών (Ζωοδόχος Πηγή, Σαμαρίνα)¹⁶. Στους σταυρεπίστεγους και στους μονόχωρους καμαροσκέπαστους ναούς εντοιχίζονται στη δυτική όψη, είτε στην άνω απόληξη του αετώματος, είτε επάνω από το τοξωτό υπέρθυρο της εισόδου¹⁷.

Αναφορικά με τον τρόπο εντοίχισης των αγγείων, κατά τη διάρκεια του 13ου αι. διαπιστώνεται μια σημαντική αλλαγή. Τα εφυαλωμένα κεραμικά σκεύη δεν τοποθετούνται πλέον μόνο επενδυτικά με τη χρήση κονιάματος, κυρίως σε πλίνθινα τμήματα της τοιχοποιίας (τόξα και τεταρτοκυκλικά περύγια παραθύρων), όπως συμβαίνει στα μνημεία της μέσης βυζαντινής περιόδου, αλλά και επί υποδοχών ειδικά λαξευμένων πωρόλιθων στις όψεις των ναών ή στα πλαίσια των παραθύρων¹⁸.

Στους ναούς των μεταβυζαντινών χρόνων τα εφυαλωμένα αγγεία τοποθετούνται συνήθως στον τρούλλο, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις κοσμούν τα κωδωνοστάσια των ναών, τα οποία άλλοτε διαμορφώνονται ως μονόλοβα στην απόληξη του δυτικού αετώματος (μ. Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών) και άλλοτε είναι πυργοειδή, σε οργανική σύνδεση με τον ναό (Πάνω Παναγιά Πύργου Λεύκτρου, Ανάληψη στο Νομισί). Ο τελευταίος τύπος, με κωδωνοστάσια συχνά μεγάλου ύψους και περίτεχνης διακόσμησης, είναι ιδιαίτερα διαδομένος στη Μάνη από τα τέλη του 17ου έως τις αρχές του 19ου αι.¹⁹.

16. Ομοίως στα μνημεία της Μέσα Μάνης, βλ. YANGAKI, Short remarks, 672-676.

17. Για τις θέσεις εντοιχισμού: ΤΣΟΥΡΗΣ, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, 108-109· YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 23-39.

18. Όμοιος τρόπος εντοίχισης έχει παρατηρηθεί και σε ναούς άλλους περιοχών: G. D. R. SANDERS, William of Moerbeke's Church at Merbaka: The Use of Ancient Spolia to Make Personal and Political Statements, *Hesperia* 84/3 (2015), 587, εικ. 6 (b-e)· Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Ένα βυζαντινό οικοδομικό συνεργείο στην περιοχή του Σοφικού Κορινθίας, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 38 (2017) 125-146, κυρίως 140-142· YANGAKI, Short remarks, 676.

19. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ - Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΥ, Άγιος Σπυρίδωνας Καρδαμύλης, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 2 (1982), 307-308· Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΥ, Καμπαναριά μορφής πύργου: χαρακτηριστικά στοιχεία των εκκλησιών της Έξω Μάνης, στο: *Ηρώς Κτίστης, Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, εκδ. Μ. ΚΟΡΡΕΣ - ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ - Κ. ΖΑΜΠΑΣ - Φ. ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΟΥΦΑΝΟ, τ. II, Αθήνα 2018, 671-688 (με σχετικά παραδείγματα).

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Ι. ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Άγιος Ανδρέας Λογγάς

Το αρχαιότερο μνημείο της Μεσσηνίας με εντοιχισμένα αγγεία είναι η εκκλησία του Αγίου Ανδρέα στον ομώνυμο οικισμό της Πυλίας (Εικ. 2)²⁰. Παρουσιάζει σύνθετη οικοδομική ιστορία, η κατανόηση της οποίας δυσχεραίνεται περαιτέρω εξαιτίας μιας αυθαίρετης μετασκευής που υπέστη το 2006. Σήμερα διατηρείται σε χρήση μόνο το κεντρικό κλίτος του αρχικού ναού, ο οποίος πιθανότατα είχε τη μορφή τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής. Η δυσανάλογα μεγάλη αψίδα και κυρίως ο τρόπος που εφάπτεται σε αυτήν το ανατολικό σταυρικό σκέλος, ενισχύουν το ενδεχόμενο ο ναός να μετασκευάστηκε σε μεταβατικό σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλλο, ενδεχομένως κατά τον 11ο αι.

Το πιο εντυπωσιακό μορφολογικό στοιχείο του αποτελεί η μεγάλη τριβαθμιδωτή αψίδα του ιερού βήματος. Η ανώτερη βαθμίδα αυτής καλύπτει εξωτερικά τη ράχη του τεταρτοσφαιρίου και περιλαμβάνει σειρά τυφλών ημικυκλικών αψιδωμάτων, στο δυτικότερο εκ των οποίων βρίσκεται το ένα από τα δύο σωζόμενα εντοιχισμένα αγγεία του ναού (Εικ. 3), ενώ δίπλα σε αυτό διακρίνεται η υποδοχή για την προσαρμογή ενός ακόμη πινακίου. Παρόλο που παρόμοιας μορφής ευμεγέθεις βαθμιδωτές αψίδες δεν είναι άγνωστες στη μεσοβυζαντινή ναοδομία²¹, η ευρηματική λύση της εντοίχισης αγγείων στα αψιδώματα της κόγχης του Αγίου Ανδρέα παραμένει χωρίς παράλληλο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική.

Το δεύτερο από τα σωζόμενα εντοιχισμένα αγγεία βρίσκεται στο αέτωμα του δυτικού σταυρικού σκέλους του ναού, εντός του βόρειου τεταρτοκυκλικού περυγίου του παραθύρου η αρχική μορφή του οποίου έχει πλήρως καταστραφεί (Εικ. 4, 5). Ένα ακόμα αγγείο είχε εντοιχιστεί και στο νότιο συμμετρικό περύγιο, από το οποίο διατηρείται μόνο το αποτύπωμα.

20. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Άγνωστοι Βυζαντινοί ναοί*, 17-40· Μ. ΚΑΠΠΑΣ, *Η εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία 7ος - 12ος αιώνα*, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 149-151· Ο ΙΔΙΟΣ, *Λογγά, Ναός Αγίου Ανδρέα*, ΑΔ 61 (2006): Χρονικά Β' 1, 406.

21. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Άγνωστοι Βυζαντινοί ναοί*, 21-29.

Τα δυο αποσπασματικά σωζόμενα αγγεία του ναού, φέρουν γραπτό διάκοσμο με γεωμετρικά θέματα και αποτελούν προϊόντα ισλαμικών εργαστηρίων από τη Σικελία ή την Τυνησία, πιθανότατα του πρώτου τέταρτου του 11ου αι.²².

Η χρονολόγησή τους καθιστά τον ναό του Αγίου Ανδρέα ένα από τα πρωϊμότερα γνωστά μνημεία με εντοιχισμένα αγγεία στον ελλαδικό χώρο, μαζί με ορισμένους ναούς της Μέσα Μάνης²³ και τον ναό της Σωτείρας Λυκοδήμου Αθηνών²⁴. Ο περίτεχνος κεραμοπλαστικός του διάκοσμος με τα πηλίνα αβάκια στον ημικύλινδρο της αψίδας, και στο τύμπανο του δυτικού αετώματος, δεν αντιβαίνει σε με μια τέτοια χρονολόγηση. Το διακοσμητικό αυτό θέμα αποκτά ευρύτερη διάδοση στη βυζαντινή ναοδομία κατά την πρώιμη μεσοβυζαντινή εποχή²⁵.

22. H. BLAKE – F. AGUZZI, I bacini ceramici della torre civica di Pavia, στο: *La Torre Maggiore di Pavia* εκδ. E. GABBA, Banca del Monte di Lombardia, 1989, 221-222, 257, εικ. 14, 267, εικ. 37 (για αγγεία της ίδιας κατηγορίας και με ανάλογο σχαρωτό διάκοσμο και ρόμβους)· G. BERTI – M. GIORGIO, *Ceramiche con coperture vetrificate usate come “bacini”*. *Importazioni a Pisa e in altri centri della Toscana tra fine Xe XIII secolo* [Ricerche di Archeologia Altomedievale e Medievale 38], Firenze 2011, 36, εικ. 50 (για αγγείο της ίδιας κατηγορίας με ρόμβους).

23. YANGAKI, Short remarks, 669-671.

24. CH. BOURAS, The Soteira Lekodemou at Athens, *Architecture*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 25 (2004), 11-24.

25. A. H. S. MEGAW, Byzantine Reticulate Revetments, στο: *Χαριστήριοι εις Αναστάσιον Κ. Όρλάνδον*, τ. 3 [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 54], Αθήνα 1966, 10-22. Για παραδείγματα από τη Δ. Ελλάδα: Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον* [Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν – Βυζαντινὰ Μνημεία 2], Θεσσαλονίκη 1975 (Θεσσαλονίκη 1992), 86-92. Για σχετικά παραδείγματα από την Πελοπόννησο (Κοίμηση Φιγαλείας (τ. Ζούρτσα), Επισκοπή Τεγέας (τ. Νίκλι), Άγιο Νικόλαο στο ρέμα του Σωφρόνη Λακωνίας), βλ. αντιστοίχως: CH. BOURAS, Zourtsa. Une basilique byzantine au Péloponnèse, *CahArch* 21 (1971), 137-149· Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Παλαιοχριστιανικά καὶ βυζαντινὰ μνημεία Τεγέας-Νυκλίου, *ABME* 12 (1973), 141-163· Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σωφρόνη, *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα* 21 (2011), 255-237. Αν και στην εν λόγω δημοσίευση το μνημείο εντάσσεται στον 12ο αι., φαίνεται πιθανότερη η χρονολόγησή του στα τέλη του 10ου ή στις αρχές του 11ου αι.

Άγιος Πέτρος Καστάνιας

Η εκκλησία του Αγίου Πέτρου (Εικ. 6α-β), χρονολογείται λίγο μετά τα μέσα του 12ου αι.²⁶. Ο νάρθηκας στα δυτικά αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη (13ος-14ος αι.), ενώ ο ψηλός πύργος του κωδωνοστασίου κτίστηκε, σύμφωνα με επιγραφή, το έτος 1813.

Δεκαεννέα αγγεία ήταν εντοιχισμένα στις όψεις του κυρίως ναού και τρία στη νότια πλευρά του μεταγενέστερου νάρθηκα, καθιστώντας τον Άγιο Πέτρο ένα από τα πιο ολοκληρωμένα παραδείγματα ναών με εντοιχισμένα αγγεία στη Μεσσηνία. Από το σύνολο αυτό, μόνον έξι σώζονται ακέραια ή αποσπασματικά²⁷.

Τέσσερα κοσμούσαν το ανώτατο τοξωτό τμήμα των τυφλών αψιδωμάτων που διαρθρώνουν εν είδει ψευδοπαραθύρων τις διαγώνιες πλευρές του τυμπάνου του τρούλλου (Εικ. 6β), μια σχετικά πρωτότυπη λύση που φαίνεται να απηχεί παλιότερους πειραματισμούς, όπως αυτοί αποτυπώνονται στον ναό των Αγίων Θεοδώρων στη Βάμβακα (1075)²⁸.

26. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, "Έρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, ΠΑΕ 1976, 213-220, πίν. 152-155· Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ - Λ. ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ Ἑλλαδικὴ Ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 2002, 178-180, 389, 439· Μ. ΚΑΠΠΑΣ, *Ἡ εφαρμογὴ τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου στη μέση και την ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο, Το παράδειγμα τοῦ ἀπλοῦ τετρακλιῶν/τετράστυλου*, τ. I-II (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2009, I:141, II: αρ. 93, 319-323· Ν. ΜΠΟΥΖΑ, Παρατηρήσεις στο ναό του Αγίου Πέτρου στην Καστάνια της Μεσσηνιακῆς Μάνης, στο: *Ανταπόδοση, Μελέτες βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας και τέχνης προς τιμὴν της καθηγήτριας Ελένης Δελιγιάννη-Δωρῆ*, Αθήνα 2010, 247-266· ΚΑΡΡΑΣ, *Approaching Monemvasia and Mystras*, 147-181, κυρίως 149-150· Ο ΙΔΙΟΣ, Αναστηλωτικές ἐπεμβάσεις σε μνημεῖα της Μεσσηνιακῆς Μάνης κατὰ την περίοδο 2011-2013, στο: «Ἰδία ἢ μνήμη γινάμενη παρόν». *Το ἀρχαιολογικὸ ἔργο των Εφορειῶν Ἀρχαιοτήτων κατὰ τη χρονικὴ περίοδο 2011-2019, Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση*, Μέγαρο Μουσικῆς Αθηνῶν 25-28 Νοεμβρίου 2019, *Πρακτικά*, τ. 1, Αθήνα 2022, 451-452. Για τις μεταβυζαντινὲς ἐπεμβάσεις στο μνημεῖο: Μ. ΚΑΡΡΑΣ, *The afterlife of Byzantine monuments in the Post-Byzantine Peloponnese: Three cases in Messenia*, στο: *Afterlives of the Byzantine monuments in the Post-Byzantine Times, Proceedings of the session held at the 12th International Congress of South-East European Studies, Bucharest, 2-6 September 2019*, εκδ. Ε. ΒΟΕΣΚ, Bucharest 2021, 83-115, κυρίως 95-98.

27. Για τα εντοιχισμένα αγγεία που ήταν ορατά πριν από τις εργασίες αποκατάστασης του ναού: ΜΠΟΥΖΑ, Παρατηρήσεις, 251-255.

28. Α. ΜΕΞΙΑ, *Βυζαντινὴ ναοδομία στην Πελοπόννησο, Ἡ περίπτωση των μεσοβυζαντινῶν ναῶν της Μέσα Μάνης*, τ. 2 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Ἐθνικὸ και Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Αθηνῶν: Αθήνα 2011, 38-41, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

Τα υπόλοιπα προσαρμύζονταν κυρίως στα τύμπανα των αφιδωμάτων που πλαισιώνουν τα δίλοβα παράθυρα.

Στο αέτωμα του βόρειου σταυρικού σκέλους υπήρχαν εντοιχισμένα τρία αγγεία, από τα οποία διακρίνονται σήμερα μόνο οι υποδοχές τους. Το μεσαίο βρισκόταν πάνω ακριβώς από τη συμβολή των τόξων του παραθύρου, ενώ τα άλλα δύο, εκατέρωθεν του πλίνθινου πλαισίου που το επιστέφει, στο ύψος των τοξωτών λοβών. Πανομοιότυπη ήταν η διάταξη των αγγείων και στο αέτωμα του νότιου σταυρικού σκέλους (Εικ. 6α, 7, 8). Στην ίδια όψη υπήρχαν τρία επιπλέον εντοιχισμένα αγγεία, ένα ανατολικά του λαξευτού τόξου της θύρας, που σήμερα έχει μετασκευαστεί σε παράθυρο, και δύο στα δυτικά του, από τα οποία διατηρούνται μόνον οι υποδοχές. Υποδοχή αγγείου διακρίνεται και στην ανατολική πλευρά του ναού, στο τύμπανο του τοξωτού πλαισίου του παραθύρου της κεντρικής αψίδας.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης (2014) αποκαλύφθηκαν στο τύμπανο του δυτικού σταυρικού σκέλους και σε συμμετρική διάταξη εκατέρωθεν ενός ψευδοπαραθύρου, δύο κατά χώραν αγγεία (το ένα σώζεται αποσπασματικά), καθώς και το αποτύπωμα ενός τρίτου (Εικ. 9, 10, 11). Σε χαμηλότερη στάθμη εκατέρωθεν της δυτικής θύρας εισόδου, αποκαλύφθηκαν αντιστοίχως μια υποδοχή και ένα ακέραιο αγγείο²⁹ (Εικ. 12-13). Στον νάρθηκα του ναού διατηρούνται επίσης τρεις υποδοχές. Η μία διαμορφωνόταν στη συμβολή των τόξων επάνω από τον κίονα του νότιου δίβηλου ανοίγματος, ενώ κατά τις αναστηλωτικές εργασίες εντοπίστηκαν τα ίχνη δύο ακόμα υποδοχών μικρότερων αγγείων, προσαρμοσμένες στις καμπύλες επιφάνειες μεταξύ των αφιδωμάτων που διαρθρώνουν πλαστικά τη νότια όψη του νάρθηκα.

Από τα σωζόμενα αγγεία του μνημείου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα από τα πινάκια του τρούλλου. Πρόκειται για σχεδόν ακέραιο πινάκιο (Εικ. 14), με γραπτό διάκοσμο από ταινίες καστανού

29. Επειδή η στέγη του μεταγενέστερου νάρθηκα το κάλυπτε εξ ολοκλήρου, το αγγείο (βλ. Εικ. 12-13) αφαιρέθηκε προς φύλαξη. Αντίγραφο του τοποθετήθηκε στην κενή θέση του τυμπάνου της ίδιας πλευράς, δεξιά του παραθύρου, ώστε να παραμείνει ορατό μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης (βλ. Εικ. 9): Μ. ΚΑΠΠΑΣ, 26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, 2013, Έργα Αναστήλωσης και Συντήρησης εκτός ΕΣΠΑ, Καστάνια, Ναός Αγίου Πέτρου, ΑΔ 69 (2014): Χρονικά Β' 1β, 824-826 και 858-865, εικ. 180, 182.

και πράσινου χρώματος σε ακτινωτή διάταξη. Παλιότερα είχε θεωρηθεί ότι αποτελεί δείγμα γραπτής κεραμικής με καστανό και πράσινο χρώμα «Green and Brown I/II»³⁰, ωστόσο είναι πιθανότερο ότι εντάσσεται στην κατηγορία της ισλαμικής κεραμικής του τύπου «invetriate dipinte policrome e bicrome», των εργαστηρίων της Σικελίας ή της Τυνησίας του 11ου-12ου αι.³¹, ανάλογα παραδείγματα της οποίας έχουν εντοπιστεί και σε αρκετούς ναούς της Μέσα Μάνης³².

Τα υπόλοιπα αγγεία του ναού προέρχονται από βυζαντινά κεραμικά εργαστήρια και χρονολογούνται στον 12ο με αρχές του 13ου αι. Δύο πινάκια ανήκουν στην κατηγορία της γραπτής κεραμικής με καστανό και πράσινο χρώμα «Green and Brown I/II»³³ (Εικ. 7, 10) και μία

30. ΜΠΟΥΖΑ, Παρατηρήσεις, 253-254, εικ. 2 (σκυφίο 2).

31. Για αγγεία αντίστοιχης παραγωγής με ανάλογο διάκοσμο: *LE VERT ET LE BRUN. De Kairouan à Avignon, Céramiques du Xe au XVe siècles, Musées de Marseille*, εκδ. J. THIRIOT, Avignon 1995, 86-87, αρ. 46, αρ. 51.

32. Α. G. YANGAKI, *The bacini in Churches of the Mesa Mani (Peloponnese)*, στο: *Πρακτικά 12ου ΑΙΕCΜ3 Συνεδρίου Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής*, τ. II, 627-632, εικ. 3c-d και 4 Πα-d. Για παράδειγμα αγγείου από τον Πετρό Σητείας με όμοιο διάκοσμο που μιμείται δημοφιλή ισλαμικά σκεύη του 11ου-12ου αι., βλ. Ν. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Τεκμήρια υλικού πολιτισμού στη βυζαντινή Κρήτη: από τον 7ο έως το τέλος του 12ου αιώνα, στο: *Πεπραγμένα Ι Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-2 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Α', Χανιά 2011, 418-419, εικ. 40α-β.

33. 1) Για το πινάκιο στο τύμπανο του νότιου σταυρικού σκέλους (Εικ. 7): ΜΠΟΥΖΑ, Παρατηρήσεις, 253-254, εικ. 10 (σκυφίο 1). Πρβλ.: CH. MORGAN, II, *Corinth*, τ. XI, *The Byzantine Pottery*, Cambridge Massachusetts 1942, πίν. XXI, a (διακόσμηση χεύλους), πίν. XXI, c (ανάλογες ταινίες στο εσωτερικό): Ν. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Pottery of the Middle Byzantine Period and the First Centuries of the Venetian Occupation from Petras, Siteia*, στο: *Petras, Siteia: 25 Years of Excavations and Studies*, εκδ. Μ. ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, Athens 2012, 318-319, εικ. 6 (αντίστοιχη διακόσμηση, αλλά διαφορετικής απόχρωσης): Α. VASSILIOU, *Early Green and Brown Painted Ware from Middle Byzantine Argos*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 30 (2019), 397, αρ. 25 (αναλογίες ως προς τη διακόσμηση με τις εναλλασσόμενες ταινίες χρώματος και αντίστοιχες αποχρώσεις).

2) Για το πινάκιο στο τύμπανο του δυτικού σταυρικού σκέλους (Εικ. 10), πρβλ.: Α. FRANTZ, *Middle Byzantine Pottery in Athens*, *Hesperia* 7 (1938), 432, 439, εικ. 1, A4 (αντίστοιχη διακόσμηση): Β. BORISOV, *Glazed Wares from the Medieval Settlement near Polski Gradets, Radnevo Region (South Bulgaria)*, στο: *Glazed Pottery of the Mediterranean and the Black Sea Region, 10th-18th Centuries*, τ. Β', εκδ. S. BOCHAROV - V. FRANCOIS - A. SITDIKOV, Kazan - Kishinev 2017, 305-306, εικ. 19,2, 307, εικ. 1: VASSILIOU, *Early Green and Brown*, 394, αρ. 16, εικ. 27a-c.

κούπα με ρέουσες πιτσιλιές πράσινου χρώματος σε όλη την επιφάνεια, στην κατηγορία της εφυαλωμένης κεραμικής από λευκό πηλό «Glazed White Ware IV»³⁴ (Εικ. 8). Σε καλή κατάσταση σώζεται επίσης κούπα, με εγχάρακτο διάκοσμο από ομόκεντρους κύκλους στον πυθμένα και καστανή εφυάλωση δείγμα της ύστερης εγχάρακτης κεραμικής «Late Sgraffito Ware» (Εικ. 12, 13)³⁵ και μια κούπα με πράσινη εφυάλωση «Monochrome Glazed Ware» του 12ου αι. (Εικ. 11)³⁶.

Άι Στράτηγος Καστάνιας

Ο ναός του Άι Στράτηγου (Ταξιάρχης Μιχαήλ) βρίσκεται στη θέση Νιόκαστρο, στα αριστερά του δρόμου που οδηγεί από Καστάνια προς Σαϊδόνα³⁷. Όπως ήδη αναφέρθηκε εντάσσεται στη σπάνια ομάδα των σταυρεπίστεγων με τρούλλο ναών, οι περισσότερες γνωστές εφαρμογές της οποίας εντοπίζονται στη μεσσηνιακή Μάνη. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του κατασκευάστηκε σε επόμενη οικοδομική φάση ένα ευρύχωρο διμερές πρόσκτισμα, που είχε αρχικά τη μορφή στοάς με ευμεγέθη δίβηλα ανοίγματα στις όψεις του (Εικ. 15). Πάνω από τα δίβηλα της νότιας πλευράς σχηματίζεται μια σειρά ψευδοπαραθύρων. Ο αρχικός ναός διέθετε τουλάχιστον δύο εντοιχισμένα αγγεία, οι υποδοχές των οποίων

34. ΜΠΟΥΖΑ, Παρατηρήσεις, 253-355, εικ. 12 (σφυφίο 3). Για γενικές ομοιότητες ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση βλ. J. W. HAYES, *Excavations at Saracane in Istanbul*, τ. I, Princeton - N. J. 1992, 31, 140, αρ. 31, 203, εικ. 83, 31 πίν. 7.

35. Βλ. Α. Γ. ΓΙΑΚΚΑΚΗ, *Εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» στην Ακροναυπλία (11ος-17ος αιώνα)*, Αθήνα 2012, 50-60: με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία και την προβληματική για τη συγκεκριμένη κατηγορία κεραμικής που συνδέθηκε παλαιότερα με τη λεγόμενη κεραμική «του Ζευξίπου». Για ανάλογα σε ναούς της Μέσα Μάνης βλ. YANGAKI, *The bacini*, 636, εικ. 7va-c.

36. Φέρει κατά τόπους διχρωμίες, πιθανώς λόγω όπτησης. Για τη συγκεκριμένη κατηγορία κεραμικής: MORGAN, *The Byzantine Pottery*, 58-59, 199-205. Για ανάλογα παραδείγματα από τη Μέσα Μάνη: YANGAKI, *The bacini*, 634, εικ. 7VIIa-b.

37. Για το μνημείο βλ.: ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Ἐρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην*, 226-229. Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Νέοτερα για τον ναό του Άι Στράτηγου (Ταξιάρχη) παρά την Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 39 (2018) 207-224. Ε. ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΠΑ - Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Μεσσηνιακή Μάνη, Ναός Άι Στράτηγου παρά την Καστάνια, *Θέματα Αρχαιολογίας*, 2.2 (2018), 326-334. ΚΑΠΠΑΣ, *Αναστηλωτικές επεμβάσεις*, 452-454. Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Οι τοιχογραφίες του Άι Στράτηγου παρά την Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης, στο: *Αρχονταρίκι, Αφιέρωμα στον Ευθύμιο Ν. Τσιγαρίδα*, Αθήνα 2021, 231-254.

αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια της πρόσφατης αναστηλωτικής επέμβασης. Βρίσκονταν τοποθετημένα συμμετρικά εκατέρωθεν ενός ανακουφιστικού τόξου που διαμορφωνόταν πάνω από τη νότια θύρα του ναού και καλύφθηκαν εξολοκλήρου όταν προστέθηκε η νότια στοά.

Πολύ περισσότερα αγγεία εντοπίστηκαν στη νότια όψη της στοάς, οργανωμένα σε δύο ζώνες: α) Στην ανώτερη στάθμη, μεταξύ των εξωραχίων των τοξωτών πλαισίων των ψευδοπαραθύρων, σώζεται αποσπασματικά ένα μεγάλο αγγείο και έξι υποδοχές. β) Λίγο χαμηλότερα, στα τύμπανα των τοξωτών πλαισίων των ψευδοπαραθύρων διαμορφωνόταν μία σειρά πέντε εντοιχισμένων αγγείων, μικρότερου μεγέθους, από τα οποία διατηρούνται πολύ αποσπασματικά μόνο δύο. Από τα σωζόμενα αυτά θραύσματα, μόνο ένα είναι σε μέγεθος ικανό ώστε να μπορεί να ταυτιστεί. Πρόκειται για τμήμα από τον πυθμένα πινακίου (Εικ. 16) που ανήκει στην κατηγορία της αδρεγγχάρακτης κεραμικής «Incised-Sgraffito Ware», πιθανότατα του τέλους του 12ου αι.³⁸.

Ζωοδόχος Πηγή (Σαμαρίνα)

Τρία τουλάχιστον αγγεία είχαν εντοιχιστεί στις όψεις του βυζαντινού ναού της Ζωοδόχου Πηγής, έξω από το χωριό Ελληνοεκκλησιά (πρ. Σ(ι) άμαρι), ευρύτερα γνωστού στην επιστημονική κοινότητα με την επωνυμία Σαμαρίνα, άλλοτε καθολικό μονής³⁹. Πρόκειται για δικιόνιο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό, με νάρθηκα και προστώ στα δυτικά. Στις πλάγιες όψεις, μπροστά από τις θύρες εισόδου στον κυρίως ναό, διαμορφώνονταν πρόπυλα, από τα οποία σώζεται μόνο το βόρειο. Κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, ένα κομψό κωδωνοστάσιο προστέθηκε στη δυτική πλευρά του ναού, πάνω από το κεντρικό αέτωμα της στοάς. Το μνημείο είναι κτισμένο με ιδιαίτερη επιμέλεια, ενώ διαπιστώνεται ευρεία χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού στις όψεις του. Στον κεραμοπλαστικό του διάκοσμο έχουν ενσωματωθεί με δεξιότητα τόσο έγκοπτες πλίνθοι (κλειδόσχημα, δισέψηλον κ.ά.), όσο και εντοιχισμένα αγγεία.

38. Πρβλ. YANGAKI, *The bacini*, 631, 635, εικ. IIIb.

39. ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ Ἑλλαδική Ναοδομία*, 291-296, με προγενέστερη βιβλιογραφία: ΚΑΠΠΑΣ, *Ἡ εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία*, 180-183· R. OUSTERHOUT, *Eastern Medieval Architecture, The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*, New York 2019, 423-424, εικ. 17.25-27.

Οι δύο από τις σωζόμενες υποδοχές, βρίσκονται στα τύμπανα των τοξωτών πλαισίων των δίλοβων παραθύρων του νότιου σταυρικού σκέλους και της κεντρικής αψίδας αντίστοιχα, κατά την πάγια εφαρμοζόμενη πρακτική σε μνημεία της λεγόμενης ελλαδικής σχολής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ένταξη ενός μεγάλου αγγείου στο τύμπανο του ανατολικού σταυρικού σκέλους, από το οποίο σώζεται μόνο το αποτύπωμα, οριοθετημένο με πλίνθους (Εικ. 17).

ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Αι Γιαννάκης Κάμπου Αβίας

Πρόκειται για τον μικρότερο σταυρεπίστεγο ναό της βυζαντινής ναοδομίας, κτισμένο επάνω σε έναν βράχο (Εικ. 18)⁴⁰. Σε αυτό το μικροσκοπικό οικοδόμημα των μέσων του 13ου αι. υπήρχαν αρχικά έντεκα εντοιχισμένα αγγεία, τα περισσότερα διατεταγμένα με διακοσμητική διάθεση στις όψεις των αετωμάτων. Πέντε εξ αυτών σώζονται ακόμη, κυρίως ημισφαιρικές κούπες με απλό όρθιο χείλος.

Συγκεκριμένα από τρία αγγεία πλαισιώνουν συμμετρικά τα ψευδο-παράθυρα που διαρθρώνουν τα τύμπανα της εγκάρσιας κεραίας. Από εκείνα της νότιας, σώζεται τμήμα μόνον του αριστερού σκυφίου, ενώ τα αγγεία της βόρειας πλευράς διατηρούνται όλα κατά χώραν, περισσότερο ή λιγότερο αποσπασματικά (Εικ. 19). Το καλύτερα διατηρημένο στα δεξιά του παραθύρου έχει επιφάνεια αρκετά απολεπισμένη και δυσδιάκριτη. Με επιφύλαξη θα μπορούσαμε ίσως να αναφέρουμε, ότι πρόκειται για αγγείο της ομάδας RMR (αλλιώς «Lead Glazed Polychrome Ware») με ομόκεντρους κύκλους καστανού χρώματος και στιγμές στα ενδιάμεσα, που απαντά στην κεραμική παραγωγή της νότιας Ιταλίας (Καλαβρία) τον 13ο και 14ο αι. (Εικ. 20)⁴¹. Στο δυτικό αέτωμα προσαρμόζονταν με

40. Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Μεσσηνία. Στερεώσεις μνημείων. Κάμπος Αβίας, Αη-Γιαννάκης, ΑΔ 29 (1973-1974) [1979]: Β' 2, Χρονικά, 423· Η. Μ. ΚÜPPER, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*, τ. II, Amsterdam 1990, 129, αρ. 95. Βλ. επίσης Γ. Π. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, *Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2005, 121-122.

41. Δεν έχει πραγματοποιηθεί μακροσκοπική παρατήρηση του αγγείου. Για ανάλογα στην ίδια κατηγορία: F. A. CUTERI, *Ceramiche invetriate dipinte basso-medievali nella*

συμμετρικό τρόπο πέντε κεραμικά σκεύη, τρία περιμετρικά του τόξου και από ένα εκατέρωθεν του θυραίου ανοίγματος, έτσι που να διαμορφώνουν στην όψη ένα τρίγωνο. Σώζονται μόνον οι υποδοχές στερέωσης, εκτός από ένα στα δεξιά του ανακουφιστικού τόξου της θύρας, από το οποίο διατηρείται μεγάλο τμήμα του σώματος, στο οποίο διακρίνονται ακανόνιστες πινελιές καστανού/ιώδους χρώματος που ρέουν από το χείλος προς τη βάση (Εικ. 21)⁴². Εκτός από τα δυο αγγεία με γραπτό διάκοσμο που προαναφέρθηκαν, τα υπόλοιπα θραύσματα των αγγείων που διατηρούνται φέρουν μονόχρωμη εφυάλωση πράσινου ή καστανού χρώματος «Monochrome Glazed Ware» και αποτελούν πιθανότατα προϊόντα κεραμικών εργαστηρίων της ίδιας περιόδου⁴³.

Προδρόμος Καστάνιας

Με παρόμοια διακοσμητική διάθεση ήταν εντοιχισμένα τα αγγεία στην όψη του ναού του Προδρόμου στη είσοδο της Καστάνιας⁴⁴, μνημείο που επίσης ανάγεται στο β' τέταρτο του 13ου αι. Πρόκειται για σταυρεπίστεγο με τρούλλο ναό, με περιορισμένο κεραμοπλαστικό διάκοσμο, στην πρόσοψη του οποίου ήταν προσαρμοσμένα έξι αγγεία (Εικ. 22). Τέσσερα ήταν τοποθετημένα στην κορυφή του αετώματος σχηματίζοντας σταυρό⁴⁵, ενώ τα άλλα δύο πλαισίωναν συμμετρικά το βαθμιδωτό τόξο της δυτικής θύρας. Σώζονται μόνον οι υποδοχές, σχεδόν όλες οριοθετημένες με πλίνθους.

Calabria centro-meridionale, στο: *Azulejos. Rivista di Studi Ceramici. Produzione, consume, commercio in Età Postclassica* 4 (2007), εικ. 10.3 (π.χ. κακής διατήρησης), εικ. 10, 1, 7, 6. Για αγγεία της ίδια ομάδας κεραμικής από τα Χανιά: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 76, εικ. 44, 77.

42. Δεν έγινε δυνατόν να εντοπιστεί ακριβές παράλληλο, ωστόσο ο τρόπος εφαρμογής του χρώματος θυμίζει ορισμένα αγγεία της ομάδας «RMR Ware»: CUTERI, *Ceramiche invetriate*, εικ. 10, 10.

43. Γενικά για τη μονόχρωμη εφυαλωμένη κεραμική βλ. υποσημ. 36.

44. Φ. ΔΡΟΣΟΠΙΑΝΝΗ, *Σχόλια στις τοιχογραφίες της έκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Μεγάλη Καστάνια Μάνης* [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας], Αθήνα 1982· ΚΑΡΡΑΣ, *Approaching Monemvasia and Mystras*, 153-154.

45. Για τη σταυρόσχημη διάταξη στους βυζαντινούς ναούς: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 35-37· Βελήνης, *Ερμηναία*, 270· Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, 97, 103· Ο ΙΛΙΟΣ, *Glazed Bowls in the Late Byzantine Churches of Northern-Greece*, *Archeologia Medievale* 23 (1996), 606, εικ. 4, 608-609, εικ. 7, 617.

Κοίμηση της Θεοτόκου Καστάνιας

Ο ναός βρίσκεται στην κεντρική πλατεία της Καστάνιας αποτελώντας τον ενοριακό της ναό⁴⁶ (Εικ. 23). Ο αρχικός πυρήνας του χρονολογείται πιθανόν στα μέσα του 14ου αι. και ανήκει στον τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με οκτάπλευρο τρούλλο και τρεις προεξέχουσες τρίπλευρες αψίδες⁴⁷. Στα δυτικά του διαμορφωνόταν ανοικτή κιονοστήρικτη στοά, που χρησίμευε πιθανόν ως νάρθηκας. Νεότερη επέκταση προς τα δυτικά, στα μέσα του 20ού αι., κατέστρεψε το μεγαλύτερο τμήμα της στοάς. Σε μεταγενέστερη φάση χρονολογείται το τοξωτό κωδωνοστάσιο στη δυτική πλευρά του ναού, που ανακατασκευάστηκε στην αρχική του μορφή πρόσφατα⁴⁸.

Συνολικά δέκα (10) αγγεία ήταν εντοιχισμένα στις εξωτερικές επιφάνειες του ναού, εκ των οποίων πέντε σώζονται ακέραια, τέσσερα αποσπασματικά, ενώ διατηρείται η υποδοχή ενός ακόμα αγγείου. Στη συντριπτική τους πλειονότητα πρόκειται για προϊόντα ιταλικών εργαστηρίων. Τρία βρίσκονται στις διαγώνιες πλευρές του τυμπάνου του τρούλλου, τοποθετημένα στο ανώτερο τοξωτό τμήμα των τυφλών αψιδωμάτων που διαρθρώνουν τις όψεις του. Σημειώνεται ότι η λύση της προσαρμογής αγγείων στις τυφλές όψεις των τρούλλων απαντά ήδη από τον 11ο αι. σε μνημεία της Μάνης⁴⁹, ενώ στην Καστάνια, με παρόμοιο τρόπο είχαν εντοιχιστεί αγγεία και στον τρούλλο του γειτονικού ναού του Αγίου Πέτρου, που αποτέλεσε πιθανόν το πρότυπο για την επανάληψη της συγκεκριμένης λύσης στον ναό της Κοίμησης. Τη νοτιοανατολική πλευρά του τρούλλου κοσμεί ημισφαιρική κούπα με πεπλατυσμένο χείλος που ανήκει στην κατηγορία της *πολύχρωμης εφυσλωμένης κεραμικής* «RMR Ware» ή «Lead Glazed Polychrome Ware» του 14ου αι. (Εικ. 24)⁵⁰.

46. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΞΕρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, 137· Ο ΙΔΙΟΣ, *Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Μάνης*, Αθήνα 2002, 306-313.

47. ΚΑΡΡΑΣ, *Approaching Monemvasia*, 162-165.

48. ΚΑΠΠΙΑΣ, *Αναστηλωτικές επεμβάσεις*, 454· Ο ΙΔΙΟΣ, 26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Έργα Αναστήλωσης και Συντήρησης εκτός ΕΣΠΑ, Καστάνια, Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, ΑΔ 69 (2014): Χρονικά Β' 1β, 865-868.

49. ΥΑΝΓΑΚΙ, *Short Remarks*, 672, εικ. 2, 4b.

50. Για τα αγγεία αυτής της κατηγορίας: D. DUFURNIER – A. M. FLAMBARD – G. NOYÉ, À propos de céramique “RMR”: problèmes de définition et de classement, problèmes de répartition, στο: *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale*, Congresso

Στη βορειοανατολική πλευρά σώζεται ακέραιο πινάκιο με όρθιο χεῖλος, εν μέρει ασβεστωμένο, με σκούρα καστανή εφυάλωση και δυσδιάκριτο διάκοσμο (Εικ. 25), ενώ και το πινάκιο της βορειοδυτικής πλευράς του τρούλλου καλύπτεται από ασβέστη, κάτω από τον οποίο διακρίνεται το ίχνος γραπτού διακόσμου και σκούρας καστανής εφυάλωσης (Εικ. 26).

Τέσσερα αγγεία ήταν αρχικά εντοιχισμένα στο τύμπανο του νότιου σταυρικού σκέλους ανά δύο στα τεταρτοκυκλικά περυγία εκατέρωθεν του τοιχισμένου σήμερα παραθύρου (Εικ. 27). Δυο σώζονται ακέραια, ένα σε θραύσματα και ένα έχει καταστραφεί πλήρως. Αυτά στο κατώτερο τετράγωνο τμήμα των πλάγιων περυγίων ήταν μεγαλύτερα και οριοθετούνταν από πλίνθους, ενώ αυτά στο άνω τεταρτοκυκλικό τους τμήμα μικρότερα, τοποθετημένα ανάμεσα στις πλίνθους του κεραμοπλαστικού διακόσμου χωρίς τη μεσολάβηση ξεχωριστού πλίνθινου πλαισίου. Καλύτερα διατηρείται το πινάκιο που κοσμεί το κάτω δεξιό περυγίο (Εικ. 28), δείγμα της κατηγορίας των πρωτομαγιόλικα αγγείων του τέλους του 13ου ή των αρχών του 14ου αι.⁵¹ Από ιταλικά εργαστήρια κεραμικής φαίνεται ότι προέρχεται και το πινάκιο που έχει εντοιχιστεί στο πάνω τμήμα του αριστερού τεταρτοκυκλικού περυγίου, παρόλο που η επικάλυψή του με ασβέστη καθιστά την ταξινόμησή του επισφαλή (Εικ. 29).

Τρία αγγεία κοσμούν και το αέτωμα του βόρειου σταυρικού σκέλους. Το κεντρικό βρίσκεται στο τύμπανο τυφλού αψιδώματος που σχηματίζεται εν είδει ψευδοπαραθύρου στον άξονα του αετώματος. Περιμετρικά του αγγείου τοποθετούνται ακτινωτά τέσσερις πλίνθοι. Τα υπόλοιπα σκυφία εντοιχίζονταν εκατέρωθεν του ψευδοπαραθύρου, στις τριγωνικές επιφάνειες του αετώματος, ανάμεσα στον πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο, από τον οποίο ξεχωρίζουν χάρη στα πλαίσια από πλίνθους που τα οριοθετούν. Η κούπα στην κορυφή του αετώματος (Εικ. 30) ανήκει στην κατηγορία των πρωτομαγιόλικα με σχαρωτό

Internazionale dell' Università degli Studi di Siena (Siena-Faenza 1984), Firenze 1986, 251-277· ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *Εφυαλωμένη κεραμική*, 95-97.

51. Διακρίνεται το μεγαλύτερο τμήμα του σώματος, ο πυθμένας και μέρος του χεῖλους. Το κέντρο του αγγείου καλύπτει μεγάλο τετράφυλλο ανθέμιο, πρβλ.: S. PATITUCCI UGGERI, *La nuova ceramica dell' età federiciana: la protomaiolica*, στο: C. D. FONSECA - V. PACE, *Federico II e l' Italia. Percorsi, Luoghi, Segni e Strumenti*, Roma. Palazzo Venezia, 22 dicembre 1995 - 30 aprile 1996, Roma 1995, 120, εικ. 14 (πάνω δεξιά)· MORGAN, *The Byzantine Pottery*, πίν. XXXVI, α. Για την ίδια κατηγορία κεραμικής: SKARTSIS, *Chlemoutsis Castle*, 177, 46-47, πίν. 2, 180, πίν. 30.

διάκοσμο «Grid-Iron Protomaiolica» η οποία χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο την παραγωγή του Μπρίντιζι κατά τον όψιμο 13ο αι.⁵². Από την κεραμική παραγωγή της Ιταλίας του 14ου και 15ου αι. (και πιθανώς από την περιοχή του Βένετο) προέρχεται και η κούπα στο ανατολικό τμήμα του ίδιου αετώματος που φέρει σκουρόχρωμη καστανέρυθρη εφυάλωση με μια χάραξη περιμετρικά του πυθμένα και εντάσσεται στην κατηγορία της *μονόχρωμης εγγάρακτης εφυαλωμένης κεραμικής «graffita monocroma»* (Εικ. 31)⁵³. Τέλος, το αγγείο στο δυτικό τμήμα του αετώματος φαίνεται ότι είχε αντικατασταθεί στα νεότερα χρόνια. Πρόκειται για βαθύ πινάκιο (Εικ. 32) του τύπου της ύστερης μαγιόλικα «Late Maiolica» από την παραγωγή της Απουλίας του 18ου-19ου αι.⁵⁴.

Άγιος Νικόλαος «στης Μαρούλαινας» Καστάνιας

Μικρός σταυρεπίστεγος ναός στη συνοικία «της Μαρούλαινας», στο ανατολικό τμήμα του οικισμού⁵⁵, διατηρεί δυο υποδοχές πινακίων

52. SANDERS, William of Moerbeke's Church, 590-593, όπου αναπτύσσει όλη την προβληματική και τις απόψεις για τη χρονολόγηση της κεραμικής αυτού του τύπου: S. PATITUCCI UGGERI, La protomaiolica: un puono bilancio, στο: *La protomaiolica, Bilancio e aggiornamenti*, εκδ. S. PATITUCCI UGGERI, Firenze 1997, 9-61, κυρίως 24-35. Για παραδείγματα από τον ελληνικό χώρο: G. D. R. SANDERS, An Assemblage of Frankish Pottery at Corinth, *Hesperia* 56 (1987), 167-170, εικ. 3 (4), πίν. 22· A. VASSILOU, Protomaiolica in Argolis (Peloponnese, Greece), στο: *Πρακτικά 12ου AIECM3 Συνεδρίου Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής της Μεσογείου*, τ. I, 505, εικ. 7· SKARTSIS, Chlemoutsi Castle, 46-47, πίν. 2, 180, πίν. 30. Ακριβώς ίδιο στο: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 73-74, εικ. 36-37.

53. M. MUNARINI, La produzione più antica, στο: *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*, εκδ. G. ERICANI - P. MARINI, Verona 1990, εικ. στη σελ. 20. Για αγγεία της ίδιας κατηγορίας με παρόμοια διακόσμηση: Ν. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Στιγμές στην ιστορία του Ηρακλείου. Από την πρωτοβυζαντινή εποχή έως την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (7ος - 19ος αιώνα), στο: *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης*, εκδ. Α. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ-ΚΑΡΕΤΣΟΥ, Ηράκλειο 2008, 178, εικ. 31-32· YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 71-72, εικ. 33-34.

54. Για ένα παρόμοιο αγγείο: Πηλός & Χρώμα. *Νεώτερη Κεραμική του Ελλαδικού Χώρου, Κατάλογος Έκθεσης (21 Δεκεμβρίου - 17 Φεβρουαρίου 2007)*, εκδ. Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, Αθήνα 2007, 134, αρ. 94 (Γ. ΣΚΑΓΚΟΥ). Για ένα αγγείο με μεγάλες ομοιότητες ως προς τον διάκοσμο: *Keramik aus Südtalien. Ceramiche, Ceramics: Apulien Basilikata, Kalabrien Kampanien. Ausstellung im Historischen und Völkerkundemuseum St. Gallen 27 März 2010 bis Januar 2011*, Zürich 2010, 70.

55. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ κ.ά., Έρευνα στη Μεσσηνιακή Μάνη, 189-197, πίν. 131α-135α.

οριοθετημένες με πλίνθους, στον άξονα του δυτικού αετώματος και πάνω από το ανακουφιστικό αφίδωμα της θύρας εισόδου (Εικ. 33). Στη μια εξ αυτών σώζεται τμήμα από τον πυθμένα αγγείου με δυο εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους, που ανήκει στην κατηγορία της ύστερης εγχάρακτης κεραμικής «Late Sgraffito Ware/Sgraffito with Concentric Circles» του τέλους 12ου-13ου αι.⁵⁶

Κοίμηση Θεοτόκου Μηλέας

Ο ναός της Κοίμησης βρίσκεται στο κέντρο του συνοικισμού *Ξανθιάνικα Μηλέας* και χρονολογείται πιθανότατα στον 14ο-15ο αι. (Εικ. 34)⁵⁷. Ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο ναού και μάλιστα μιας ιδιαίτερα σπάνια εφαρμοζόμενης στη Μάνη παραλλαγής του, αυτής του ημισύνθετου τετρακιδίου, με τρεις τρίπλευρες εξωτερικά αφίδες. Ο τρούλλος έχει οκταγωνικό τύμπανο και απολήγει σε ευθύγραμμο γείσο που οφείλεται σε μετασκευή. Υπέστη ευρείας κλίμακας επέμβαση στα τέλη του 19ου αι., στην οποία εντάσσεται η επέκταση ή η εκ νέου ανοικοδόμηση του καμαροσκέπαστου νάρθηκα με τη νεοκλασική όψη, το ορθογώνιο παράθυρο της νότιας πλευράς και η προσθήκη στη νότια κεραία του σταυρού ενός μαρμάρινου, πυργοειδούς κωδωνοστασίου, η βάση του οποίου διαμορφώθηκε ως είσοδος προστώου με τοξωτή θύρα.

Δυο μόνο αγγεία εντοιχίζονται στα ισάριθμα τυφλά αφιδώματα της βορειοανατολικής και νοτιοδυτικής πλευράς του τρούλλου. Σώζεται

KÜPPER, *Der Bautypus*, τ. II, 225, αρ. 99· ΚΑΠΠΑΣ, *Αναστηλωτικές επεμβάσεις*, 451. Για τις τοιχογραφίες του ναού: Σ. ΚΑΛΟΠΣΗ-ΒΕΡΤΗ, Παρατηρήσεις στην εικονογραφία των αφίδων σε εκκλησίες της Μάνης: Μεταμόρφωση-Πλατυτέρα-Θεοπάτορες-Δωρητές, στο: *Πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης*, Αθήνα 1981, 34-35· Μ. ΠΑΝΑΓΩΤΙΔΗ, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στη Μεγάλη Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης, στο: *Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης*, Αθήνα 1982, 80-81· ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, *Εικονογραφικά προγράμματα*, 130-131· ΚΑΡΡΑΣ, *Approaching Monemvasia and Mystras*, 155-156.

56. YANGAKI, *The bacini*, 634, εικ. 7Va-c και ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *Εφραλωμένη κεραμική*, 54-57 με όλη τη σχετική προβληματική για τη συγκεκριμένη κατηγορία.

57. Δ. ΒΑΠΑΚΑΚΟΣ, *Ἡ Μηλέα τῆς Ἐξω Μάνης καὶ ἐπιγραφὰὶ χριστιανικῶν χρόνων ἐξ αὐτῆς*, *Μεσσηνιακά Γράμματα* 2 (1967), 159-166· ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Ἐρευναὶ εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην* 224-225, πίν. 159 α, β· ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός*, 16, 20, 29, 313-314· Μ. ΚΑΠΠΑΣ, 26η Εφορεία, Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων, *Λοιπές Αναστηλωτικές Εργασίες, Ενοριακός ναός Κοίμησης της Θεοτόκου*, *ΑΔ* 61 (2006): Χρονικά Β' 1, 394-395.

μεγάλο τμήμα από το πινάκιο στο βορειοανατολικό αφίδωμα (Εικ. 35)⁵⁸, δείγμα *μονόχρωμης εφυαλωμένης κεραμικής*⁵⁹. Στο νοτιοδυτικό αφίδωμα διατηρείται ακέραη κούπα με διαβρωμένη κιτρινοπράσινη εφυάλωση και χωρίς ίχνη διακόσμησης (Εικ. 36). Αν και δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα, ενδεχομένως πρόκειται για αγγείο της ίδιας κατηγορίας.

Λοιποί ναοί Έξω Μάνης

Λιγότερα αγγεία, αλλά με την ίδια περίπου λογική, ήταν τοποθετημένα και στον ναό του Αγίου Νικολάου έξω από τα Καλιαναίικα Δολών⁶⁰, όπου το ανακουφιστικό αφίδωμα της δυτικής θύρας πλαισιώνουν τρία πινάκια συμμετρικά τοποθετημένα (Εικ. 37). Τα δύο πλευρικά έχουν καταστραφεί ολοσχερώς, ενώ κατά χώραν διατηρείται μικρό θραύσμα από τη βάση του κεντρικού. Πρόκειται για ανοικτό αγγείο (ποτήριο ή κούπα) με ψηλό πόδι. Δεν διακρίνεται παρά το λευκό επίχρισμα που καλύπτει το εσωτερικό του αγγείου και ίσως ίχνη καστανού υαλώδους χρώματος.

Δύο αγγεία υπήρχαν εντοιχισμένα και εκατέρωθεν του κατεστραμμένου σήμερα δίλοβου παραθύρου στο δυτικό σταυρικό σκέλους του ναού του Προφήτη Ηλία στις Αμπύσολες Θαλαμών (Εικ. 38)⁶¹. Από το ένα διακρίνεται μόνον η υποδοχή και από το άλλο σώζεται κατά χώραν μικρό δυσδιάκριτο θραύσμα.

Παρόμοια διακοσμητική διάθεση, στην πιο απλουστευμένη εκδοχή της, απαντά και στον ναό της Αγίας Κυριακής στη θέση Μαυρίνιτσα

58. Δεν έχει πραγματοποιηθεί μακροσκοπική παρατήρηση της κεραμικής ύλης. Υπάρχουν εκτεταμένες απολεπίσεις της αρχικής επιφάνειας και ίχνη μεταγενέστερου ασβεστοεπιχρίσματος κατά τόπους. Τμήμα του σώματος του αγγείου συμπληρώθηκε πριν από την επανατοποθέτησή του στον ναό.

59. Για αγγείο με αντίστοιχη εφυάλωση: Α. ΓΙΑΚΑΚΗ – Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, *Πανεπιστήμιο Κρήτης. Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας. Εκπαιδευτική Συλλογή Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής. Κατάλογος*, Ρέθυμνο 2012, 103, αρ. 129 (Α. ΧΟΥΣΤΟΥΛΑΚΗ).

60. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ κ.ά., *Έρευνα στη Μεσσηνιακή Μάνη*, 518· Π. ΚΑΛΑΜΑΡΑ, *Ναὸς Ἁγίου Νικολάου Καλιαναϊκῶν, Πελοποννησιακά ΙΘ'* (1991-1992), 253-264· KÜPPER, *Der Bautypus*, τ. II, 128, αρ. 94.

61. Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ – Σ. ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ, *The Iconographic Program of the Prophet Elijah Church, in Thalames, Greece*, *BZ* 101/1 (2008), 55-87, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

Σωτηριανίων (Εικ. 39)⁶². Πρόκειται για μικρό μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναΐσκο με μία προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα. Το μνημείο είχε παλιότερα θεωρηθεί κτίσμα του τέλους του 13ου αι., φαίνεται ωστόσο πιθανότερη η μετάθεση της χρονολόγησής του κατά μερικές δεκαετίες, γύρω στα μέσα του 14ου αι.⁶³. Παρά τις μικρές του διαστάσεις πρόκειται για κτήριο προσεγμένης κατασκευής, στο εσωτερικό του οποίου σώζονται καλής ποιότητας τοιχογραφίες της παλαιολόγειας περιόδου⁶⁴.

Ένα μόνο αγγείο, θραύσματα από τον πυθμένα του οποίου διατηρούνται κατά χώραν, είναι τοποθετημένο στον άξονα της πρόσοψης του ναού, πάνω ακριβώς από το λαξευτό τόξο του δυτικού θυραίου ανοίγματος (Εικ. 40). Το αγγείο έχει προσαρμοστεί εντός πλαισίου διαμορφωμένου με πλίνθους, όπως συνηθίζεται σε μνημεία της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Φέρει τμήμα γραπτού διακόσμου που αποδίδεται με μαύρο (περιγράμματα) και κυανό χρώμα και μπορεί, με επιφύλαξη, να ενταχθεί στην κατηγορία της κεραμικής τύπου *Μαγιόλικά με μπλε διάκοσμο* «Blue Maiolica Ware» που εμφανίζεται από τα τέλη του 14ου και όλο τον 15ο αι.⁶⁵.

Αποσπασματικά σωζόμενο πινάκιο της κατηγορίας *πρωτομαγιόλικά* αποκαλύφθηκε κατά τις πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης στον ναό των Αγίων Αναργύρων στον συνοικισμό Κούμανι (ή Κούμανη) Νομιστίου (Εικ. 41)⁶⁶, τρουλλαίο ναό της παραλλαγής των συνεπτυγμένων

62. Α. ΚΑΒΒΑΔΙΑ-ΣΠΟΝΔΥΛΗ, Μία νέα βυζαντινή θέση στη Μάνη, στο: *Φύλλον Δώρημα εις τὸν Τάσον Ἀθ. Γριτσόπουλον, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 17* (1987-1988), 85-116.

63. Η μελέτη στερέωσης και αποκατάστασής του εκπονήθηκε το 1995 από το Κλιμάκιο Καλαμάτας της τότε αρμόδιας 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, με επικεφαλής τον αείμνηστο Καλλίμαχο Αντωνάκο και επιλέχθηκε ανάμεσα σε 2004 μελέτες που υποβλήθηκαν σε σχετικό διαγωνισμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη Διατήρηση της Ευρωπαϊκής Αρχιτεκτονικής Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Οι αναστηλωτικές εργασίες εκτελέστηκαν τη διετία 1996-1997. Κατά τη διάρκεια αυτών εντοπίστηκε στην τοιχοποιία του ναού μικρό εφραλωμένο ηχητικό αγγείο που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καλαμάτας.

64. Μ. ΚΑΠΠΑΣ - Γ. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, Απεικονίσεις αγίου Λέοντος τοῦ νέου τοῦ ἐν Μεθώνη λάμπαντος: Η διάδοση της τιμής ενός αγίου στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο και τη βενετική Κρήτη, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 42 (2021), 23-128, κυρίως 99-102.

65. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *Εφραλωμένη κεραμική*, 103-105· YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 81-82.

66. Στον ναό αναγνωρίζονται δύο κύριες οικοδομικές φάσεις και τρία στρώματα τοιχογραφιών, των αρχών του 11ου, του 14ου και του 18ου αι. Η αρχική ανάγεται στα

σταυροειδών εγγεγραμμένων. Το αγγείο εντοπίστηκε εντοιχισμένο στην κορυφή του δυτικού αετώματος, ενταγμένο στον παλαιολόγειο κεραμοπλαστικό διάκοσμο από πλίνθινους ρόμβους. Στην επιφάνειά του διακρίνεται τμήμα σώματος ζώου που αποδίδεται με κυανό χρώμα και μαύρο περίγραμμα, κίτρινο και χαρακτηριστικές μικρές ιώδεις στιγμές⁶⁷ (Εικ. 42).

Αξιομνημόνευτο είναι και το παράδειγμα του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στη Λαγκάδα (Εικ. 43), ενός απλού τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλλο του προχωρημένου 14ου αι., με πληθωρικό κεραμοπλαστικό διάκοσμο⁶⁸. Ένα εντοιχισμένο αγγείο εντοπίζεται στο μνημείο (Εικ. 44), τοποθετημένο σε περίοπτη θέση στη νότια όψη του μονόλοβου τοξωτού κωδωνοστασίου που κατασκευάστηκε επάνω από το αέτωμα του δυτικού σταυρικού σκέλους, αμέσως μετά την αποπεράτωση του ναού. Η επιφάνεια του πινακίου έχει σκούρα υφή που προφανώς οφείλεται στις συνθήκες διατήρησης του αγγείου το οποίο βρισκόταν κάτω από το ασβεστοκονίαμα. Φέρει σχηματοποιημένο φυτικό διάκοσμο με ιώδες-καστανό περίγραμμα και πράσινο γέμισμα. Πρόκειται πιθανότατα για

τέλη του 10ου ή στις αρχές του 11ου αι., βάσει των σωζόμενων τοιχογραφιών, ενώ ο τρούλλαίος ναός οφείλεται σε μια ευρεία ανακατασκευή του 14ου αιώνα. Ο ναός παραμένει αδημοσίευτος. Για απλές αναφορές: R. TRAQUIR, *Laconia. III. The Churches of Western Mani*, BSA 15 (1908-1909) 193-194· G. MILLET, *L' école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, 106· Y. NAGATSUKA, *Les églises byzantines en Laconie et dans ses environs, Recherches sur leurs architectures et leurs fresques*, τ. II, Thèse de doctorat, Paris 1994, 83.

67. Για τις στιγμές πρβλ. MORGAN, *Byzantine Pottery*, αρ. 790, πίν. XXXV, 802, πίν. XXXIVb.

68. Μ. ΚΑΡΡΙΑΣ, Ο ναός του Σωτήρα στη Λαγκάδα της Μεσηνιακής Μάνης, στο: *27ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Αθήνα, 11-13 Μαΐου 2007)*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 2007, 40-41· Ο ΙΔΙΟΣ, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, τ. II, 150-151, τ. II αρ. 92, 315-318· Ο ΙΔΙΟΣ, *Cultural Exchange between East and West in the Late-Fourteenth-Century Mani: The Soterias Church in Langada and a group of related monuments*, στο: *Against Gravity: Building Practices in the Pre-Industrial World*, Philadelphia, 20-22 March 2015, εκδ. R. OUSTERHOUT - D. BORBONUS - E. DUMSER [Publication by the Center for Ancient Studies], University of Pennsylvania, Philadelphia, PA, 2016, 1-33 (προσβάσιμο στο: <http://www.sas.upenn.edu/ancient/Kappas_AGAINST_GRAVITY_red_2.pdf>· Ημερομηνία επίσκεψης: 02.02.2024)· Ο ΙΔΙΟΣ, *Δυτικές επιδράσεις*, 464-465.

πινάκιο της ομάδας της *πολύχρωμης εφυαλωμένης κεραμικής* «Lead Glazed Polychrome Ware» ή «RMR Ware» του όψιμου 14ου αι.⁶⁹.

ΝΑΟΙ ΑΛΛΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Άγιος Γεώργιος Αίπειας

Το αρχαιότερο παράδειγμα στη Μεσσηνία, όπου οι υποδοχές για την ένθεση των αγγείων λαξεύονται σε πωρόλιθους, συνιστά ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Αίπεια (Εικ. 45, 46)⁷⁰. Πρόκειται για σταυρεπίστεγο ναό της Α1 κατηγορίας, με τρίπλευρη εξωτερικά αφίδα στα ανατολικά, που χρονολογείται λίγο μετά τα μέσα του 13ου αι. Στην αρχιτεκτονική του συνδυάζονται με τρόπο δημιουργικό στοιχεία προερχόμενα, τόσο από τη τοπική βυζαντινή οικοδομική παράδοση, όσο και από τη γοτθική αρχιτεκτονική της Δυτικής Ευρώπης⁷¹.

Δέκα συνολικά αγγεία διακοσμούσαν αρχικά τις όψεις των αετωμάτων του ναού. Συγκεκριμένα από τέσσερα κοσμούσαν κάθε μία από τις όψεις της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού, τρία συμμετρικά τοποθετημένα στην κορυφή κάθε αετώματος και από ένα στα παράθυρα, στο τμήμα μεταξύ τόξων και πώρινου πλαισίου. Κανένα από τα αγγεία δεν έχει σωθεί κατά χώραν με εξαίρεση μικρό θραύσμα από τη βάση ενός πινακίου που διακοσμούσε το τύμπανο του αψιδώματος που πλαισιώνει

69. Ευχαριστούμε θερμά τον καθηγητή Sauro Gelichi για τη συμβολή του στην ταύτιση του αγγείου. Για τη συγκεκριμένη κατηγορία κεραμικής που χρονολογείται από τα μέσα του 13ου και τον 14ο αι. και έχει εντοπιστεί σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου μεταξύ των οποίων και στην Πελοπόννησο: ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *Η εφυαλωμένη κεραμική*, 95-97.

70. Ι. ΣΤΑΜΠΟΛΤΖΗΣ, Παρατηρήσεις επί τριών χριστιανικών ναών της Μεσσηνίας, στο: *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη, 7-14 Σεπτεμβρίου 1975*, τ. Β΄, Αθήνα 1976-1978, 270-271· KÜPPER, *Der Bautypus*, τ. II, 34, αρ. 20· CH. BOURAS, *The Impact of Frankish Architecture on Thirteenth Century Byzantine Architecture*, στο: *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, εκδ. Α. Ε. ΛΑΙΟΥ-ΤΟΜΑΔΑΚΙ - R. P. ΜΟΤΤΑΝΕΔΕΗ, Washington D.C. 2001, 250· ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, *Εικονογραφικά προγράμματα*, 120· ΚΑΠΠΑΣ, *Εκκλησίες της Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, 244. Για τις εργασίες αποκατάστασης που εκτελέστηκαν από την τότε αρμόδια 26η ΕΒΑ: Μ. ΚΑΠΠΑΣ, *Αναστηλωτικά*, στο: *26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Το έργο για τα έτη 2007-2010*, Αθήνα 2010, 26-27.

71. ΚΑΠΠΑΣ, *Δυτικές επιδράσεις*, 461-462, εικ. 16.

το βόρειο δίλοβο παράθυρο. Το πινάκιο, στο οποίο ενδεχομένως διακρίνεται τμήμα σώματος ζώου, αποτελεί δείγμα της κεραμικής *πρωτομαγιόλικα* του τέλους του 13ου αι. (Εικ. 47)⁷².

Στον ίδιο οικισμό της Μεσσηνίας, στο παράθυρο του παρεκκλησίου του ερειπωμένου σταυρεπίστεγου ναού του Αγίου Νικολάου⁷³, εντοιχιζόταν με παρεμφερή τρόπο (δηλαδή με λάξευση του πωρόλιθου) ένα αγγείο, το οποίο δεν σώζεται.

Άγιος Νικόλαος Αλαγονίας

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα μεσσηνιακά παραδείγματα ναών της ύστερης βυζαντινής περιόδου με εντοιχισμένα αγγεία στις όψεις συνιστά ο ναός του Αγίου Νικολάου, στη θέση «Μεσόρουγα» του ορεινού οικισμού της Αλαγονίας (πρ. Σίτσοβα). Πρόκειται για ναό του τύπου του ελεύθερου σταυρού με τρούλλο και μία τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα⁷⁴. Στο μνημείο, αναγνωρίζονται τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις. Η ανέγερσή του ανάγεται πιθανώς στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι., στο β' μισό του 17ου αι. ο τρούλλος και τα σκέλη του σταυρού υπέστησαν ευρείας κλίμακας μετασκευή, ενώ βάσει χαράγματος στο υπέρθυρο της νότιας θύρας, το 1836 έγιναν μεγάλης κλίμακας επεμβάσεις, κυρίως στο δυτικό σταυρικό σκέλος και στα ανοίγματα του μνημείου. Η αναστήλωση του ναού ολοκληρώθηκε το 2015⁷⁵.

72. Παρουσιάζει ομοιότητες με το αγγείο από τους Αγ. Ανάργυρους στο Νομισσί, όπως τη χρήση κίτρινου χρώματος.

73. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί*, 214-232· KÜPPER, *Der Bautypus*, τ. II, 35, αρ. 21· H. GROSSMAN, *Building Identity: Architecture as Evidence of Cultural Interaction between Latins and Byzantines in Medieval Greece*, University of Pennsylvania, Philadelphia 2004, 53-58· ΚΑΠΠΑΣ, *Εκκλησίες της μητροπόλεως Μεσσηνίας*, 244· Ο ΙΔΙΟΣ, *Δυτικές επιδράσεις*, 453-455.

74. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Άγνωστοι Βυζαντινοί ναοί*, τ. Β', 201-242· Ο ΙΔΙΟΣ, *Ο Άγιος Νικόλαος Αλαγονίας*, στο: *18ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης* (Αθήνα, Μάιος 1998), *Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1998, 19-20· ΚΑΠΠΑΣ, *Εκκλησίες της Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, 224.

75. Ε. ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΠΙΑ - Μ. ΚΑΠΠΑΣ - Σ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ - Σ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Αποκατάσταση του ναού του Αγίου Νικολάου στη Μεσόρουγα Αλαγονίας*, ΥΠΠΟΑ/ΕΦΑ Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2015· Ε. ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΠΙΑ - Μ. ΚΑΠΠΑΣ - Κ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, 26η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Έργα Αναστήλωσης και Συντήρησης Ενταγμένα στο

Στον αρχικό σχεδιασμό περιλαμβάνονταν πέντε εντοιχισμένα αγγεία σε κάθε αέτωμα (νότιο και βόρειο) (Εικ. 48, 49), ενώ βάσιμα μπορεί να υποτεθεί ότι παρόμοιος συνδυασμός κεραμοπλαστικού διακόσμου και αγγείων θα κοσμούσε και το αρχικό δυτικό αέτωμα, η σημερινή μορφή του οποίου οφείλεται σε νεότερη επέμβαση. Τέσσερα από τα πέντε κεραμικά σκεύη ήταν τοποθετημένα εκατέρωθεν των μετασκευασμένων σήμερα παραθύρων σχηματίζοντας μια ζώνη, ενώ από ένα αγγείο ήταν προσαρμοσμένο στην κορυφή κάθε αετώματος. Τα δύο μεσαία αγγεία είναι τοποθετημένα εντός των τεταρτοκυκλικών περυσιών που πλαισιώνουν τα παράθυρα και οριοθετούνται από πλίνθινο πλαίσιο. Τα δύο ακριανά (ανατολικά και δυτικά) χωροθετούνται στις εξωτερικές παρειές των τεταρτοκυκλικών περυσιών κάθε αετώματος και πλαισιώνονται επίσης από πλίνθους.

Στο νότιο αέτωμα διατηρούνται και τα πέντε αγγεία που διέφεραν σε σχήμα, μέγεθος και διακόσμηση. Εντυπωσιακότερο όλων είναι αναμφίβολα εκείνο που κοσμεί την κορυφή του αετώματος (Εικ. 50). Πρόκειται για ημισφαιρική κούπα με πεπλατυσμένο χείλος της κεραμικής πρωτομαγιόλικα των αρχών του 14ου αι. Ένα καλοσχεδιασμένο κυανό πτηνό με ανοικτά πράσινα φτερά κοσμεί την εσωτερική επιφάνεια του αγγείου⁷⁶. Από τα ίδια ιταλικά εργαστήρια κεραμικής φαίνεται να προέρχεται και το δεύτερο από δυτικά αγγείο του νότιου αετώματος, μικρό θραύσμα του οποίου σώζεται κατά χώραν.

Από τα υπόλοιπα αποσπασματικά εντοιχισμένα αγγεία του νότιου αετώματος, δυο ανήκουν πιθανόν στην κατηγορία της *μονόχρωμης εφυαλωμένης κεραμικής*, και ένα στην κατηγορία της *ύστερης εγχάρακτης κεραμικής* με μονόχρωμη εφυάλωση «Late Sgraffito Ware», όπως άλλωστε και όλα τα αγγεία του βόρειου αετώματος (Εικ. 51, 52, 53)⁷⁷. Σε δυο εξ αυτών διακρίνονται ίχνη τριποδίσκου όπτησης. Και τα τρία αγγεία της κατηγορίας αυτής προέρχονται πιθανόν από το ίδιο υστεροβυζαντινό εργαστήριο κεραμικής και μπορούν να χρονολογηθούν στις αρχές του

ΕΣΠΑ, Αλαγονία, Θέση Μεσόρουγα, Ναός Αγίου Νικολάου, ΑΔ 69 (2014): Χρονικά Β' 1, 763-765, 804-805· Οι Ιαίοι, ΑΔ 70 (2015): Χρονικά Β' 1, 181.

76. Πρβλ. υποσημ. 67 (για τις χαρακτηριστικές ιώδεις στιγμές): PATTUCCI UGGERI, *La puona ceramica*, 115, εικ. 4, αρ. 94 (για την απόδοση των ποδιών), 119, 121, εικ. 16 (για τον πλοχμό του χείλους).

77. Βλ. υποσημ. 35, ειδικότερα: ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *Εφυαλωμένη κεραμική*, 57-60.

14ου αι.⁷⁸. Δείγμα της ίδιας κατηγορίας εγχάρακτης κεραμικής «Late Sgraffito Ware» που εμπλουτίζεται όμως με παχιές πινελιές καστανού χρώματος και καλύπτεται με πράσινη εφυάλωση είναι και η κούπα που βρέθηκε στο δυτικό άκρο του βόρειου αετώματος, στον πυθμένα της οποίας διακρίνονται επίσης ίχνη τριποδίσκου όπτησης (Εικ. 54)⁷⁹. Από την υποδοχή που θα υπήρχε στην κορυφή του βόρειου αετώματος δεν εντοπίστηκε κανένα ίχνος⁸⁰.

Άγιος Χαράλαμπος Αγρίλου

Ο ναός, μνημείο του προχωρημένου 14ου αι., ακολουθεί την παράδοση της μέσης βυζαντινής περιόδου ως προς την προσαρμογή των αγγείων σε τεταρτοκυκλικά περύγια εκατέρωθεν παραθύρων⁸¹. Πρόκειται για έναν σταυρεπίστεγο της Α1 παραλλαγής, μετασκευασμένο στα νεότερα χρόνια. Η υποδοχή ενός αγγείου οριοθετημένου με πλίνθους, διακρίνεται στο δυτικό τεταρτοκυκλικό περύγιο του παραθύρου, στο νότιο τύμπανο της εγκάρσιας κεραίας (Εικ. 55). Βάσιμα μπορεί να υποθέσει κανείς ότι παρόμοιο αγγείο θα υπήρχε και στο πάρισσο βόρειο τεταρτοκυκλικό περύγιο που σήμερα δεν σώζεται. Δυο υποδοχές για αγγεία εντοπίστηκαν κατά την πρόσφατη αποτύπωση του μνημείου στο αέτωμα της δυτικής όψης.

78. Πρβλ. YANGAKI, *The bacini*, fig. 7a-c· YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 68-70, εικ. 23, 24, 26, 27.

79. Για παρόμοια κούπα: S. BOCHAROV – A. N. MASLOVSKIY, *Glazed pottery decorated with splashes of brown (manganese) color in Byzantium, Northern Black Sea region and Eastern Europe in the 13th-14th centuries*, στο: *Πρακτικά 12ου ΑΙΕCM3 Συνεδρίου Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής*, τ. II, 933-939, εικ. 2N.

80. Επισημαίνεται ότι το αέτωμα του βόρειου σταυρικού σκέλους υπέστη σε κάποια φάση περιορισμένη επισκευή, κατά την οποία «ξακρίστηκαν» οι άκρες του αρχικού κεραμοπλαστικού διακόσμου, όπως εύκολα διαπιστώνει κανείς συγκρίνοντας τα δύο αετώματα της εγκάρσιας κεραίας. Κατά τις αναστηλωτικές εργασίες αφαιρέθηκαν το τμήμα του ανατολικότερου αγγείου καθώς και ολόκληρη η κούπα στο δυτικό πέρας του αετώματος προκειμένου να μεταφερθούν στο εργαστήριο συντήρησης της τότε αρμόδιας 26ης ΕΒΑ. Το πρώτο αγγείο συντηρήθηκε και επανατοποθετήθηκε, ενώ λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης της δεύτερης κούπας, προτιμήθηκε η τοποθέτηση ακριβούς αντιγράφου.

81. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Άγνωστοι Βυζαντινοί ναοί*, τ. Β', 351-361· ΚΑΠΠΑΣ, *Εκκλησίες της Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, 245.

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Μονή Λυκάκη

Βρίσκεται μέσα στο κατάφυτο φαράγγι του Βιρού, κοντά στον οικισμό Κάλυβες, σε απόσταση περίπου δύο χιλιομέτρων από την Καρδαμύλη (Εικ. 56)⁸². Το καθολικό, αφιερωμένο στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, είναι ένας απλός τετράστυλος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλλο. Μονόλοβο τοξωτό κωδωνοστάσιο υψώνεται στο πέρας του δυτικού σταυρικού σκέλους. Κάποια διακοσμητική διάθεση μαρτυρούν τα ίχνη οδοντωτής ταινίας πάνω από τα παράθυρα και τα ψευδοπαράθυρα του τρούλλου. Ο ναός είναι εσωτερικά κατάγραφος με τοιχογραφίες που εκτελέστηκαν διαδοχικά κατά τη διάρκεια του 18ου αι.⁸³. Ο Β. Πατριαρχέας ανάγει την ίδρυση του στο έτος 1570 βάσει επιγραφής, η ύπαρξη της οποίας δεν έχει επιβεβαιωθεί, ενώ η πρώτη γνωστή αναφορά στο μοναστήρι έχει εντοπιστεί σε διαθήκη του έτους 1720. Βάσει της αρχαιότερης παράστασης στο εσωτερικό του ναού (1715), η ανέγερση του καθολικού θα μπορούσε να τοποθετηθεί στην περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας (1685-1715), χρονολόγηση που συνάδει τόσο με τα μορφολογικά, όσο και με τα τυπολογικά του χαρακτηριστικά.

Ένα μόνον αγγείο έχει εντοπιστεί στην κορυφή του αετώματος του νότιου σταυρικού σκέλους (Εικ. 57). Πρόκειται για πινάκιο με εγχάρακτο διάκοσμο στον πυθμένα και το χείλος που θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί σε μεταβυζαντινά εργαστήρια της Άρτας, του 17ου-18ου αι.⁸⁴.

82. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ - Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, *Μοναστήρια περιοχής Καρδαμύλης, Καπετανίας Τρουπάκηδων-Μούτρητζινων, Έκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 3 (1989), 190-193· Β. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΣ, *Δίπτυχον Ιστορικόν και Φιλολογικόν τῆς Ἐθνεγεροσίας*, Αθήνα 1971, 559· ΣΤ. ΣΚΟΠΕΤΕΑΣ, *Ἐγγραφα ἰδιωτικὰ ἐκ Δυτικῆς Μάνης τῶν ἐτῶν 1547-1830, Ἐπετηρὶς Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 3 (1950), 111, υποσημ. XLIV8.

83. Σ.-Μ. ΒΕΡΟΥΤΗ - Ε. ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Ὁ εἰκονογραφικὸς διάκοσμος τῆς Μονῆς Λυκάκη στὸ φαράγγι Βιροῦ Δυτικῆς Μάνης, Προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις*, στο: *Πρακτικὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Συνοδίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* (Ναύπλιο 30 Οκτωβρίου - 02 Νοεμβρίου 2015), τ. Β΄ *Βυζαντινοὶ καὶ Μεταβυζαντινοὶ χρόνοι*, Αθήνα 2021, 35-54.

84. Πρβλ. Κ. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τὰ Κεραμεικὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Χώρου*, Αθήνα 1995, 123, εικ. 202 (για αγγείο της ίδιας κατηγορίας με αντίστοιχη κυματοειδή εγχάρακτη διακόσμηση)· *Πηλός & Χρώμα*, 54, 14.19 (Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ - Ρ. ΠΟΥΛΗ) (για γενικές αναλογίες ως προς τις καμπύλες εγχαραξίς)· SKARTSIS, *Chlemoutsi Castle*, 59-60, αρ. 98, 185, πίν. 68. (για αναλογίες ως προς τη διακόσμηση)· Α. ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, *Μεταβυζαντινά*

Πάνω Παναγιά Πύργου Λεύκτρου

Ο ναός της Πάνω Παναγιάς βρίσκεται στο κέντρο του Πύργου και με βάση τον γραπτό του διάκοσμο και τα μορφολογικά στοιχεία του κωδωνοστασίου του χρονολογείται στο β' μισό του 18ου αι.⁸⁵. Πρόκειται για μονόχωρο, καμαροσκέπαστο κτίσμα με μια ημικυλινδρική αψίδα και πυργοειδές κωδωνοστάσιο προσαρτημένο στη δυτική πλευρά του. Εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες λαϊκότροπης τεχνοτροπίας που ανάγονται στα τέλη του 18ου αι. Ο ναός είναι κατασκευασμένος από αργολιθοδομή, με αδιάρθρωτες ακόσμητες όψεις. Το πιο ενδιαφέρον μορφολογικό στοιχείο του είναι το πυργοειδές κωδωνοστάσιο (Εικ. 58), κατασκευασμένο από λαξευτούς πωρόλιθους που διαρθρώνεται σε τέσσερις στάθμες οι οποίες διαχωρίζονται με οριζόντιο ανάγλυφο γείσο. Στη δυτική όψη της πρώτης στάθμης σχηματίζονται τρία τυφλά τόξα, στη δεύτερη σώζεται αδιάγνωστη, εγχάρακτη επιγραφή ανάμεσα σε κεραμοπλαστικά κοσμήματα, ενώ σε όλες τις όψεις της τρίτης στάθμης διαμορφώνεται μεγάλο μονόλοβο άνοιγμα που απολήγει σε τόξο διπλής καμπυλότητας. Το κωδωνοστάσιο επιστέφεται από πυραμιδοειδή στέγη με λίθινο περιόπτο σταυρό στην απόληξή της.

Τρία εντοιχισμένα στη σειρά πινάκια κοσμούν τη δυτική όψη της ανώτερης στάθμης του κωδωνοστασίου (Εικ. 59). Το κεντρικό αγγείο, σωζόμενο κατά το 1/3, αποτελεί δείγμα της *γραπτής με πράσινο χρώμα κεραμικής* «Green Painted Ware» του 16ου-17ου αι.⁸⁶. Εκατέρωθεν αυτού σώζεται ένα ρηχό πιάτο με γραπτό πολύχρωμο φυτικό διάκοσμο που εντάσσεται στην κατηγορία της *ύστερης πολύχρωμης μαγιόλικα* «Late Maiolica» (17ου αι.)⁸⁷ και ένα αποσπασματικά σωζόμενο, με παρόμοιο

κεραμικά εργαστήρια στην Άρτα 1449-1700, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31 (1994), πίν. 83, φωτ. 70 (για είδος εγγαράξεων).

85. Β. ΑΛΜΠΑΝΗ - Δ. ΚΑΗ - Ν. ΜΠΟΥΖΑ, Πύργος, Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου, *ΑΔ* 52 (1997): *Χρονικά Β' 1*, 230.

86. Για αγγεία της ίδιας κατηγορίας με αντίστοιχη διακόσμηση και σχετική βιβλιογραφία: SKARTSIS, *Chlemoutsi Castle*, 63-65, 188-189, πίν. 95, πίν. 98.

87. Για όστρακα της ύστερης μαγιόλικα (17ου-19ου αι.) με ανάλογα γνωρίσματα: SKARTSIS, *Chlemoutsi Castle*, 78-79, αρ. 225, 194, πίν. 142. Δείγματα της ίδιας κατηγορίας κεραμικής έχουν βρεθεί και σε άλλες περιοχές της Μεσσηνίας: Κ. ΓΕΡΟΛΥΜΟΥ, *Western Glazed Pottery from Koroni and Kyparissia (SW Peloponnese, Greece): representative samples*, στο: *Πρακτικά 12ου ΑΙΕCM3 Συνεδρίου Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής*, τ. Ι.

διάκοσμο, της ίδιας κατηγορίας και περιόδου. Με βάση τη χρονολόγηση των εντοιχισμένων πινακίων, δεν αποκλείεται ο ναός να είναι κτίσμα της ύστερης Β΄ Βενετοκρατίας (1686-1715), αφού μάλιστα παρόμοιας μορφής κωδωνοστάσια εμφανίζονται στη Μάνη ήδη από την εποχή αυτή⁸⁸.

Ανάληψη Νομιστίου

Βρίσκεται στο νότιο άκρο του οικισμού και χρονολογείται στον 17ο αι. Πρόκειται για έναν μικρό, ξυλόστεγο ναό με μια προεξέχουσα τρίπλευρη αψίδα. Επάνω από την ορθογώνια θύρα της δυτικής όψης διαμορφώνεται οξυκόρυφη κόγχη, ενώ λίγο ψηλότερα υπάρχει εντοιχισμένη λίθινη πλάκα με επιγραφή και χρονολογία 1696. Ο ναός είναι κατασκευασμένος από αργολιθοδομή με λαξευμένους γωνιόλιθους. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο του είναι το μικρό, πυργοειδές κωδωνοστάσιο που προσαρτάται στη νοτιοδυτική γωνία (Εικ. 60)⁸⁹. Είναι κατασκευασμένο από λαξευμένους πωρόλιθους και διαρθρώνεται σε πέντε επάλληλες στάθμες με τυφλά αψιδώματα και τοξύλια που διαχωρίζονται με ανάγλυφο γείσο. Η κατώτερη στάθμη αποτελεί τη βάση του κωδωνοστασίου και φέρει στο κέντρο της δυτικής πλευράς ένθετη πλάκα με εγχάρακτη χρονολογία (1794;).

Η τελευταία στάθμη του κωδωνοστασίου κοσμούνταν με εντοιχισμένα πινάκια, τρία στη δυτική όψη και από ένα στο κέντρο των υπολοίπων πλευρών, από τα οποία διατηρούνται κατά χώραν μόνον δύο, το κεντρικό από τα τρία αγγεία της πρόσοψης (Εικ. 61) και αυτό στο κέντρο της ανώτερης στάθμης της βόρειας πλευράς⁹⁰ (Εικ. 62). Πρόκειται για δύο μεγάλα, αβαθή πινάκια αποσπασματικά διατηρημένα. Είναι διακοσμημένα με φυτικά μοτίβα και σχηματοποιημένα πτηνά, αποδοσμένα με γραπτό πολύχρωμο διάκοσμο και λευκή κασιτερούχο

496-497, εικ. 2, εικ. 8. Για ανάλογων αποχρώσεων και κατηγορίας αγγεία του Μοντελούπο από τον 17ο αι. F. BERTI, *Il museo della ceramica di Montelupo*, Firenze 2008, 316, αρ. 40 m.

88. Βλ. υποσημ. 19.

89. Η μορφή του κωδωνοστασίου παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με εκείνο του ναού της Πάνω Παναγίας Πύργου Λεύκτρου (β΄ μισού 18ου αι.).

90. Πρβλ. H. AMOURIC - F. RICHEL - L. VALLAURI, *Vingt Mille Pots sous les Mers, Musée d' Istres, 27 mai-28 novembre 1999*, Aix-en-Provence 1999, 127, εικ. 257 για κοντινό παράδειγμα 18ου αι. ως προς το ύψος απόδοσης του πολύχρωμου διακόσμου και *Keramik aus Südtalien*, σελ. 116 (19ου αι.) για ανάλογο ως προς τον συνδυασμό χρωμάτων.

εφυάλωση. Αμφότερα προσγράφονται στην κατηγορία της *ύστερης πολύχρωμης μαγιόλικα* του 18ου αι.⁹¹.

Γενέσιο της Θεοτόκου Ριγκλίων

Βρίσκεται αριστερά του δρόμου που οδηγεί στα Άνω Ρίγκλια, στα βορειοανατολικά του οικισμού. Πρόκειται για το καθολικό της διαλυμένης μονής του Γενέσιου της Θεοτόκου, γνωστού με την επωνυμία «Παναγία η Γιάτρισσα», που σήμερα χρησιμοποιείται ως κοιμητηριακός ναός του οικισμού⁹². Η μονή, τμήματα από τα κελιά και τον περίβολο της οποίας σώζονται ακόμη, υπήρξε μετόχι του Παναγίου Τάφου και η ανέγερσή της τοποθετείται στους προεπαναστατικούς χρόνους. Το καθολικό είναι ένας μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός με δίρριχτη κεραμοσκεπή και μια ημικυλινδρική εξωτερικά αψίδα. Στη νοτιοδυτική γωνία του υψώνεται πέτρινο πυργοειδές κωδωνοστάσιο, με διακοσμημένες επιφάνειες (λαϊκότροπα λιθανάγλυφα και *spolia* γλυπτών, όπως τμήμα κιονίσκου τέμπλου) και μια εντοιχισμένη πλάκα με τη χρονολογία 1838. Οι όψεις του ναού είναι επιχρισμένες με ασβεστοκονίαμα και φέρουν λαξευμένους γωνιόλιθους, ενώ η δυτική πλευρά του είναι ιδιαίτερα διακοσμημένη. Κάτω από το αέτωμα της στέγης εντοιχίζεται ανάγλυφη πλάκα με την παράσταση του Εσταυρωμένου και τη χρονολογία 1832, η οποία πλαισιώνεται από δύο όμοια πιάτα (Εικ. 63) του τύπου «Taches Noires» από την Albisola (μέσα 18ου-μέσα 19ου αι.)⁹³.

Μονή Σαμουήλ Σαϊδόνας

Το καθολικό της μονής Σαμουήλ⁹⁴ ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλλο και η ανέγερσή του ανάγεται στις αρχές του 17ου αι. (Εικ. 64). Τρία αγγεία ήταν εντοιχισμένα στον τρούλλο και τρία αγγεία

91. Πρβλ. τα εντοιχισμένα αγγεία στην Πάνω Παναγία, Πύργο Λεύκτρου.

92. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ κ.ά., Έρευνα στη Μάνη, 536.

93. Για ανάλογη κεραμική από άλλες θέσεις της Μεσσηνίας βλ. Ν. Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ - Ι. Μ. ΓΡΙΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ - Ε. ΒΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ - Σ. ΣΑΚΚΑΡΙ - Ι. ΜΟΥΤΑΦΙ - Α. ΛΑΓΙΑ - Λ. ΚΑΡΑΛΙ, From Mosque to Church and back again. Investigate a House of Faith in Post-Medieval Pylos, *Hesperia* 84 (2015), 820-821, αρ. 64-70· ΓΕΡΟΛΥΜΟΥ, Western Glazed Pottery, 497-498, εικ. 4· ΥΑΝΓΑΚΙ, *Ceramics in Plain Sight*, 90-91.

94. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ - ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Μοναστήρια περιοχής Καρδαμύλης, 199-202· Β. ΑΛΜΠΙΑΝΗ - Δ. ΚΑΗ - Ν. ΜΠΟΥΖΑ, Σαϊδόνα, Μονή Σαμουήλ, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά Β' 1, 230.

κοσμούσαν την όψη του αετώματος του δυτικού σταυρικού σκέλους. Κατά χώραν διατηρείται μόνο ένα (1) μεγάλο τμήμα από το αγγείο που κοσμεί τη βορειοδυτική πλευρά του τρούλλου (Εικ. 65). Πρόκειται για μεγάλο πινάκιο με γραπτό διάκοσμο αποδοσμένο με κυανό και λιγότερο με πράσινο χρώμα. Ανήκει στην κατηγορία της *ύστερης πολύχρωμης μαγιόλικα των αρχών του 17ου αι.*⁹⁵.

Μονή Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών

Νοτιοδυτικά της Κάτω Χώρας Δολών (ή Κάτω Δολών) σώζονται τα ερείπια μιας μεταβυζαντινής μονής που διαλύθηκε από τους Βαυαρούς το 1834⁹⁶. Το καθολικό ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με ραδινό οκτάπλευρο τρούλλο με με διβαθμιδωτό τύμπανο και πολύπλευρη αψίδα ιερού κοσμημένη με τυφλά αψιδώματα (Εικ. 66). Ο ναός σώζει τοιχογραφίες του 1698 φιλοτεχνημένες από τον ζωγράφο Παναγιώτη Μπενιζέλο⁹⁷.

Επάνω από το αέτωμα της δυτικής πλευράς του ναού υψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο, στη βάση του οποίου εντοιχίζονταν σε σταυρική διάταξη τέσσερα αγγεία (Εικ. 67), ενώ σε κάθε πλευρά του τυμπάνου του τρούλλου διαμορφώνεται από ένα τυφλό τόξο, επάνω από το οποίο διακρίνεται υποδοχή σκυφίου. Από τα ενοικισμένα αγγεία του τρούλλου σώζεται ένα με μονόχρωμη καστανή εφυάλωση, καθώς και πινάκιο της *ύστερης πολύχρωμης μαγιόλικα* («Late Maiolica») του 17ου αι.⁹⁸ (Εικ. 68), στην κατηγορία της οποίας ανήκει και το τμήμα του μοναδικού σωζόμενου αγγείου του κωδωνοστασίου.

95. Για ακριβή παράλληλα από τον Προφήτη Ηλία στη Δάφνη Γερακίου και την Κοίμηση της Θεοτόκου στη Μονή Ζερμπίτσας, βλ. Α. BALLIAN, *Bacini or Immured Plates in Greek Churches*, Athens 2023, 66-67, εικ. 71 και 73 εικ. 81 (κεραμικά Λιγουρίας, αρχών 17ου αι.).

96. Σ. ΚΟΥΓΕΑ, Τρεις κτητορικά επιγραφαί ἐκ Ζαρνάτας, στο: *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, τ. Γ', Αθήνα 1966, 244-247. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ κ.ά., Ἔρευνα στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη, 217-223.

97. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἄλωση (1450-1830), τ. 2, Αθήνα 1997, 220.

98. Ποβλ. *Un goût d' Italie. Céramiques et céramistes Italiens en provence du Moyen Age au XXème siècle*, Exposition organisée par la Ville d' Aubagne, εκδ. V. ABEL - H. AMOURIC - A. KAUFFMANN, Narration 1993, 78, 80, εικ. 76 (17ου αι.)· I. DE LUCA - M. RICCI, Le ceramiche dell' Ospedale dei Fornari, *Bolletino di archeologia online* 4 (2013), 181, εικ. 37 και εικ. 38 άνω σειρά αντιστοιχως (τέλη 16ου-αρχές 17ου αι.)· AMOURIC - RICHEL - VALLAURI, *Vingt Mille Pots*, 61, εικ. 176 (πρώτο τέταρτο 16ου αι.).

Μονή Αγίου Νικήτα Άνω Δολών

Από την ερειπωμένη πια μονή σώζεται τμήμα του περιβόλου με το διαβατικό και τα ερειπωμένα κελιά και το καθολικό που ανήκει επίσης στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με οκτάπλευρο τρουύλλο και τρίπλευρη εξωτερικά αφίδα⁹⁹. Στο αέτωμα της δυτική όψης του υψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο. Πάνω από την ανακουφιστική κόγχη υπάρχει εντοιχισμένο τμήμα μαρμαρίνου κοσμήτη επιστυλίου του 11ου-12ου αι. και ψηλότερα, ανάμεσα από δυο εξέχοντα κομβία, εντοιχισμένη πλάκα με δυσανάγνωστη κτητορική επιγραφή. Ο ναός είναι κατάγραφος, και σώζει δυο στρώματα μεταβυζαντινών τοιχογραφιών, εκ των οποίων το δεύτερο χρονολογείται βάσει σωζόμενης κτητορικής επιγραφής, στο 1752. Στον τρουύλλο, ο οποίος επισκευάστηκε στη δεκαετία του 1980, διακρίνεται εντοιχισμένο πιάτο του 18ου αι., ακόσμητο με μονόχρωμη λευκή εφύαλωση (Εικ. 69)¹⁰⁰.

«Κρυφό Σχολείο» Μεγάλης Μαντίνας

Πρόκειται για έναν μονόχωρο τρουλλαίο ναό σχετικά μεγάλων διαστάσεων, κτισμένο σύμφωνα με μαρμαρίνη επιγραφή στο έτος 1743. Βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού της Μεγάλης Μαντίνας και αρχικά υπήρξε ναός, ωστόσο χρησιμοποιούταν ως σχολείο μέχρι τα νεότερα χρόνια και έχει υποστεί αρκετές μετατροπές¹⁰¹. Στο ανατολικό μέρος, αποκαλύφθηκε η κόγχη του ιερού της πρόθεσης και του διακονικού που διασώζουν τοιχογραφικό διάκοσμο του 18ου αι. Οι πέντε από τις οκτώ πλευρές του τρουύλλου κοσμούνταν με εντοιχισμένα αγγεία, εκ των οποίων διατηρούνται τα τρία και μικρό τμήμα από το κονίαμα ένθεσης με το αποτύπωμα της βάσης ενός ακόμη. Κατά τις εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του ναού το έτος 1998, συντηρήθηκαν όλα τα εντοιχισμένα αγγεία, ωστόσο

99. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ κ.ά., ΞΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΜΑΝΗ, 503-510.

100. Πρβλ. C. GUARNIERI, *Il Bello dei Butti. Rifiuti e ricerca archeologica a Faenza tra Medioevo ed Età Moderna* [Quaderni di Archeologia dell'Emilia Romagna 24], Firenze 2009, 61, εικ. 60 (9,10), 89, εικ. 97-98, 104, εικ. 124 DE LUCA - RICCI, *Le ceramiche dell'Ospedale dei Fornari*, 183, εικ. 42, εικ. 43, 184, εικ. 4 GEROLYMOU, *Western Glazed Pottery*, 487, εικ. 3, αρ. 5-8.

101. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, κ.ά., ΞΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΜΑΝΗ, 454, υποσημ. 3: Το κτίσμα, ήταν ερειπωμένο έως τη δεκαετία του 1980.

το ένα εξ αυτών που σώζεται αποσπασματικά, δεν επανατοποθετήθηκε στο μνημείο¹⁰².

Με μικρές κατά τόπους φθορές σώζεται ένα πιάτο από λευκόχρωμο πηλό και μπλε διάκοσμο σε λευκό βάθος «scenografia barocca» που αποτελεί δείγμα εργαστηρίων της βόρειας Ιταλίας (Λυγουρίας). Απεικονίζεται τοπίο με σχηματικά αποδοσμένα δέντρα στο βάθος, βράχους και φυτά με λογχοειδή φύλλα σε πρώτο πλάνο (Εικ. 70)¹⁰³. Η συγκεκριμένη παραγωγή η οποία απαντά κυρίως από τον 17ο έως τις αρχές του 18ου αι. χαρακτηρίζεται για τη διακόσμηση των αγγείων με τοπιογραφικές σκηνές και θέματα από τη ζωή της υπαίθρου και γνώρισε μεγάλη διάδοση σε όλο τον μεσογειακό χώρο¹⁰⁴. Το δεύτερο κατά χώρα αγγείο αποτελεί πιθανώς δείγμα της αδρεγχάρακτης πολύχρωμης κεραμικής ιταλικών εργαστηρίων του 16ου/17ου αι. (Εικ. 71), ενώ το αποσπασματικά σωζόμενο πινάκιο, φαίνεται πως ανήκει στην κατηγορία της *ύστερης μαγιόλικα* («Late Maiolica») που απαντά γενικά από τα τέλη του 17ου και όλο τον 18ο αι. (Εικ. 72)¹⁰⁵.

Κοίμηση της Θεοτόκου Μεγάλης Μαντίνας

Σε μικρή απόσταση από τη νότια πλευρά του ναού βρίσκεται η μεγάλη εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου. Πρόκειται για έναν συνεπτυγμένο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό με οκτάπλευρο τρούλλο, ο οποίος διαμορφώνεται με τυφλές αβαθείς κόγχες που καταλήγουν σε τόξα διπλής καμπυλότητας με φωτιστικές θυρίδες και υποδοχές για την

102. Β. ΑΛΜΠΑΝΗ - Δ. ΚΑΗ - Ν. ΜΠΟΥΖΑ, Νομός Μεσσηνίας, Μεγάλη Μαντίνα, «Κρουφός Σχολειός», ΑΔ 53 (1998): Χρονικά Β' 1, 197-199, σχέδ. 1-2.

103. Για αγγεία ίδιας κατηγορίας: C. BERNAT - M. CICCOTTI - G. GIACCHINO - D. RESTAGNO, Lo scavo della Fornace Giacchino (Albisola Superiore-Agosto/Settembre 1983), στο: *Atti XX Convegno Internazionale della Ceramica*, Albisola 1987, 164, πίν. I (5), πίν. VII. Γ. Α. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών, *Αρχαιολογία* 83 (1989), 68, εικ. 8. Για παράλληλο ως προς τις γαλάζιες ταινίες: AMOURIC - RICHEZ - VALLAURI, *Vingt Mille Pots*, 126, εικ. 253 (18ος αι.).

104. J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO - N. MIRÓ I ALAIX, *The ceramics trade in Barcelona in the 16th-17th centuries: Italy, France, Portugal, the workshops of the Rhine and China*, Museu d'Història de Barcelona [Muhba textures, no 2], Barcelona 2010, 47, πίν. 40-43, φωτ. 4.

105. Βλ. υποσημ. 87. Επίσης: AMOURIC - RICHEZ - VALLAURI, *Vingt Mille Pots*, 127, εικ. 257 (από το Ile Rousse, 18ος αι.) και για τους συνδυασμούς χρωμάτων πρβλ.: DE LUCA - RICCI, *Le ceramiche dell'Ospedale*, 181, εικ. 37-38, άνω σειρά (τέλη 16ου-αρχές 17ου αι.).

ένθεση ισάριθμων αγγείων. Ο τρούλλος όπως και όλος ο ναός, πλην του κωδωνοστασίου, είναι επιχρισμένος. Ως έτος οικοδόμησής του αναφέρεται το 1750 σύμφωνα με ενεπίγραφη πλάκα, εντοιχισμένη στη δυτική όψη.

Αγία Μαρίνα Αιθαίας και Καθολικό Μονής Γαρδικίου

Δύο επιπλέον εντυπωσιακοί σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί με τρούλλο, ο ναός της Αγίας Μαρίας στην Αιθαία¹⁰⁶ και το καθολικό της Μονής Γαρδικίου στην Άμφεια (Εικ. 73)¹⁰⁷ κοσμούνται με μεγάλο αριθμό εντοιχισμένων πινακίων στους δωδεκάπλευρους τρούλλους τους. Πρόκειται για ιδιαίτερα εντυπωσιακά κτήρια με πλούσια πλαστική διάρθρωση στις όψεις, κατασκευασμένα πιθανότατα από το ίδιο οικοδομικό συνεργείο, με μεγάλη εμπειρία στη λιθοξοϊκή. Χρονολογούνται λίγο μετά το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης και αμέσως μετά την απελευθέρωση της Μεσσηνίας, όπως τεκμαίρεται από μία εγχάρακτη επιγραφή στη δυτική όψη του καθολικού της Μονής Γαρδικίου.

Στην πρώτη περίπτωση δώδεκα αγγεία ήταν εντοιχισμένα στις ισάριθμες πλευρές του τρούλλου από τα οποία σώζονται μόνον οι υποδοχές. Στη δεύτερη περίπτωση, εννέα από τις δώδεκα πλευρές κοσμούνταν με εντοιχισμένα αγγεία, από τα οποία κατά χώραν σώζονται έξι. Πρόκειται για απλά πινακία με μονόχρωμη καστανή εφυάλωση και απλά λευκά πιάτα, όλα ενδεχομένως σύγχρονα ή λίγο προγενέστερα του μνημείου¹⁰⁸.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τη μελέτη των εντοιχισμένων αγγείων στα μνημεία της Μεσσηνίας διαπιστώνονται ορισμένες βασικές αρχές ως προς τη διάταξη και τις πρακτικές προσαρμογής των σκυφίων, που φαίνεται να ακολουθούν μία βαθμιαία εξέλιξη με την πάροδο του χρόνου, κοινή σε μνημεία

106. Το μνημείο είναι αδημοσίευτο.

107. Κ. ΞΕΝΟΠΙΑΝΝΗΣ, *Τò καθολικό τής Μονής Προδρομίου Γαρδικίου Μεσσηνίας (14ος αιώνας)*, Καλαμάτα 1977· ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Άγνωστοι Βυζαντινοί ναοί*, τ. Β', 13, εικ. 3-9.

108. Δεν κατέστη δυνατή η μακροσκοπική εξέταση των αγγείων. Γενικά τα αγγεία με μονόχρωμη εφυάλωση εμφανίζονται στην παραγωγή διαφόρων εργαστηρίων από τους μεσοβυζαντινούς μέχρι τους νεότερους χρόνους. Ωστόσο η μεταβυζαντινή παραγωγή παραμένει ελάχιστα μελετημένη, βλ. SKARTSIS, *Chlemoutsi Castle*, 69-70· YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 120-121 (με σχετική προβληματική για τη συγκεκριμένη κατηγορία). Για τα λευκά πιάτα βλ. υποσημ. 100.

της λεγόμενης «ελλαδικής σχολής». Στα αρχαιότερα εντοπισμένα παραδείγματα, αυτά που χρονολογούνται δηλαδή στη μέση βυζαντινή εποχή (11ος-12ος αι.), η βασικότερη λύση που έχει εφαρμοστεί από τα οικοδομικά συνεργεία της περιοχής αφορά στην προσαρμογή των αγγείων στα τύμπανα παραθύρων ή στα τεταρτοκυκλικά περύγια που τα πλαισιώνουν¹⁰⁹. Σε ένα πρωταρχικό στάδιο, τα αγγεία φαίνεται να τοποθετούνται στις θέσεις αυτές καθαρά επενδυτικά, μιας και, λόγω του σχήματός τους, διευκολύνουν τα οικοδομικά συνεργεία στον τρόπο πλήρωσης δύσκολων ως προς τη γεωμετρία τους, καμπύλων επιφανειών, μεταξύ ευπαθών πλίνθινων τοξωτών τμημάτων της τοιχοποιίας.

Στη λογική αυτή της επίλυσης κατασκευαστικών ζητημάτων με διακοσμητική διάθεση, που υπήρξε άλλωστε μία εκ των βασικότερων παραμέτρων στα πρώτα στάδια δημιουργίας του κεραιοπλαστικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική¹¹⁰, θα μπορούσε να προσγράψει κανείς τόσο τα αγγεία στα αψιδώματα της ανώτερης βαθμίδας της αψίδας του Αγίου Ανδρέα Λογγάς (Εικ. 2), όσο και εκείνα στις διαγώνιες πλευρές του τρούλλου του Αγίου Πέτρου Καστάνιας (Εικ. 6β, 14). Και στις δύο αυτές περιπτώσεις εφαρμόζονται λύσεις, οι οποίες, ενώ παραμένουν λιγότερο γνωστές σε άλλες περιοχές της νότιας Ελλάδας, φαίνεται να επιχωριάζουν στη ναοδομία της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου. Ειδικά η λύση της εντοιχίσης αγγείων στα τυφλά αψιδώματα των διαγώνιων πλευρών του τρούλλου θα αποδειχθεί ιδιαίτερος επιτυχημένη, όπως επιβεβαιώνεται από την επανάληψή της σε σειρά μεσσηνιακών μνημείων, τόσο της ύστερης (Κοίμηση Θεοτόκου Καστάνιας (Εικ. 23), Κοίμηση Θεοτόκου Μηλέας [Εικ. 34]), όσο και της μεταβυζαντινής εποχής (μονές Σαμουήλ [Εικ. 64] και Γαρδικίου [Εικ. 73], ναός Αγίας Μαρίνας Αιθαίας).

Η προσαρμογή των αγγείων στα μνημεία της μέσης βυζαντινής περιόδου γίνεται με τη χρήση άφθονου κονιάματος, χωρίς καμία ιδιαίτερη διαμόρφωση επί των λιθοδομών. Την εξαίρεση αποτελεί το μεγάλο πινάκιο στο ανατολικό αέτωμα του ναού της Σαμαρίνας (Εικ. 17),

109. Η κατασκευή παρόμοιων περυσίων εκατέρωθεν παραθύρων, όπως άλλωστε και η κατασκευή τοξωτών πλαισίων σε δίλοβα και τρίλοβα παράθυρα, αποτελούν κοινό τόπο σε μνημεία του νότιου ελλαδικού χώρου ήδη από τις αρχές του 11ου αι. Βλ. και YANGAKI, *Short Remarks*, 672, 674-676 όπου γίνεται η ίδια παρατήρηση για τη Μέσα Μάνη.

110. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία*, 297.

όπου για πρώτη φορά στη Μεσσηνία διαπιστώνεται η διαμόρφωση ενός πλαισίου από πλίνθους για την καλύτερη προσαρμογή και ανάδειξη του αγγείου¹¹¹, πρακτική που θα παγιωθεί και θα εξελιχθεί περαιτέρω κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο¹¹².

Η προσπάθεια επίλυσης πρακτικών ζητημάτων με διακοσμητικό τρόπο αναγνωρίζεται και σε περιπτώσεις αγγείων που δεν έχουν εντοιχιστεί σε πλίνθινα τμήματα της τοιχοποιίας, όπως λ.χ. τα αγγεία εκατέρωθεν του μεγάλου τόξου του αρχικού νότιου θυρώματος στον Άγιο Πέτρο Καστάνιας (Εικ. 6α). Στην τελευταία αυτή περίπτωση τα αγγεία έρχονται να καλύψουν το εξωράχιο του εντυπωσιακού λαξευτού τόξου της θύρας, αντί για ειδικά λαξευμένους πωρόλιθους, το σχήμα των οποίων θα έπρεπε να προσαρμοστεί με μεγάλη ακρίβεια στην καμπύλη επιφάνεια του τόξου.

Από τις αρχές του 13ου αι. η διακοσμητική διάθεση στον τρόπο χειρισμού των αγγείων στις όψεις των εκκλησιών αρχίζει να παίζει πλέον πρωταγωνιστικό ρόλο. Έτσι, σε μια σειρά μνημείων, όπως ο Άι Γιαννάκης Κάμπου Αβίας (Εικ. 18), ο Πρόδρομος Καστάνιας (Εικ. 22), ο Άγιος Νικόλαος «στης Μαρούλαινας» Καστάνιας (Εικ. 33), ο Άγιος Νικόλαος στα Καλιαναίικα Δολών (Εικ. 37), η Αγία Κυριακή στα Σωτηριάνικα (Εικ. 39), οι Άγιοι Ανάργυροι στο Νομισσί (Εικ. 41), ο Σωτήρας Λαγκάδας (Εικ. 43) και ο Προφήτης Ηλίας στις Αμπύσολες Θαλαμών (Εικ. 38), τα αγγεία τοποθετούνται στην πρόσοψη των ναών μόνο για αισθητικούς λόγους, άλλοτε μεμονωμένα και άλλοτε σε ζεύγη ή σε μεγαλύτερους αριθμούς διαμορφώνοντας διακοσμητικές ζώνες. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η πρόθεση των μαστόρων –ή και των κτητόρων– να αναβαθμίσουν αισθητικά τις κύριες γωνίες θέασης των μνημείων υπερτερεί έναντι οποιασδήποτε ανάγκης για την επίλυση κατασκευαστικών ζητημάτων¹¹³. Παρόμοιες λύσεις, με χρήση μεγάλου αριθμού αγγείων εντοιχισμένων στις προσόψεις των ναών, διαπιστώνονται και σε άλλα πελοποννησιακά

111. Παρόμοιες πρακτικές οριοθέτησης των σκυφίων με πλίνθους αρχίζουν να απαντούν ήδη από τον 11ο αι.

112. Η πρακτική αυτή δεν επιχωριάζει στη Μεσσηνία, αφού ανάλογα παραδείγματα απαντούν ήδη στον ιταλικό χώρο και από τον 13ο αι. στην Κρήτη: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 28-29 με βιβλιογραφία.

113. Για το αισθητικό-διακοσμητικό θέμα βλ. και: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 157-159 με σύνοψη παρατηρήσεων για τη δημιουργία συνθέσεων με εφυαλωμένα αγγεία.

μνημεία ήδη από τις αρχές του 13ου αι., όπως η Ευαγγελίστρια στο Γεράκι¹¹⁴ και ο Άγιος Γεώργιος στην Επισκοπή Μέσα Μάνης¹¹⁵.

Στις περισσότερες από τις περιπτώσεις υστεροβυζαντινών εντοιχισμένων αγγείων, αυτά είναι τοποθετημένα εντός πλίνθινων πλαισίων, κατασκευασμένων με ιδιαίτερη επιμέλεια. Στην περίπτωση μάλιστα του σκυφίου που διακοσμεί το τυφλό αψίδωμα του βόρειου σταυρικού σκέλους του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Καστάνια (Εικ. 30, 31), οι πλίνθοι που πλαισιώνουν το αγγείο στο κάτω τμήμα του είναι διατεταγμένες ακτινωτά, σύμφωνα με τις βασικές αρχές οργάνωσης του κεραμοπλαστικού διακόσμου του μνημείου.

Αν και οι κυριότερες μεσοβυζαντινές πρακτικές ως προς την εντοίχιση των σκυφίων –κυρίως στα τύμπανα παραθύρων και στα τεταρτοκυκλικά πτερύγια που τα πλαισιώνουν– συνεχίστηκαν αδιάλειπτα και κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (Προφήτης Ηλίας στις Αμπύσολες Θαλαμών, Άγιος Χαράλαμπος στον Άγριλο), η ροπή προς τη διακοσμητικότητα αρχίζει να επηρεάζει και αυτές τις περιπτώσεις. Έτσι, λ.χ. στον Άγιο Νικόλαο Αλαγονίας τα αγγεία δεν τοποθετούνται μόνο εντός των τεταρτοκυκλικών πτερυγίων, για να καλύψουν το καμπυλόγραμμο σχήματος κενό, αλλά και έξω από αυτά, σε θέσεις οριοθετημένες περιμετρικά με πλίνθους, όπως συμβαίνει με τα ζεύγη των δύο ακριανών πινακίων στο βόρειο και νότιο αέτωμα του ναού (Εικ. 48, 49). Για καθαρά αισθητικούς λόγους έχει τοποθετηθεί και το ωραίο ιταλικό πινάκιο στην κορυφή του νότιου αετώματος στο ίδιο μνημείο, εντός ειδικά διαμορφωμένου πλίνθινου πλαισίου. Διακοσμητική διάθεση χαρακτηρίζει επίσης και τον τρόπο προσαρμογής των σκυφίων στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Καστάνια, όπου τα αγγεία δεν περιορίζονται στις πάνω τεταρτοκυκλικές επιφάνειες των πτερυγίων του νότιου αετώματος, αλλά τοποθετούνται καταχρηστικά και στα κατώτερα ορθογώνια τμήματά τους (Εικ. 27). Η συγκεκριμένη προσπάθεια για την επίτευξη ενός πιο πλούσιου εξωτερικού διακόσμου στις εκκλησίες αυτής της περιόδου, ίσως απηχεί τη γενικότερη τάση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής του όψιμου 13ου και των αρχών του 14ου αι., για πληθωρικότερο εξωτερικό διάκοσμο και περίτεχνες όψεις,

114. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού* [Κέντρον Βυζαντινών Σπουδών], Θεσσαλονίκη 1981, 84-136.

115. ΜΕΣΙΑ, *Βυζαντινή ναοδομία*, τ. 2, 16-20.

όπως αποτυπώνεται σε κτίσματα τόσο της Κωνσταντινούπολης, όσο και σημαντικών περιφερειακών κέντρων, όπως η Άρτα, η Αχρίδα, και λίγο αργότερα ο Μυστράς και η Μεσημβρία.

Αποκορύφωμα της επικράτησης μιας διακοσμητικής διάθεσης στην τοποθέτηση των αγγείων στις όψεις των μνημείων αποτελεί και η πρακτική της προσαρμογής τους επί υποδοχών ειδικά λαξευμένων επί των πώρινων ή λίθινων στοιχείων της τοιχοποιίας. Δύο τέτοιες περιπτώσεις επισημάνθηκαν στη Μεσσηνία, στον Άγιο Γεώργιο (Εικ. 45, 46) και στον Άγιο Νικόλαο Αίπειας. Η ουσιώδης αυτή αλλαγή στον τρόπο προσαρμογής των αγγείων στις όψεις των ναών, κάνει την εμφάνισή της σε μνημεία της Στερεάς Ελλάδας και της Πελοποννήσου από τα μέσα του 13ου αιώνα και εξής. Τα εντοιχισμένα κεραμικά σκεύη δεν εξυπηρετούν πλέον κατασκευαστικές ανάγκες, όπως στην ώριμη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική του ελλαδικού χώρου, αλλά χρησιμοποιούνται στις όψεις των ναών ως αυτόνομο διακοσμητικό στοιχείο και μάλιστα ορισμένες φορές σε υπερβολικά μεγάλους αριθμούς, όπως λ.χ. στο παράδειγμα της εκκλησίας του Μέριμπακα¹¹⁶, θυμίζοντας τις περιπτώσεις των *bacini* σε ναούς του 13ου αι. στην Ιταλία και τη Σαρδηνία¹¹⁷. Αξίζει πάντως να επισημανθεί ότι σε κρητικούς ναούς της ίδιας περιόδου, υπό άμεση επίσης ιταλική επίδραση, δεν απαντά κανένα παρόμοιο παράδειγμα, ίσως επειδή τα μνημεία που κτίζονται από τις τοπικές κοινότητες ορθοδόξων είναι συνήθως μικρών διαστάσεων, ακολουθώντας στη συντριπτική τους

116. Γ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Έντοιχισμένα κεραμικά στήλες όψεις τών μεσαιωνικών και επί Τουρκοκρατίας έκκλησιών μας. ΙΙΙ. Τα κεραμικά τής Παναγίας τοῦ Μέριμπακα τής Ναυπλίας*, Αθήνα 1979. Για το εμβληματικό αυτό μνημείο, βλ. τις πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις: Α. ΠΑΠΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, *The Architectural Layering of the History in the Medieval Morea, Monuments, Memory, and Fragments of the Past*, στο: *Viewing the Morea, Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, εκδ. S. E. J. GERSTEL [Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia], Washington D.C. 2013, 29-35· SANDERS, William of Moerbeke's Church, 583-626.

117. Ο. MAZZUCATO, *I bacini a Roma e nel Lazio*, 1, Roma 1973· Ο ΙΔΙΟΣ, *I bacini a Roma e nel Lazio*, τ. 2, Roma 1976· G. BERTI - L. TONGIORGI, *I bacini ceramici medievali delle chiese di Pisa*, Ρώμη 1981· ΟΙ ΙΔΙΕΣ, *Aspetti della decorazione con ceramiche invetriate nella architettura bizantina*, στο: *Atti del XII Convegno internazionale della ceramica*, Albisola 1983, 25-35· M. HOBART, *Merchants, Monks, and Medieval Sardinian Architecture*, στο: *Studies in the Archaeology of the Medieval Mediterranean*, εκδ. J. G. SCHRYVER, Leiden - Boston 2010, 93-114.

πλειονότητα απλές τυπολογικές λύσεις¹¹⁸. Αντίθετα στην Πελοπόννησο η πολιτική που ακολούθησαν οι Φράγκοι ηγεμόνες ως προς την ενσωμάτωση των Ελλήνων αρχόντων και γενικότερα απέναντι στους ορθόδοξους υπηκόους τους υπήρξε πολύ πιο ανεκτική σε σχέση με αυτή των Βενετών, γεγονός που ευνόησε την αδιάλειπτη εξέλιξη της λαμπρής οικοδομικής παράδοσης των τοπικών οικοδομικών συνεργείων καθ' όλη τη διάρκεια του 13ου αι., με κτήρια προθέσεων, σύνθετα τυπολογικά και σχετικά μεγάλων διαστάσεων¹¹⁹.

Η τοποθέτηση των σκυφίων επί υποδοχών λαξευμένων στα λίθινα τμήματα της τοιχοποιίας φαίνεται μάλιστα ότι συνιστά ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ελλαδικής αρχιτεκτονικής της δέκατης τρίτης εκατονταετίας, προσφέροντας –πάντα βάσει των διαθέσιμων δεδομένων– ένα σχετικά ασφαλές στοιχείο στην προσπάθεια διάκρισης των εκκλησιών του 12ου από εκείνες του 13ου αι.¹²⁰. Η συγκεκριμένη πρακτική μοιάζει να επιχωριάζει σε περιοχές της Πελοποννήσου και της Αττικοβοιωτίας με έντονη λατινική παρουσία, στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική των οποίων διαπιστώνεται ένας γόνιμος συγκερασμός βυζαντινών και δυτικών μορφολογικών στοιχείων ήδη από τα μέσα του 13ου αι. Προς επίρρωση της άποψης αυτής αξίζει να αναφερθεί ότι, μέχρι στιγμής, κανένα ανάλογο παράδειγμα δεν έχει εντοπιστεί σε ναούς της μεσσηνιακής Μάνης και του δυτικού Ταυγέτου, όπου τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της ελλαδικής σχολής αποτελούν την κύρια πηγή έμπνευσης των τοπικών οικοδομικών συνεργείων.

Ως εκ τούτου, οι πρακτικές εντοίχισης των αγγείων σε ναούς της Μεσσηνίας έρχονται να επιβεβαιώσουν τους ήδη γνωστούς δεσμούς των μαστόρων της περιοχής με τις τεχνικές και το μορφολογικό λεξιλόγιο

118. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 27-30, 46-48.

119. Για το ενδιαφέρον αυτό φαινόμενο: Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Building an Orthodox Monastery in the Frankish Morea, Andromonastiro at Messenia, στο: *Architecture and Visual Culture in the Late Antique and Medieval Mediterranean, Studies in Honor of Robert G. Ousterhout*, εκδ. Α. ΠΑΠΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ – V. ΜΑΡΙΝΙΣ – J. ΠΙΚΕΤΤ, Turnhout 2020, 49-67· Ο ΙΔΙΟΣ, Cultural Interactions Between East and West: the Testimony of Three Orthodox Monasteries in the Thirteenth-Century Frankish Messenia, στο: *Intercultural Encounters in Medieval Greece after 1204, The Evidence of Art and Material Culture*, εκδ. V. ΦΟΣΚΟΛΟΥ – S. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, Turnhout 2022, 361-393.

120. ΚΑΠΠΑΣ, Ένα βυζαντινό οικοδομικό συνεργείο, 140-142.

της λεγόμενης «ελλαδικής σχολής». Η επίδραση της αρχιτεκτονικής της Δυτικής Ευρώπης μετά τα κοσμοϊστορικά γεγονότα που ακολούθησαν την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας θα επηρεάσουν και την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, όπως ήταν αναμενόμενο, κυρίως σε τμήματα του νοτιοελλαδικού χώρου που παρέμειναν για μακρό χρονικό διάστημα υπό λατινική κυριαρχία. Αντίθετα σε περιοχές υπό την σφαίρα επιρροής του Μυστρά, η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, όπως άλλωστε και η μνημειακή ζωγραφική, φαίνεται να αντλούν έμπνευση και πρότυπα από το ανερχόμενο αυτό αστικό και καλλιτεχνικό κέντρο.

Κατά την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης, μετά από έναν αιώνα καλλιτεχνικής αδράνειας, θα αρχίσουν και πάλι να κτίζονται ωραίοι ναοί, βασισμένοι κατά κύριο λόγο στην τοπική οικοδομική παράδοση. Η μεγαλύτερη οικοδομική και καλλιτεχνική δραστηριότητα με σχετικά μεγάλης κλίμακας μνημεία, στα οποία εφαρμόστηκαν και απαιτητικές, τρουλλαίες λύσεις, διαπιστώνεται και πάλι στη χερσόνησο της Μάνης, η οποία την περίοδο αυτή ακμάζει ιδιαίτερα κάτω από ένα ιδιότυπο καθεστώς αυτονομίας. Από τα τέλη του 17ου αι. θα εμφανιστούν και τα μεγάλα πυργοειδή κωδωνοστάσια, στις όψεις των οποίων εκτός από τα ανάγλυφα γείσα και τα λιθανάγλυφα εντοιχίζονται και αγγεία (Πάνω Παναγιά Πύργος Λεύκτρου (Εικ. 58), Ανάληψη Νομιστίου (Εικ. 60)).

Από τη μελέτη του καταγεγραμμένου υλικού προκύπτουν ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα και για τα κεραμικά σκεύη αυτά καθ' αυτά, συμβάλλοντας στη μελέτη του υλικού πολιτισμού των κοινωνιών του παρελθόντος¹²¹. Στη συντριπτική τους πλειονότητα τα εντοιχισμένα αγγεία είναι λίγο προγενέστερα ή σύγχρονα των ναών τις όψεις των οποίων διακοσμούν, ενώ μόνο σε μία περίπτωση διαπιστώθηκε η αντικατάσταση ενός αγγείου στα νεότερα χρόνια, στο τύμπανο του βόρειου σταυρικού σκέλους του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Καστάνια (Εικ. 23, 32).

121. Για τη σημασία τους ως αντικείμενα - φορείς πολλαπλών πληροφοριών, συμβολισμών και μηνυμάτων: A. G. YANGAKI, *Speaking Ceramics: The Bacini as Containers of Hidden Messages and Expressions of Memory*, *Byzantina Symmeikta* 32 (2022) Appendix, 1-122.

Το σύνολο των αγγείων που έχουν εντοπιστεί είναι ανοικτού σχήματος, πινάκια ή κούπες κατά κύριο λόγο από κόκκινο πηλό και πολύ σπάνια από κιτρινωπό ή λευκό πηλό, πάντα εφραλωμένα, με ή χωρίς επίχρσιμα. Αρκετά συχνά διακοσμούνται με γεωμετρικά σχήματα, κυρίως γραπτά και σπανιότερα εγχάρακτα.

Τα εντοπισμένα παραδείγματα της μεσοβυζαντινής περιόδου, στη συντριπτική τους πλειονότητα αποτελούν προϊόντα βυζαντινής παραγωγής αν και, λόγω της έλλειψης μακροσκοπικής παρατήρησης των κεραμικών υλών, η απόδοσή τους σε συγκεκριμένα εργαστήρια καθίσταται επισφαλής. Ωστόσο, την ίδια περίοδο αξιοσημείωτες είναι και οι περιπτώσεις εισηγμένων περιτέχνων αγγείων με εντυπωσιακό διάκοσμο από ισλαμικά εργαστήρια της Σικελίας και της Τυνησίας, όπως τα πινάκια από τον Άγιο Ανδρέα Λογγάς (Εικ. 3, 5) και τον Άγιο Πέτρο Καστάνιας (Εικ. 14), επιβεβαιώνοντας τη διατήρηση εμπορικών σχέσεων με τις άλλοτε βυζαντινές επαρχίες στα δυτικά όρια της αυτοκρατορίας¹²².

Τα αγγεία της μεσοβυζαντινής περιόδου από ερυθρόχρωμο πηλό ανήκουν, ως επί το πλείστον, στην κατηγορία της *γραπτής με καστανό και πράσινο χρώμα κεραμικής*¹²³. Σπανίζουν οι περιπτώσεις *λεπτεγχάρακτων και αδρεγχάρακτων* αγγείων. Όστρακα ή παρόμοια ακέραια αγγεία έχουν εντοπιστεί εξίσου στο Άργος, το Ναύπλιο, την Κόρινθο, τη Σπάρτη, αποδεικνύοντας ότι η ευρύτερη περιοχή αποτελεί μέρος ενός κοινού δικτύου ανταλλαγών κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου.

122. Εμπορικές σχέσεις με την Τυνησία πιστοποιεί πολύ αργότερα και η εμφάνιση τυνησιακών εφραλωμένων πλακιδίων του 17ου-18ου αι. στο δάπεδο του ναού των Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης στις Κιτιές: Κ. ΓΕΡΟΛΥΜΟΥ, *Glazed tiles on the pavements of the churches in Greece. The distinctive case of a Post-Byzantine Church in Mani*, *Archeologia Postmedievale* 23 (2019), 148-151.

123. Για ανάλογο υλικό από ανασκαφές της Μεσσηνίας: Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *Γραπτή εφραλωμένη κεραμική από την ανασκαφή της Αρχαίας Μεσσηνίας*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 27 (2006), 436-437, εικ. 2-3· Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, *Medieval Pottery from two Messenian Churches: the Transfiguration at Metamorfofi (Skarmingas) and Saint Nicholas in Aipeia*, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΑ 1)*, Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2011, εκδ. Ε. ΖΥΜΗ - Α. Β. ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ - Μ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Καλαμάτα 2018, 826, 828, εικ. 2 (7), εικ. 4 (24)· Μ. ΚΑΠΠΑΣ - Ε. ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΠΑ, *Ο ναός του Αγίου Βασιλείου στην Πελεκανάδα Μεσσηνίας: Ανασκαφική διερεύνηση και εργασίες αποκατάστασης*, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΑ 3)*, Καλαμάτα, 2-5 Ιουνίου 2021, εκδ. Μ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ - Ε. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ - Ε. ΖΥΜΗ - ΑΙΜ. ΜΠΑΝΟΥ - Χρ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Καλαμάτα 2024, 702-703.

Ένα μόνο αγγείο από λευκό πηλό εντοπίστηκε στον Άγιο Πέτρο Καστάνιας (Εικ. 8), συνεχίζοντας την παράδοση των κορυφαίων εργαστηρίων της Κωνσταντινούπολης και της Νικομήδειας του 11ου αι., αν και το μεσσηνιακό παράδειγμα φαίνεται να ανήκει σε όψιμη χρονικά υποομάδα της συγκεκριμένης κατηγορίας, τη λεγόμενη «Glaze White Ware IV», που χρονολογείται στο β' ήμισυ του 12ου αι.

Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο ο αριθμός των εντοιχισμένων αγγείων από βυζαντινά κεραμικά εργαστήρια περιορίζεται δραστικά, με τα περισσότερα να ανήκουν στη διαδομένη κατηγορία των εγχάρακτων με ομόκεντρους κύκλους «sgraffito with concentric circles»¹²⁴, η οποία παλαιότερα προσγραφόταν στις όψιμες απομιμήσεις της κεραμικής παραγωγής του Ζευξίππου¹²⁵, ενώ επισημάνθηκαν και παραδείγματα ακόσμητων αγγείων. Αξιοσημείωτη είναι η παντελής απουσία σκυφίων από τα φημισμένα υστεροβυζαντινά εργαστήρια της Θεσσαλονίκης. Κατά την περίοδο αυτή αυξάνεται κατά πολύ ο αριθμός των εισηγμένων αγγείων από ιταλικά εργαστήρια, ιδιαίτερα της νότιας, -αλλά και της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας, όπως παρατηρείται άλλωστε και σε άλλες περιοχές του Πελοποννησιακού χώρου¹²⁶. Τα παραδείγματα της πολύχρωμης κεραμικής τύπου «RMR Ware», της πρωτομαγιόλικα, της μαγιόλικα με μπλε χρώμα, καθώς και της μονόχρωμης εφυαλωμένης κεραμικής, πιθανόν του Βένετο, υποδεικνύουν τις στενές επαφές της Μεσσηνίας με θέσεις της ιταλικής χερσονήσου, ιδίως από τα μέσα του 13ου και καθ' όλη τη διάρκεια του 14ου αι., μέσω κυρίως των βενετοκρατούμενων λιμανιών της νότιας Πυλίας, της Μεθώνης και της Κορώνης¹²⁷. Χαρακτηριστική

124. Πρβλ. Ν. Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ, Excavation of a 13th century church near Vasilitsi, Southern Messenia, *Hesperia* 77 (2008), 515-516, εικ. 15, 17.

125. Για τη διάκριση της συγκεκριμένης κατηγορίας από την αυθεντική κεραμική του Ζευξίππου, βλ. S. Y. WAKSMAN - V. FRANÇOIS, Vers une redéfinition typologique et analytique des céramiques byzantines du type Zeuxippus Ware, *BCH* 128-129 (2004-2005), 629-724. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *Εφυαλωμένη κεραμική*, 54-60. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 68, υποσημ. 268.

126. A. G. YANGAKI, Céramique glaçurée provenant de Nauplie et d'Argos (XIIe-XIIIe siècles): observations préliminaires, *BCH* 132 (2008), 612-613. J. VROOM, The Morea and its links with Southern Italy after AD 1204: ceramics and identity, *Archeologia Medievale* 38 (2011), 409-430.

127. Για πρωτομαγιόλικα από ανασκαφές Μεσσηνίας: ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Γραπτή κεραμική Αρχαίας Μεσσηνίας, 439-441, εικ. 7-8. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ, Vasilitsi, 513-514, αρ. 8, 9, εικ. 15-16. ΓΕΡΟΛΥΜΟΥ, Western Glazed Pottery, 495, εικ. 1.

είναι η αριθμητική υπεροχή της *πρωτομαγιόλικα* κεραμικής μεταξύ των εισηγμένων ιταλικών αγγείων.

Η σύγκριση μεταξύ Αγίου Πέτρου και Κοίμησης της Θεοτόκου στην Καστάνια, δύο μνημείων που τα χωρίζουν δύο αιώνες και διακόσια περίπου μέτρα, αναδεικνύει εύγλωττα την αντίστιξη αυτή. Στον Άγιο Πέτρο, με εξαίρεση το ισλαμικό αγγείο στη βορειοδυτική πλευρά του τρούλλου, όλα τα εντοιχισμένα σκυφία είναι προϊόντα βυζαντινών εργαστηρίων. Αντίθετα, στην Κοίμηση, η συντριπτική πλειονότητα των αγγείων προέρχεται από ιταλικά εργαστήρια¹²⁸.

Τέλος, από διάφορα κέντρα παραγωγής του ελλαδικού χώρου (όπως λ.χ. της Άρτας) και κυρίως από ιταλικά κεραμικά εργαστήρια του 17ου και 18ου αι. προέρχονται και τα περισσότερα από τα σωζόμενα αγγεία των μεσσηνιακών ναών της μεταβυζαντινής εποχής. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την αδιάσπαστη συνέχεια των εμπορικών και πολιτιστικών επαφών της περιοχής με τον ιταλικό χώρο που ξεκινάει ήδη από την ύστερη βυζαντινή εποχή, όπως μαρτυρείται μέσα από τις περιπτώσεις των εντοιχισμένων αγγείων μιας σειράς εκκλησιών της περιοχής (Άι Γιαννάκης Κάμπου, Κοίμηση Θεοτόκου, Αγία Κυριακή Σωτηριάνικων, Άγιοι Ανάργυροι Νομισίου, Μεταμόρφωσης Σωτήρος Λαγκάδας, Άγιος Γεώργιος Αίπειας, Άγιος Νικόλαος Αλαγονίας).

Ο αναλογικά σημαντικός αριθμός ναών της περιόδου της Β΄ Βενετοκρατίας (1686-1715) με εντοιχισμένα αγγεία αποδεικνύει τη συνέχιση της πρακτικής στην περιοχή, όπου παρατηρείται αποκλειστικά σε καθολικά μονών ή ενοριακούς ναούς, κτίσματα μεγαλύτερων συγκριτικά διαστάσεων και πιο επιμελημένης κατασκευής από την πλειονότητα των πολυάριθμων μικρού μεγέθους, οικογενειακών συνήθως, ναών της εποχής.

Αξιοσημείωτο επίσης είναι το γεγονός ότι απουσιάζει τελείως η κεραμική της Νίκαιας (Iznik), η οποία γενικά παρουσιάζει μεγάλη

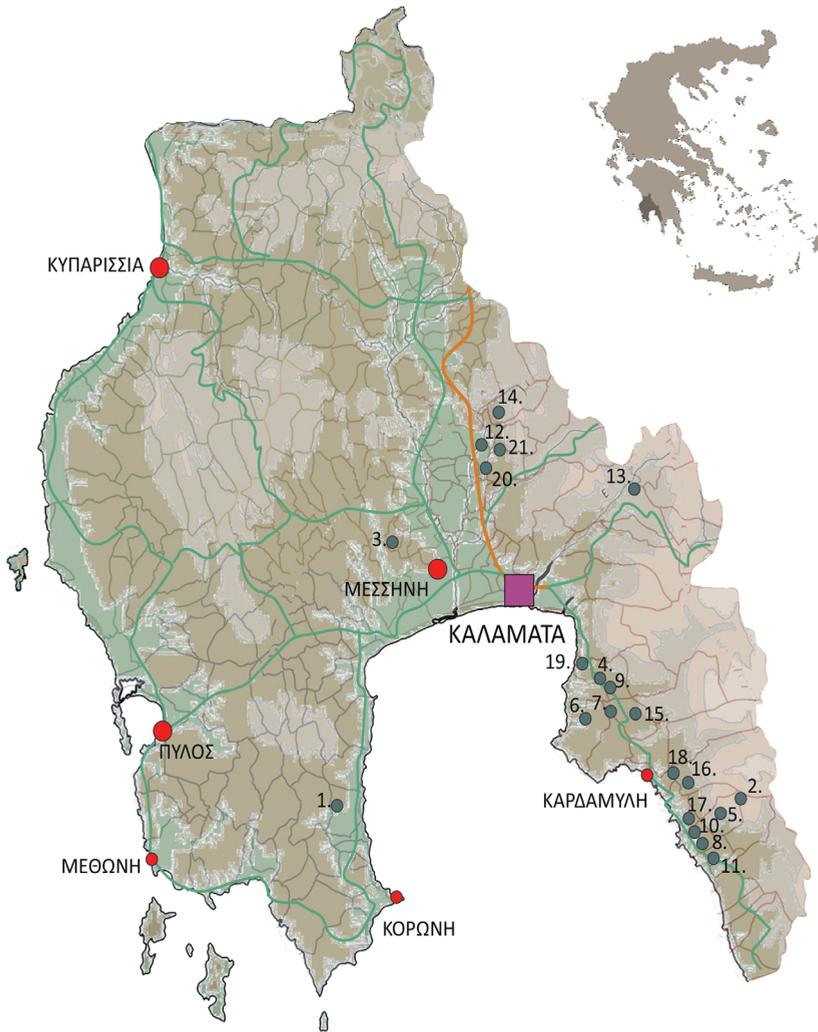
128. Το στοιχείο αυτό δεν αποκλείεται να συνδέεται και με τη διαφαινόμενη σχέση του μνημείου με την Ισαβέλλα Λουζιανή, σύζυγο του Δεσπότη του Μυστρά Μανουήλ Καντακουζηνού, τα οικοδόμημα της οποίας (εραλδικοί λέοντες και κρινάνθημα) έχουν σκαλιστεί σε διάφορα σημεία του γλυπτού διακόσμου του ναού. Βλ. ΚΑΡΡΑΣ, *Approaching Monemvasia and Mystras*, 164, εικ. 12-13.

διάχυση στον ελλαδικό χώρο¹²⁹. Ενδεχομένως αυτό να οφείλεται στο ότι τα πιο πολλά μνημεία χρονολογούνται από τον 17ο αι. και μετά.

Η ποικίλη προέλευση των εντοιχισμένων αγγείων σε ναούς της Μεσσηνίας, αλλά και η υψηλή ποιότητα που διαπιστώνεται κατά τη διάρκεια των αιώνων αναδεικνύουν τη νευραλγική θέση της μεσσηνιακής χερσονήσου ως υποχρεωτικού ανεφοδιαστικού κόμβου στο μέσο σχεδόν των θαλάσσιων διαδρομών ανάμεσα σε λιμάνια της Ανατολής, της Δύσης, του Βορρά και του Νότου. Ειδικότερα από τα μέσα του 13ου αι. και εξής η Μεθώνη και η Κορώνη, ως οι κυριότερες εμπορικές βάσεις της Γαληνοτάτης στην ευρύτερη περιοχή, καθίστανται υποχρεωτικοί σταθμοί των πλοίων που συνέδεαν τη Βενετία με την Κωνσταντινούπολη και τη Μαύρη Θάλασσα¹³⁰. Η πολυδιάστατη αυτή εμπορική δραστηριότητα αφήνει ισχυρό αποτύπωμα σε όλη τη μεσσηνιακή ενδοχώρα, επηρεάζοντας τόσο τα μικρά αστικά της κέντρα, όσο και τους ακμαίους αγροτικούς οικισμούς της υπαίθρου.

129. Εξαίρεση αποτελεί αδημοσίετο αγγείο τοποθετημένο στο χωνευτήριο της πρόθεσης του καθολικού της μονής Σαμουήλ.

130. D. STÖCKLY, *Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise (fin XIIIe - milieu XVe siècle)*, [The Medieval Mediterranean Peoples, Economies and Cultures, 400-1453, 5], Leiden - New York - Köln 1995, 25-27, 101-119 και χάρτης στη σελ. 102, πίν. 3β. στη σελ. 103, 179-181· M. BALARD, *Veneziani e Genovesi nel mondo Egeo del Trecento*, στο: *Βυζάντιο, Βενετία και ο έλληνοφραγκικός κόσμος (13ος-15ος αιώνας)*, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου που οργανώθηκε με την ευκαιρία της εκατονταετηρίδος από τη γέννηση του *Raymond-Joseph Loener* (Βενετία 1-2 Δεκεμβρίου 2000), εκδ. X. ΜΑΛΤΕΖΟΥ - P. SCHREINER [Έλληνικό Ίνστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας - Γερμανικό Κέντρο Βενετικών Σπουδών, Συνέδρια 5], Βενετία 2002, 189, 196, 198-199, 201. Βλ. επίσης, X. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Η ναυτιλιακή κίνηση από την Κρήτη προς την Πελοπόννησο κατά τον 14ο αιώνα, *Τα Ιστορικά* 5/9 (1988), 287-318, κυρίως 290, 291.

1. - ΛΟΓΓΑ	12. - ΑΙΠΕΙΑ
2. - ΚΑΣΤΑΝΙΑ	13. - ΑΛΑΓΟΝΙΑ
3. - ΕΛΛΗΝΟΕΚΚΛΗΣΙΑ	14. - ΑΓΡΙΛΟΣ
4. - ΚΑΜΠΟΣ	15. - ΚΑΛΥΒΕΣ
5. - ΜΗΛΕΑ	16. - ΠΥΡΓΟΣ
6. - ΔΟΛΟΙ ΑΝΩ	17. - ΡΙΓΚΛΙΑ
7. - ΔΟΛΟΙ ΚΑΤΩ	18. - ΣΑΙΔΟΝΑ
8. - ΘΑΛΑΜΕΣ	19. - ΜΕΓΑΛΗ ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ
9. - ΣΩΤΗΡΙΑΝΙΚΑ	20. - ΑΙΘΑΙΑ
10. - ΝΟΜΙΤΣΙ	21. - ΑΜΦΕΙΑ
11. - ΛΑΓΚΑΔΑ	

Εικ. 1 (Η αρίθμηση ακολουθεί τη σειρά του κεμμένου).

Εικ. 2: Άγ. Ανδρέας
Λογγάς.

Εικ. 3: Άγ. Ανδρέας
Λογγάς. Εντοιχισμένο
αγγείο βαθμιδωτής αφί-
δας ιερού (ισλαμική κε-
ραμική).

Εικ. 4: Άγ. Ανδρέας
Λογγάς. Αέτωμα δυτι-
κής όψης.

Εικ. 5: Άγ. Ανδρέας Λογγάς. Εντοιχισμένο αγγείο δυτικού αετώματος (ισλαμική κεραμική).

Εικ. 6α: Άγ. Πέτρος Καστάνιας, νότια όψη.

Εικ. 6β: Άγ. Πέτρος Καστάνιας, άποψη του τρούλλου από βορειοδυτικά.

Εικ. 7: Άγ. Πέτρος Καστάνιας. Εντοιχισμένο αγγείο στο αέτωμα του νότιου σταυρικού σκέλους («Green and Brown I/II»).

Εικ. 8: Άγ. Πέτρος Καστάνιας. Εντοιχισμένο αγγείο στο αέτωμα του νότιου σταυρικού σκέλους («Glazed White Ware IV»).

Εικ. 9: Άγ. Πέτρος Καστάνιας. Το αέτωμα του δυτικού σταυρικού σκέλους μετά το πέρας των εργασιών αποκατάστασης.

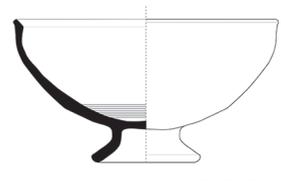
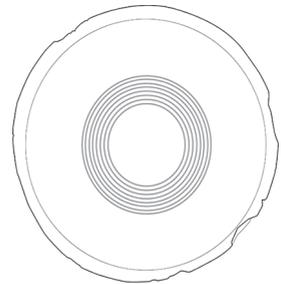

Εικ. 10: Άγ. Πέτρος Καστάνιας
Εντοιχισμένο αγγείο στο αέ-
τωμα του δυτικού σταυρικού
σκέλους («Green and Brown
I/II»).

Εικ. 11: Άγ. Πέτρος
Καστάνιας. Εντοιχισμέ-
νο αγγείο στο αέτωμα
του δυτικού σταυρικού
σκέλους («Monochrome
Glazed Ware»).

Εικ. 12-13: Άγ. Πέτρος Καστάνιας. Ακέραιη σχεδόν
κούπα, εντοιχισμένη στο δυτικό σταυρικό σκέλος του
ναού, άνω δεξιά της θύρας εισόδου («Late Sgraffito
Ware»), (σχέδιο: Μαρίνα Γεωργούντζου).

1:Ν. Αγίου Πέτρου
Πλάκιο «1»-Δυτικό σταυρικό σκέλος

Εικ.14: Αγ. Πέτρος Καστάνιας. Εντοιχισμένο αγγείο στο βορειοδυτικό τυφλό αψίδωμα του τρούλλου (ισλαμική κεραμική: «inveriate dipinte policrome e bicrome»).

Εικ. 15: Άι Στράτιγος Καστάνιας.

Εικ. 16: Άι Στράτιγος Καστάνιας. Εντοιχισμένο αγγείο από την όψη της νότιας στοάς («Incised-Sgraffito Ware»).

Εικ. 17: Ζωοδόχος Πηγή
Σαμαρίνας.

Εικ. 18: Άι Γιαννάκης
Κάμπου Αβίας.

Εικ. 19: Άι Γιαννάκης
Κάμπου Αβίας, βόρειο
σταυρικό σκέλος.

Ειγ. 20: Άι Γιαννάκης Κάμπου Αβίας. Εντοιχισμένο αγγείο βόρειου σταυρικού σκέλους («RMR Ware»).

Ειγ. 21: Άι Γιαννάκης Κάμπου Αβίας. Εντοιχισμένο αγγείο δυτικού σταυρικού σκέλους («RMR Ware»).

Ειγ. 22: Προδρόμος Καστάνας.

Εικ. 23: Κοίμηση Θεοτόκου Καστάνιας, βόρεια όψη.

Εικ. 24: Κοίμηση Θεοτόκου Καστάνιας. Εντοιχισμένο αγγείο νοτιοανατολικής πλευράς τρούλλου («RMR Ware»).

Εικ. 25: Κοίμηση Θεοτόκου Καστάνιας. Εντοιχισμένο αγγείο βορειοανατολικής πλευράς τρούλλου (ασβεστωμένο, δυσδιάκριτο).

Εικ. 26: Κοίμηση Θεοτόκου Καστάνιας. Εντοιχισμένο αγγείο βορειοδυτικής πλευράς τρούλλου (αβεστωμένο, δυσδιάκριτο).

Εικ. 27: Κοίμηση Θεοτόκου Καστάνιας. Τοιχισμένο παράθυρο στο τύμπανο του νότιου σταυρικού σκέλους.

Εικ. 28: Κοίμηση Θεοτόκου Καστάνιας. Εντοιχισμένο αγγείο από το τύμπανο του νότιου σταυρικού σκέλους («Protomaiolica»).

Εικ. 29: Κοίμηση Θεοτόκου Καστάνιας. Εντοιχισμένο αγγείο από το τύμπανο του νότιου σταυρικού σκέλους (ασβεστομένο, δυσδιάκριτο, πιθανότατα εισηγμένης ιταλικής κεραμικής).

Εικ. 30: Κοίμηση Θεοτόκου Καστάνιας. Εντοιχισμένο αγγείο από το αέτωμα του βόρειου σταυρικού σκέλους («Grid-Iron Protomaiolica»).

Εικ. 31: Κοίμηση Θεοτόκου Καστάνιας. Εντοιχισμένο αγγείο από το αέτωμα του βόρειου σταυρικού σκέλους («Graffita monocroma»).

Εικ. 32: Κοίμηση Θεοτόκου Καστάνιας. Εντοιχισμένο αγγείο από το αέτωμα του βόρειου σταυρικού σκέλους («Late Maiolica»).

Εικ. 33: Αγ. Νικόλαος «στις Μαρούλαινας» Καστάνιας.

Εικ. 34: Κοίμηση Θεοτόκου Μηλέας.

Εικ. 35: Κοίμηση Θεοτόκου Μηλέας.

Εικ. 36: Κοίμηση Θεοτόκου Μηλέας. Εντοιχισμένο αγγείο από το βορειοανατολικό αφίδωμα του τρούλλου («Μονόχρωμη εφραλωμένη κεραμική»).

Εικ. 37: Αγ. Νικόλαος,
Καλιαναΐζα Δολών.

Εικ. 38: Προφήτης Ηλίας
Θαλαμών.

Εικ. 39: Αγ. Κυριακή
Σωτηριάνικων.

Εικ. 40: Αγ. Κυριακή Σωτηριάνικων. Εντοιχισμένο αγγείο δυτικής όψης («Blue Maiolica Ware»).

Εικ. 41: Αγ. Ανάργυροι Νομιστίου.

Εικ. 42: Αγ. Ανάργυροι Νομιστίου. Εντοιχισμένο αγγείο δυτικού αετώματος («Protomaiolica»).

Εικ. 43: Μεταμόρφωση
Λαγκάδας.

Εικ. 44: Μεταμόρφωση
Λαγκάδας. Εντοιχιζόμενο
αγγείο νότιας όψης κωδω-
νοστασίου («RMR Ware»).

Εικ. 45: Άγ. Γεώργιος
Αίπειας, τύμπανο νότιου
σταυρικού σκέλους.

Εικ. 46: Άγ. Γεώργιος Αίπειας, τύμπανο βόρειου σταυρικού σκέλους.

Εικ. 47: Άγ. Γεώργιος Αίπειας. Εντοιχισμένο αγγείο στο τύμπανο του βόρειου σταυρικού σκέλους («Protomaiolica»).

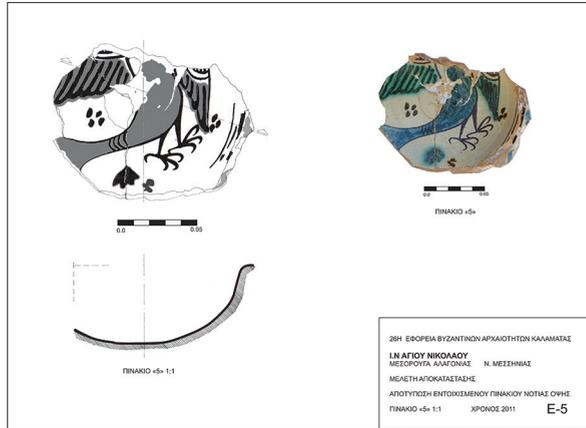

Εικ. 48: Άγ. Νικόλαος στη Μεσόρουγα Αλαγονίας, αέτωμα νότιου σταυρικού σκέλους.

Εικ. 49: Άγ. Νικόλαος στη Μεσόρουγα Αλαγονίας, αέτωμα βόρειου σταυρικού σκέλους.

Εικ. 50: Άγ. Νικόλαος στη Μεσόρουγα Αλαγονίας. Εντοιχισμένο αγγείο από το αέτωμα του νότιου σταυρικού σκέλους («Protomaïolica»), (σχέδιο: Μ. Γεωργούντζου).

28Η ΕΡΕΥΡΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ
 Ι.Ν. ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
 ΜΕΣΟΡΟΥΓΑ ΑΛΑΓΟΝΙΑΣ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
 ΜΕΛΕΤΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ
 ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ ΜΟΤΙΒ ΟΥΝΗΣ
 ΠΙΝΑΚΙΟ «5» 1:1 ΧΡΟΝΟΣ 2011 Ε-5

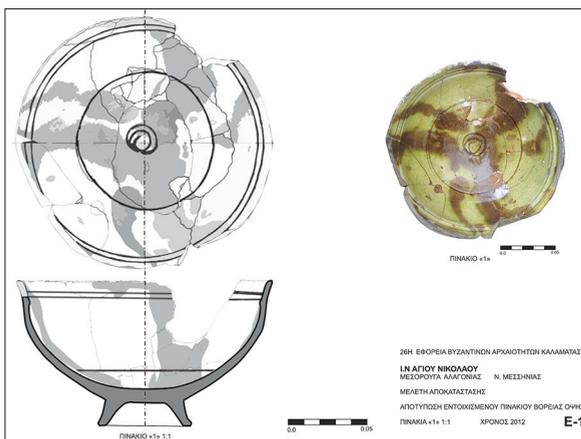

Εικ. 51: Άγ. Νικόλαος στη Μεσόρουγα Αλαγονίας. Εντοιχισμένο αγγείο από το βόρειο σταυρικό σκέλος («Late Sgraffito Ware»).

Εικ. 52: Άγ. Νικόλαος στη Μεσόρουγα Αλαγονίας. Εντοιχισμένο αγγείο από το αέτωμα του βόρειου σταυρικού σκέλους («Late Sgraffito Ware»).

Εικ. 53: Άγ. Νικόλαος στη Μεσόρουγα Αλαγονίας. Εντοιχισμένο αγγείο από το αέτωμα του βόρειου σταυρικού σκέλους («Late Sgraffito Ware»).

Εικ. 54: Άγ. Νικόλαος στη Μεσόρουγα Αλαγονίας. Εντοιχισμένο αγγείο από το αέτωμα του βόρειου σταυρικού σκέλους («Late Sgraffito Ware»), (σχέδιο: Μαρίνα Γεωργούντζου).

Εικ. 55: Άγιος Χαράλαμπος Αργίλου: νότιο τύμπανο εγκάρσις κεραίας.

Εικ. 56: Καθολικό Μονής Λυκάκη.

Ειγ. 57: Καθολικό Μονής Λυκάκη.
Εντοιχισμένο αγγείο στην κορυφή νότιου
αετώματος (Κεραμική παραγωγή Άρτας).

Ειγ. 58: Πάνω Παναγιά, Πύργος Λεύκτρου,
το Κωδωνοστάσιο.

Εικ. 59: Πάνω Παναγιά, Πύργος Λεύκτρου, Εντοιχισμένα αγγεία στη δυτική όψη του Κωδωνοστασίου («Green Painted Ware» και «Late Maiolica»).

Εικ. 60: Ανάληψη Νομιτσίου, το κωδωνοστάσιο.

Εικ. 61: Ανάληψη Νομιτσίου. Εντοιχισμένο αγγείο στη δυτική πλευρά του κωδωνοστασίου («Late Maiolica»).

Εικ. 62: Ανάληψη Νομιστίου. Εντοιχισμένο αγγείο στη βόρεια πλευρά του κωδωνοστασίου («Late Maiolica»).

Εικ. 63: Γενέσιο της Θεοτόκου Ριγκλίων. Εντοιχισμένα αγγεία στο αέτωμα της δυτικής όψης (κεραμική από την Albisola).

Εικ. 64: Καθολικό Μονής Σαμουήλ Σαϊδόνας.

Εικ. 65: Καθολικό Μονής Σαμουήλ Σαϊδόνας. Εντοιχισμένο αγγείο στη βορειοδυτική πλευρά του τρούλλου («Late Maiolica»).

Εικ. 66: Καθολικό Μονής Αγ. Παρασκευής Κάτω Δολών.

Εικ. 67: Καθολικό Μονής Αγ. Παρασκευής Κάτω Δολών. Οι υποδοχές των αγγείων στη δυτική όψη του ναού.

Εικ. 68: Καθολικό Μονής Αγ. Παρασκευής Κάτω Δολών. Εντοιχισμένο αγγείο τρούλλου («Late Maiolica»).

Εικ. 69: Καθολικό Μονής Αγ. Νικήτα Κάτω Δολών, ο τρούλλος. Εντοιχισμένο νεότερο πιάτο με λευκή εφύαλωση.

Εικ. 70: «Κρυφό Σχολειό» Μεγάλης Μαντινείας. Εντοιχισμένο πιάτο τρούλλου («scenografia barocca»).

Εικ. 71: «Κρυφό Σχολειό» Μεγάλης Μαντίνειας. Εντοιχισμένο αγγείο τρούλλου (ιταλική αδρεγχάρακτη πολύχρωμη κεραμική).

Εικ. 72: «Κρυφό Σχολειό» Μεγάλης Μαντίνειας. Εντοιχισμένο αγγείο τρούλλου («Late Maiolica»).

Εικ. 73: Καθολικό Μονής Γαρδικίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ							
Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στη Μεσσηνία							
A/A	Περιοχή	Ναός	Αρχιτεκτονικός τύπος	Χρονολόγηση	Αξέριπα ή αποσπασματικά σωζόμενα αγγεία	Υποδοχές	Θέση εντοιχίσης στο μνημείο
1	Δολοί (Άνω)	Μονή Αγίου Νικητή	Ελεύθερος σταυρός με τρούλλο	MTB	1		τρούλλος
2	Δολοί (Κάτω)	Μονή Αγίας Παρασκευής	Ελεύθερος σταυρός με τρούλλο	MTB	4	8	τρούλλος/ κωδωνοστάσιο
3	Θαλάμεις (Αμπύσσολες)	Προφήτης Ηλίας	Σταυρεπίστεγος με τρούλλο	ΥΒ	1	1	Δ όψη
4	Καλλιαναίικα Δολών	Άγιος Νικόλαος	Σταυρεπίστεγος	ΥΒ	1	2	Δ όψη
5	Κάλυβες φαράγγι Βηρού	Μονή Λυκάκη	Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	MTB	1		N όψη
6	Κάμπος	Άι Γιαννάκης	Σταυρεπίστεγος	ΥΒ	5	6	Δ, Β & N όψη
7	Καστάνια	Άγιος Νικόλαος «στης Μαρούλταινας»	σταυρεπίστεγος	ΥΒ	1	1	Δ όψη
8	Καστάνια	Άγιος Πέτρος	Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	MB	6	16	όψεις / τρούλλος

20	Σαΐδονα	Μονή Σαϊμουήλ	Ελεύθερος σταυρός με τρούλλο	MTB	1	5	τρούλλος Δ όψη
21	Σωτηριάνακα (Μαυρινίτσα)	Αγία Κυριακή	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	ΥΒ	1		Δ όψη
22	Άγριλος	Άγιος Χαράλαμπος	Σταυρεπίστεγος	ΥΒ	1	2	N όψη
23	Αιθαία	Αγία Μαρίνα	Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	MTB		12	τρούλλος
24	Αίπεια	Άγιος Γεώργιος	Σταυρεπίστεγος	ΥΒ	1	9	B, N & A όψη
25	Αίπεια	Άγιος Νικόλαος	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	ΥΒ		1	A όψη / αψίδα παρεκκλησίου
26	Άμφεια	Μονή Γαρθικίου	Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	MTB	6	3	τρούλλος
27	Ελληνοκλησιά	Ζωδόχος Πηγή (Σαμαρίνα)	Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	ΜΣΒ		3	αψίδα / A & N όψη
28	Λογγά	Άγιος Ανδρέας	Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	ΜΒ	4		αψίδα / Δ όψη
29	Μεσόρουγα	Άγιος Νικόλαος	Ελεύθερος σταυρός με τρούλλο	ΥΒ	9		B & N όψη

ΥΠΟΜΝΗΜΑ:

ΥΒ: Ύστεροβυζαντινός / ΜΒ: Μεσοβυζαντινός / MTB: Μεταβυζαντινός

Καταγράφονται πρώτα οι ναοί της μεσοσηνιακής Μάνης και έπονται εκείνοι των λοιπών περιοχών, με αλφαβητική σειρά.

IMMURED VESSELS IN BYZANTINE AND POST-BYZANTINE CHURCHES
OF MESSENA

This paper presents findings from Messenia as part of the project “Immured Vessels in Byzantine and Post-Byzantine Churches of Greece: An Online Corpus” (gen. ed. A. Yangaki), conducted by the National Hellenic Research Foundation in collaboration with local Ephorates of Antiquities. The study documents twenty-nine monuments from the Middle, Late, and Post-Byzantine periods, predominantly located in the Mani region. Detailed accounts of the number of immured glazed vessels (*bacini*) within each monument are provided, alongside classifications of the pottery, which were imported from various regions of the eastern and primarily western Mediterranean. Furthermore, the paper examines the architectural typologies of the churches, the methodologies employed in arranging and inlaying the vessels within the walls, and the subsequent modifications reflecting the architectural preferences inherent in the local building traditions.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΒΡΑΜΙΔΟΥ – ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ –
ΑΡΓΥΡΩ ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ – ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΕΤΡΟΥ – ΡΑΪΝΑ ΠΟΥΛΗ

ΝΑΟΙ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ (ΜΕΡΟΣ Α΄):
ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΘΕΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πρώτη καταγραφή στο πλαίσιο του corpus και νέα στοιχεία

Κατά τη διεξαγωγή του ερευνητικού προγράμματος «Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες του ελληνικού χώρου: ένα ηλεκτρονικό corpus»¹, στο πλαίσιο της εγκεκριμένης από το Υπουργείο Πολιτισμού συνεργασίας του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών με την τότε 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων², είχαν επιλεγεί να συμπεριληφθούν στην ψηφιακή βάση δεδομένων εννέα μνημεία, στις όψεις των οποίων είχε εντοπιστεί η πρακτική εντοιχισμού εφυαλωμένων αγγείων: οι Άγιοι Θεόδωροι στην πλατεία Κλαυθμώνος, οι Άγιοι Απόστολοι Σολάκη, η Αγία Αικατερίνη στην Πλάκα, το καθολικό της Μονής Καισαριανής, το καθολικό της Μονής Σωτήρος στο Αλεποχώρι, ο Ευαγγελιστής Λουκάς στη θέση Λαμπρικά στο Κορωπί, η Παναγία Βαραμπά στο Μαροκόπουλο

1. Για το εν λόγω ερευνητικό πρόγραμμα και σύνδεση στην ψηφιακή βάση δεδομένων: <<https://immuredvessels.gr>> Ημερομηνία επίσκεψης: 20.04.2024.

2. Ευχαριστίες οφείλονται στις Επίτιμες Εφόρους Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ.κ. Ελένη Γκίνη-Τσοφοπούλου και Χαρίκλεια Κοιλιάκου, καθώς και στις Διευθύντριες και στον Διευθυντή των νυν Εφορειών Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών, Ανατολικής Αττικής, Δυτικής Αττικής, Πειραιώς και Νήσων, κ.κ. Έλενα Κουντούρη, Ελένη Ανδρικού, Χριστίνα Μερκούρη και Ανδρέα Ντάργλα αντίστοιχα, για τη συνεργασία τους, καθώς και στην Προϊσταμένη του Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής, κ. Νίκη Βασιλικού.

και το καθολικό αλλά και το παρεκκλήσιο της Μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα. Σε αντίθεση, δηλαδή, με την πρακτική σε άλλες περιοχές, όπου είχε δοθεί έμφαση στον όσο το δυνατόν πιο λεπτομερή εντοπισμό μνημείων με εντοιχισμένα αγγεία, στην Αττική έμφαση δόθηκε σε εκείνα κυρίως τα μνημεία που ήταν ήδη γνωστά στην έρευνα για την ύπαρξη της εν λόγω πρακτικής, ιδίως όσα βρίσκονταν στην πόλη της Αθήνας³. Με αφορμή όμως τη συνεργασία των νυν Εφορειών Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών, Ανατολικής Αττικής, Δυτικής Αττικής και Πειραιώς και Νήσων για τη διεξοδική παρουσίαση του σχετικού υλικού στο πλαίσιο της ειδικής θεματικής ενότητας στα «Βυζαντινά Σύμμεικτα», τελικά συγκεντρώθηκαν 42 μνημεία από την περιοχή της Αττικής – εκ των οποίων 24 στην πόλη της Αθήνας και την ανατολική Αττική (Πίν. Ι), στα οποία η πρακτική είτε είναι ακόμα ορατή μέσω της ύπαρξης αγγείων ή άδειων υποδοχών είτε μαρτυρείται μέσω παλαιότερης τεκμηρίωσης. Ορισμένα, άλλωστε, παραδείγματα εντοπίστηκαν μετά την ολοκλήρωση της ψηφιακής καταγραφής. Όπως προκύπτει, τα περισσότερα νέα στοιχεία προέρχονται από τις περιοχές της δυτικής και ανατολικής Αττικής. Είναι ενδεικτικό, για παράδειγμα, ότι ενώ αρχικά στην τελευταία είχαν συμπεριληφθεί 3 μνημεία, πλέον στον κατάλογο συμπεριλαμβάνονται 15 ναοί. Βάσει των παραπάνω, έμφαση δόθηκε στην ανάδειξη αυτών των επιμέρους μνημείων, των γενικών χαρακτηριστικών τους και των κεραμικών. Αυτό αποτυπώνεται και στη δομή της μελέτης, καθώς τα αντίστοιχα στοιχεία για τους ναούς της πόλης Αθηνών παρουσιάζονται πιο συνοπτικά, δεδομένου του ότι είναι ήδη γνωστά στην έρευνα. Η παρουσίαση του υλικού κατανέμεται, για διευκόλυνση, ακολουθώντας τις χωρικές αρμοδιότητες των εκάστοτε Εφορειών (Μέρος Α' και Β'), οι οποίες άλλωστε ανταποκρίνονται και σε γεωγραφικές ενότητες, επιτρέποντας παράλληλα την εξαγωγή παρατηρήσεων για κάθε επιμέρους περιοχή και συνολικών παρατηρήσεων στο τέλος.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ

3. Για τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. πιο κάτω, στα οικεία πεδία.

ΝΑΟΙ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Εισαγωγή

Στην πόλη της Αθήνας έχουν ως τώρα εντοπισθεί σε πέντε μνημεία εντοιχισμένα εφυαλωμένα ανοικτού σχήματος αγγεία ή κενές υποδοχές για εντοιχισμένα αγγεία στην τοιχοποιία ναών. Πρόκειται για τους βυζαντινούς ναούς της Σωτείρας Λυκοδήμου⁴, των Αγίων Θεοδώρων⁵, της Αγίας Αικατερίνης⁶ και των Αγίων Αποστόλων Σολάκη⁷, καθώς και τον ναό του Αγ. Ελισσαίου⁸, οθωμανικής περιόδου. Ωστόσο, ασφαλείς παρατηρήσεις επί του θέματος επιτρέπουν κυρίως οι Άγιοι Θεόδωροι, ναός που διατηρήθηκε έως τις μέρες μας με περιορισμένο αριθμό επεμβάσεων, διαφυλάττοντας έτσι πολλά από τα αρχικά, αυθεντικά χαρακτηριστικά του. Ριζικά ανακατασκευασμένη το πρώτο μισό του 19ου αι. είναι η Σωτείρα Λυκοδήμου, με επεμβάσεις ακόμα και στην ανατολική όψη της, όπου κυρίως απαντούν υποδοχές εντοιχισμού αγγείων, και η οποία ανήκει στο διατηρηθέν τμήμα του μνημείου. Ανακατασκευασμένοι είναι ο νάρθηκας των Αγίων Αποστόλων Σολάκη και η ανατολική όψη

4. Για τον ναό βλ. CH. BOURAS, *The Soteira Lycodemou at Athens - Architecture*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 25 (2004), 11-23· Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι.*, Αθήνα 2010, 232-237.

5. Για τον ναό βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 173-179. Για τα εντοιχισμένα αγγεία, βλ. στο: *Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ελλάδας. Ένα ηλεκτρονικό corpus* <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#17579>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 23.01.2024.

6. Για τον ναό βλ. Ι. ΚΑΡΑΝΗ, *Οικοδομικές επεμβάσεις στον ναό της Αγίας Αικατερίνης στην Πλάκα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ου αι.*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 28 (2007), 147-156· ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 129-134. Για τα εντοιχισμένα αγγεία, βλ. στο: *Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ελλάδας. Ένα ηλεκτρονικό corpus* <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11682>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 23.01.2024.

7. Για τον ναό βλ. Α. FRANTZ, *The Church of the Holy Apostles, The Athenian Agora*, τ. XX, Princeton N.J. 1971· ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 122-126. Για τα εντοιχισμένα αγγεία, βλ. στο: *Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ελλάδας. Ένα ηλεκτρονικό corpus* <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11695>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 23.01.2024.

8. Βλ. *Αποκατάσταση-Ανακατασκευή Ι. Ναού Αγ. Ελισσαίου στο Μοναστηράκι*, στο: *Αποκατάσταση Μνημείων, Αναβίωση Ιστορικών Κτιρίων στην Αττική*, τ. Γ', εκδ. Ν. ΧΑΡΚΙΟΛΑΚΗΣ, Αθήνα 2006, 64-87.

του Αγίου Ελισσαίου, όπου σήμερα υπάρχουν εντοιχισμένα αγγεία, ενώ τα αγγεία που σώζονται σήμερα στην Αγία Αικατερίνη φαίνεται ότι τοποθετήθηκαν κατά την εκτέλεση αναστηλωτικών εργασιών στον ναό.

Συμπληρωματικά στοιχεία στο υλικό αυτό προσφέρουν αποτυπώσεις/ απεικονίσεις βυζαντινών ναών που δεν διασώθηκαν έως τις μέρες μας. Έτσι, εντοιχισμένα αγγεία αποτυπώνονται στις όψεις των Ταξιαρχών στο Σταροπάζαρο⁹, του Αγίου Φιλίππου¹⁰, του Αγίου Ιωάννη Μαγκούτη¹¹, ενώ εντοπίζεται και αναφορά για την ύπαρξη τριών εντοιχισμένων αγγείων στο κατά πάσα πιθανότητα μεταβυζαντινό κωδωνοστάσιο της Μεγάλης Παναγιάς που βρισκόταν στον χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, για τα οποία δεν υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία¹².

Γεωγραφική κατανομή

Σε σχέση με την τοπογραφία της βυζαντινής Αθήνας, οι Άγιοι Απόστολοι, η Αγία Αικατερίνη, ο Άγιος Ελισσαίος, οι Ταξιάρχες, ο Άγιος Φίλιππος, ο Άγιος Ιωάννης Μαγκούτης και η Μεγάλη Παναγιά εντάσσονται στον κύριο, συνεκτικό οικιστικό πυρήνα της πόλης, ενώ στην επέκταση του οικισμού κατά τον 11ο και 12ο αι. χωροθετείται η Σωτείρα Λυκοδήμου. Πιο απομακρυσμένοι από τον κεντρικό ιστό φαίνεται να είναι οι Άγιοι Θεόδωροι, στις παρυφές της πόλης, πολύ κοντά στο όριο του αρχαίου άστεως, στο Θεμιστόκλειο τείχος.

Από τους παραπάνω ναούς, η Σωτείρα Λυκοδήμου και η Αγία Αικατερίνη φαίνεται ότι λειτούργησαν, τουλάχιστον για κάποια περίοδο, ως καθολικά ή μετόχια μονών. Ύπαρξη μονής των Αγίων Θεοδώρων αναφέρεται στη βούλλα του πάπα Ιννοκέντιου Γ΄ προς τον λατίνο

9. Για τον ναό βλ. CH. BOURAS, The middle byzantine Athenian church of the Taxiarchs near Roman Agora, στο: *Mosaic, Festschrift for A.H.S. Megaw*, εκδ. J. HERRIN, London 2001, 69-74. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 238-239.

10. Για τον ναό βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 240-242.

11. Για τον ναό βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 191-192.

12. Βλ. Some Christian Monuments of Athens, *The Scottish Review*, VI (July - October 1885), 103 [Μαρκήσιος του Bute]: <<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015030946068&seq=117>> Ημερομηνία επίσκεψης 17.12.2024. Για το μνημείο και το κωδωνοστάσιο του βλ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Επανεξέταση της Μεγάλης Παναγιάς Αθηνών, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄ 27 (2006), 25-34. Τα αγγεία δεν διακρίνονται στις γνωστές απεικονίσεις.

αρχιεπίσκοπο Αθηνών, του 1209¹³, ωστόσο η ταύτισή της με τον ιστάμενο ναό των Αγίων Θεοδώρων δεν μπορεί να είναι βέβαιη. Ο Άγιος Ελισσαίος ανήκε στην ιστορική αθηναϊκή οικογένεια Χωματιανού-Λογοθέτη και συνδέεται με το αρχοντικό της, που βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση με τον ναό.

Στοιχεία χρονολόγησης και αρχιτεκτονικής

Όσον αφορά στη χρονολόγηση, τα περισσότερα μνημεία εντάσσονται στη μεσοβυζαντινή περίοδο, εποχή άνθησης της ναοδομίας στην Αθήνα, από τον 10ο έως τον 12ο αι. Εξωγενή στοιχεία για τη χρονολόγηση παρέχονται μόνο σε δύο περιπτώσεις. Στις αρχές του 11ου αι., πριν το 1031, τοποθετείται η Σωτεΐρα Λυκοδήμου, με βάση τις ενθυμήσεις θανάτου που έχουν καταγραφεί στον ναό. Το έτος 1049, το οποίο αναγράφεται στην επιγραφή της δυτικής όψης, και παρά τις διαφορετικές απόψεις παλαιότερων εποχών, θεωρούμε ότι θα πρέπει να γίνει αποδεκτό ως χρόνος της ριζικής ανακαίνισης / ανακατασκευής των Αγίων Θεοδώρων, στη μορφή που σώζεται έως σήμερα, από τον σπανθαροκανδιδάτο Νικόλαο Καλόμαλο. Με βάση τυπολογικά/μορφολογικά κριτήρια, στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αι. έχουν χρονολογηθεί οι Άγιοι Απόστολοι Σολάκη. Μετά τους Αγίους Αποστόλους, πιθανώς στο δεύτερο τέταρτο του 11ου αι., έχει χρονολογηθεί η Αγία Αικατερίνη. Στον 11ο αι., με προσθήκη του νάρθηκα κατά τον 12ο αι., επιτρέπουν την κατάταξη των Ταξιαρχών τα στοιχεία από τις σωζόμενες απεικονίσεις του. Στην περίοδο της φραγκοκρατίας, μετά το 1204 και με τις εύλογες επιφυλάξεις που προκαλεί η απώλεια των ίδιων των μνημείων, φαίνεται ότι ανήκουν οι δυτικές όψεις του Αγίου Ιωάννη του Μαγκούτη και του Αγίου Φιλίππου, στις οποίες αποτυπώνονται αγγεία. Τέλος, ο ναός του Αγίου Ελισσαίου ανήκει στα χρόνια μετά την Άλωση, πιθανώς στον 17ο-18ο αι., όπως μεταβυζαντινό ήταν κατά πάσα πιθανότητα και το κωδωνοστάσιο της Μεγάλης Παναγιάς.

Ποικιλία αρχιτεκτονικών τύπων απαντά στην ομάδα των αθηναϊκών ναών που κοσμοούνταν με εντοιχισμένα αγγεία. Οι Άγιοι Απόστολοι

13. Εκδ. J. P. MIGNE, *Patrologia Latina*, τ. 215, 1599-1602. Βλ. και Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Σημειώσεις περί της ἐν Ἀθῆναις ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, *Παρνασσός* 2 (1878), 70-73.

Σολάκη αποτελούν ένα περίκεντρο κτήριο, πρωτότυπο συνδυασμό τετράκογχου με σταυροειδή εγγεγραμμένο τρουλλαίο ναό, με τριμερή νάρθηκα στα δυτικά. Η Σωτεΐρα Λυκοδήμου ανήκει στον λεγόμενο «ηπειρωτικό οκταγωνικό» τύπο, σε άμεση σχέση και εξάρτηση από το καθολικό του Οσίου Λουκά. Οι Άγιοι Θεόδωροι, τρουλλαίος σταυροειδής ναός, ακολουθεί παραλλαγή του μεταβατικού τύπου, με συνεχείς τους διαμήκεις τοίχους στο δυτικό τμήμα του ναού, χωρίς χρήση κιόνων, και σταυρεπίστεγο νάρθηκα στα δυτικά. Η Αγία Αικατερίνη είναι τετρακίονιος τρουλλαίος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με νάρθηκα και μεταγενέστερο περίστωο. Οι Ταξιάρχες ήταν δικιόνιος τρουλλαίος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, με μεταγενέστερο νάρθηκα στα δυτικά. Τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές ήταν ο Άγιος Ιωάννης Μαγκούτης και ο Άγιος Φίλιππος, ενώ ο Άγιος Ελισσαίος είναι μικρός μονόχωρος ξυλόστεγος ναός με νάρθηκα στα δυτικά.

Διάταξη αγγείων

Τα εντοιχισμένα αγγεία στους ναούς της Αθήνας εντοπίζονται κυρίως στα τύμπανα των πλίνθινων τόξων που περιγράφουν τα πολύλοβα, κατά κανόνα δίλοβα παράθυρα, όπως άλλωστε συμβαίνει γενικότερα στα μνημεία αντίστοιχων αρχιτεκτονικών τύπων στον ελλαδικό χώρο¹⁴. Το μόνο τρίλοβο παράθυρο με σχετική διακόσμηση είναι αυτό στην κεντρική αψίδα της Σωτεΐρας Λυκοδήμου, στο τύμπανο του οποίου εντοπίζονται τρεις υποδοχές για εντοιχισμό αγγείων (Εικ. 1). Στον ίδιο ναό, θέσεις για ένα αγγείο απαντούν στα τύμπανα των τόξων των δίλοβων παραθύρων στις αψίδες των παραβημάτων και στο δυτικό τμήμα της βόρειας και νότιας όψης του κυρίως ναού¹⁵. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα

14. Βλ. για συγκεντρωτικές παρατηρήσεις επί του θέματος: Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμημεία του εξωτερικού διακόσμου στη Βυζαντινή αρχιτεκτονική* (διδασκαρική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1984, 268, 270-271. Βλ. ενδεικτικά παραδείγματα στα μνημεία της Μέσα Μάνης (Α. Γ. YANGAKI, Short remarks on matters of correlation of the *bacini* with the architecture of the churches of the Mesa Mani (Peloponnese), στο: *Proceedings of the 12th AIECM3 Congress on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, εκδ. P. PETRIDIS – A. G. YANGAKI – N. LIAROS – E. E. BIA [IHR/NHRF Research Library 10], Athens 2021, 672-676, εικ. 4-5).

15. Για τα πινάκια στον ναό βλ. BOURAS, *The Soteira Lycodemou*, 20. Οι θέσεις των αγγείων αποτυπώνονται σε μια σειρά σχεδίων, που χρονολογούνται πριν την ανα-

παράθυρα αυτά στο δυτικό τμήμα ανήκουν στο ανακατασκευασμένο τμήμα του ναού¹⁶. Το βόρειο παράθυρο, πριν την ανακατασκευή, έχει αποτυπώσει ο Α. Couchaud, στο σχέδιο του οποίου διακρίνεται η θέση για το αγγείο¹⁷. Σήμερα, στις θέσεις των αγγείων υπάρχουν μαρμαρίνες πλάκες που κοσμούνται με φυλλοφόρους σταυρούς, οι οποίες πρέπει να τοποθετήθηκαν κατά την ανακαίνιση του ναού¹⁸, αποτυπώνονται δε το 1888-1890 σε σχέδιο των R. Weir-Schultz και S. H. Barnsley¹⁹. Οι σήμερα σωζόμενοι δίσκοι στην ανατολική πλευρά περιβάλλονται από πλαίσιο με πλίνθους τοποθετημένους ακτινωτά, χωρίς να είναι βέβαιο ότι αυτή ήταν η αρχική διαμόρφωση.

Η πιο πλήρης σειρά, από εννέα αγγεία, εντοπίζεται στον ναό των Αγίων Θεοδώρων, στον οποίο τα αγγεία τοποθετούνται συστηματικά στα τύμπανα των τόξων των δίλοβων παραθύρων, στις τρεις πλευρές της κεντρικής κόγχης του ιερού, στις αετωματικές απολήξεις της βόρειας και νότιας κεραίας, στην αετωματική απολήξη της κεντρικής καμάρας του νάρθηκα, καθώς και στις πλάγιες όψεις του νάρθηκα²⁰. Δεν

κατασκευή του. Βλ. Α. COUCHAUD, *Choix d'églises byzantines en Grèce*, Paris 1842, 18, πίν. XI 2 (<<https://archive.org/details/choixdeglisesbys00couc/page/n69/mode/2up>>. Ημερομηνία επίσκεψης: 05.01.2024). Α. LENOIR, *Architecture Monastique*, Paris 1856, 277 (<<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5408464r/f306.item.r=Lenoir,%20Architecture%20monastique>>. Ημερομηνία επίσκεψης: 05.01.2024). Βλ. επίσης το σχέδιο του L. A. Winstруп (βλ. BOURAS, *The Soteira Lycodemou*, πίν. 5, όπου και άλλες αναφορές σε απεικονίσεις του ναού).

16. Βλ. BOURAS, *The Soteira Lycodemou*, σχ. 3.

17. COUCHAUD, *Choix d'églises byzantines en Grèce*, πίν. XII 1.

18. Θεωρούμε ότι οι μαρμαρίνοι δίσκοι αποτελούν μέρος του συνόλου των νέο-βυζαντινών γλυπτών που κατασκευάστηκαν ειδικά για τον ναό κατά τις εργασίες. Βλ. σχετ. Γ. ΠΑΛΛΗΣ, Η αναβίωση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής γλυπτικής στην Αθήνα κατά τη βασιλεία του Όθωνα, στο: *Εγκαρδώς. Αφιέρωμα στον Νίκο Ζία*, εκδ. Α. ΤΟΥΡΤΑ – ΤΖ. ΑΛΜΠΑΝΗ, Αθήνα 2021, 293-321, ιδίως 297-299.

19. Οι R. Weir-Schultz και S. H. Barnsley αποτύπωσαν τον ναό μετά την αποκατάστασή του. Σε ένα από τα σχέδιά τους, στο αρχείο της Βρετανικής Σχολής (αφ. BRF/01/01/01/252), αποτυπώνεται το κεντρικό παράθυρο της αψίδας με τη σημείωση «marble disks» για τους φυλλοφόρους σταυρούς που απεικονίζονται στη θέση των αγγείων (<<https://digital.bsa.ac.uk/results.php?department=Archive&collection=Byzantine+Research+Fund&order=numasc&start=201&irn=2435>>. Ημερομηνία επίσκεψης: 05.01.2024).

20. Σημειώνουμε ότι το παράθυρο στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα είναι αποτέλεσμα εργασιών αποκατάστασης των αρχών του 20ού αι. (βλ. Α. ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΑΗ, Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων στην Αθήνα. Στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του τον 19ο και τις

χρησιμοποιήθηκαν αγγεία στα δίλοβα παράθυρα του τρούλλου. Δύο από τα αγγεία αυτά σώζονταν στη θέση τους έως το 1978²¹. Σε όλες τις περιπτώσεις τα αγγεία εντάσσονται και συμπληρώνουν τη σύνθεση της κεραμοπλαστικής διακόσμησης των τυμπάνων. Ένα ακόμα κεραμικό εντοπίστηκε κατά τις εργασίες στερέωσης του μνημείου το 2023, στο τόξο του τυμπάνου του παραθύρου της πρόθεσης.

Στις σωζόμενες απεικονίσεις των Ταξιαρχών της Ρωμαϊκής Αγοράς²², πινάκια εικονίζονται στο τύμπανο του δίλοβου παραθύρου της κόγχης και της νότιας κεραίας του σταυρού, σημεία που ανήκουν στην αρχική φάση του ναού. Έχει ενδιαφέρον ότι στο σχέδιο που δημοσιεύει ο J. Gailhabaud, το 1854, το οποίο θεωρείται ότι αποτυπώνει την δυτική όψη του αρχικού ναού, χωρίς τον νάρθηκα, αγγείο υπάρχει και στο τύμπανο του παραθύρου της δυτικής κεραίας (Εικ. 2). Στην λιθογραφία του Th. du Moncel διακρίνονται αγγεία και στα τύμπανα των τριών δίλοβων παραθύρων, δύο εκατέρωθεν της κεντρικής θύρας και ενός ψηλότερα, κεντρικά, κάτω από το κωδωνοστάσιο, στη δυτική όψη του μεταγενέστερου νάρθηκα. Τέλος, στο σχέδιο της ανατολικής όψης, ενδιαφέρον έχει η απεικόνιση πινακίου(:), στην τοιχοποιία του αετώματος, πάνω από την κόγχη, σημείο στο οποίο δεν έχει σημειωθεί τοποθέτηση πινακίου σε άλλο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό της Αθήνας.

Στην Αγία Αικατερίνη, αγγεία έχουν εντοιχιστεί στο τύμπανο των δίλοβων παραθύρων των κεραιών του σταυρού στη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά, όπου περιβάλλονται από τεμάχια πλίνθων σε ακτινωτή

αρχές του 20ού αιώνα, στο: “Φώς Τλαρόν”. Αφιέρωμα στη μνήμη Αθανασίου Παλιούρα, Αθήνα 2024, 133-148).

21. Το πινάκιο του κεντρικού παραθύρου της κόγχης, με φυτικό διάκοσμο, έχει επίσης αποτυπωθεί την περίοδο 1888-1890 από τους R. Weir-Schultz και S. H. Barnsley (αρχείο Βρετανικής Σχολής αρ. BRF/01/01/01/252, βλ. παραπάνω υποσημ. 19).

22. Βλ. τη λιθογραφία του Th. DuMONCEL, *Vues pittoresques des monuments d’Athènes*, Paris 1845, πίν. XIV, καθώς και τα σχέδια του J. GAILHABAUD, *L’architecture de Ve au XVIIe siècle*, τ. I, Paris 1854 (αναδημοσιευμένα πολλάκις βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, εικ. 231). Για την ταύτιση του ανώνυμου ναού του Gailhabaud με τους Ταξιαρχες βλ. GAILHABAUD, *L’architecture*, 239 και του A. Lenoir βλ. LENOIR, *Architecture Monastique*, 289. Σχέδια του Lenoir δημοσιεύονται από τον Gailhabaud, *Monuments anciens et modernes*, τ. 2.1 *Moyen Age*, Paris 1853 (αναδημοσίευση στο: Α. ΞΥΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Εύρετήριον τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος. Α. Εύρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων*, τ. 1. Ἀθηνῶν, τεύχ. Β, Αθήνα 1929, εικ. 101).

διάταξη. Αν και πρόκειται για σημεία τα οποία έχουν επισκευαστεί και τα πιάτα που βρίσκονται στις θέσεις αυτές είναι έργα του τέλους του 19ου – αρχών 20ού αι., θεωρούμε πολύ πιθανό κατά την επισκευή να επαναλήφθηκε το αρχικό σχέδιο του ναού.

Αντίθετα, η θέση του μοναδικού εφραλωμένου αγγείου στους Αγίους Αποστόλους δεν τεκμηριώνεται επαρκώς. Ενσωματώνεται στο τύμπανο του παραθύρου της νότιας πλευράς του ανακατασκευασμένου νάρθηκα. Το παράθυρο έχει κατασκευαστεί κατ' αναλογία με αυτά του τρούλλου, στα οποία ωστόσο δεν φαίνεται να εντοπίστηκαν κεραμικά, χωρίς να έχουν διασωθεί στοιχεία για την αρχική μορφή, ακόμα και την ύπαρξη του συγκεκριμένου παραθύρου του νάρθηκα²³.

Αγγείο στο τύμπανο του δίλοβου παραθύρου στο αέτωμα της δυτικής όψης αποτυπώνεται στις σωζόμενες απεικονίσεις του Αγίου Φιλίππου²⁴. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή έξι ακόμα κεραμικά²⁵ διατάσσονται καθ' ύψος, ανά τρία εκατέρωθεν του παραθύρου εντοιχισμένα στην τοιχοποιία του ναού. Κεραμικά στην τοιχοποιία του αετώματος, εκατέρωθεν του γνωστού θωρακίου, απεικονίζει ο Couchaud²⁶ και στον Άγιο Ιωάννη Μαγκούτη, ωστόσο η απουσία του στοιχείου αυτού από άλλες απεικονίσεις του ναού²⁷ δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα για το θέμα.

Η χρήση εντοιχισμένων κεραμικών στον ναό του Αγίου Ελισσαίου τεκμηριώνεται σε μία από τις ελάχιστες σχεδιαστικές απεικονίσεις (σκαρίφημα του Κ. Χέλμη το 1931) και στη μοναδική γνωστή φωτογραφία

23. FRANTZ, *The Church of the Holy Apostles*, 12, πίν. 9f, 33.

24. Βλ. τα σχέδια του P. Durand (Γ. ΚΑΛΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας από σωζόμενα σχέδια του Paul Durant*, Αθήνα 2002, 74) και του M. G. Bindsboll (αναδημοσίευση στο ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, εικ. 233, 235), καθώς και το σχέδιο του COUCHAUD, *Choix d'églises byzantines en Grèce*, 12, πίν. II.1.

25. Σημειώνουμε ότι ο Couchaud (COUCHAUD, *Choix d'églises byzantines en Grèce*) απεικονίζει μόνο τέσσερα αγγεία, στις τέσσερις γωνίες του παραθύρου. Ωστόσο η παρουσία των έξι αγγείων στα δύο άλλα σχέδια, αλλά και γενικότερα η μειωμένη αξιοπιστία των σχεδίων του Couchaud, επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για λάθος.

26. COUCHAUD, *Choix d'églises byzantines en Grèce*, 15, πίν. V, εικ. 1.

27. Βλ. σχέδιο του Ch. Hansen (I. HAUGSTED, Τα ελληνικά τετράδια σχεδίων του αρχιτέκτονα Χριστιανού Χάνσεν, *Αρχαιολογία* 17 (1985), πίν. 7) και του P. Durand (ΚΑΛΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας*, 76, 77, 78, αναδημ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα*, 167).

του (από τον Γ. Βαλέτα το 1940), ενώ μαρτυρείται από τον Μ. Χατζηδάκη, σε περιγραφή του για το μνημείο πριν την αυθαίρετη κατεδάφισή του τον Ιούνιο του 1943²⁸. Βάσει αυτών, στην ανατολική όψη του ναού υπήρχαν τέσσερα κεραμικά –και ακριβέστερα οι θέσεις υποδοχής τους– τοποθετημένα ανά δύο εκατέρωθεν δύο στενών φεγγιτών που ανοίγονταν πάνω από την κόγχη, έτσι ώστε να διαμορφώνουν από κοινού σχήμα σταυρού. Η σύνθεση αυτή έχει αναπαραχθεί κατά την αποκατάσταση του ναού το 2004, στο πλαίσιο της οποίας τόσο η ανατολική όσο και η βόρεια όψη του ανακατασκευάστηκαν επί των καταλοίπων τους, σύμφωνα με τη διαθέσιμη για την αρχική μορφή τους τεκμηρίωση.

Εντοιχισμένα κεραμικά

Από τα εφυαλωμένα κεραμικά που κοσμούσαν αρχικά τους βυζαντινούς ναούς, όπως είναι γνωστά βάσει των στοιχείων που προαναφέρθηκαν, τρία μόνο γνωρίζουμε ως φυσικά αντικείμενα, και τα τρία από τους Αγίους Θεοδώρους.

Τα δύο γνωστά πινάκια σώζονταν στη θέση τους έως το 1978, δημοσιευμένα από τον Γ. Νικολακόπουλο²⁹, οπότε απομακρύνθηκαν. Το πρώτο βρισκόταν στο τύμπανο του δίλοβου παραθύρου της δυτικής όψης, εντός πλινθοπερίκλειστου πλαισίου και σήμερα φυλάσσεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ως μακροχρόνιο δάνειο από

28. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Παλιά Άθηναικά Μνημεία. Ο Άγιος Έλισσαίος, *Καλλιτεχνικά Νέα*, Αθήνα, 21-8-1943. Το κείμενο αναδημοσιεύεται στο: *Αποκατάσταση Μνημείων*, εκδ. ΧΑΡΚΙΟΛΑΚΗΣ, μαζί με το σκαρίφημα του 1931 και τη φωτογραφία του Γ. Βαλέτα.

29. Βλ. Γ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Εντοιχισμένα κεραμικά στίς ὄψεις τῶν μεσαιωνικῶν καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐκκλησιῶν μας*, Αθήνα 1978, 21-22. Βλ. και *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα Παλαιό Πανεπιστήμιο, 26 Ιουλίου 1985 – 6 Ιανουαρίου 1986, Αθήνα 1986, 228-229 αρ. 262 (ΑΙ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ)· Κ. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά τοῦ Ἑλληνικοῦ Χώρου*, Αθήνα 1995, 70-71, εικ. 117· Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα ά.α. 1755, 1756, στο: *Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ελλάδας: Ένα ηλεκτρονικό corpus* <<https://immuredvessels.gr/database/vessels-search/#17583>> και <<https://immuredvessels.gr/database/vessels-search/#17585>> Ημερομηνία επίσκεψης: 19.01.2024. Για τον εντοπισμό οστράκου ενός ακόμα αγγείου, στο τύμπανο του δίλοβου ανατολικού παραθύρου της κεντρικής κόγχης, βλ. Γ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ένα νέο κεραμικό εύρημα εντοιχισμένο στους Αγίους Θεοδώρους της Πλατείας Κλαυθμώνος, *Κεραμικά Χρονικά* 48 (1988), 8-12, εικ. 2.

την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών³⁰ (Εικ. 3). Πρόκειται για συγκολλημένο και συμπληρωμένο εφυαλωμένο βαθύ πινάκιο με γραπτό διάκοσμο³¹. Φέρει χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση, κοίλα τοιχώματα και κάθετο χείλος, έχοντας αποκεκρουσμένο το κεντρικό τμήμα στον πυθμένα, τμήμα του τοιχώματος και του χείλους. Η κεραμική ύλη είναι υποκάστανου χρώματος, καλής όπτησης. Εσωτερικά σε λευκό βάθος εικονίζεται πτηνό, πιθανώς αετός³², με ανοιχτά φτερά με μεταλλικό χρώμα, στην απόχρωση του χαλκού, αποχρωματισμένου σε μεγάλο βαθμό, η κεφαλή του οποίου δεν σώζεται. Τα ενδιάμεσα κενά πληρούνται με φύλλα κισσού και κλαδιά, καθώς και σπειροειδή μοτίβα αντίστοιχου χρώματος. Εξωτερικά εντοπίζονται ίχνη χρώματος σε κυκλωτερή διάταξη. Το αγγείο καλύπτεται με υποκίτρινη εφύαλωση στις δύο όψεις, κρακελαρισμένη στην εσωτερική επιφάνεια.

Το δεύτερο πινάκιο βρισκόταν στο τύμπανο του δίλοβου παραθύρου της βόρειας κεραίας, χωρίς να πλαισιώνεται από πλίνθους. Το χείλος του αγγείου βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με την εξωτερική επιφάνεια του τοίχου, όπως συνέβαινε με το πρώτο. Το αγγείο φυλάσσεται στις αποθήκες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών³³ (Εικ. 4). Πρόκειται για συγκολλημένο και συμπληρωμένο επίσης εφυαλωμένο βαθύ πινάκιο³⁴. Φέρει χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση, κοίλα τοιχώματα και οριζόντια διαμορφωμένο ταινιωτό χείλος, έχοντας αποκεκρουσμένο τμήμα της βάσης και του τοιχώματος. Η κεραμική ύλη είναι υποκίτρινου χρώματος, καλής όπτησης. Κοσμείται εσωτερικά με γραπτό διάκοσμο με μεταλλικό χρώμα σε λευκό βάθος. Αποδίδονται τρία ακτινωτά μεταξύ τους λογχόσχημα μοτίβα που αποδίδουν σχηματοποιημένα φύλλα και κοσμούνται εσωτερικά με τριγωνικό μοτίβο στο κέντρο και σπειροειδές θέμα στη βάση τους. Φυτικά σχηματοποιημένα μοτίβα εικονίζονται στα διάχωρα. Φέρει εσωτερικά και εξωτερικά υποκίτρινη εφύαλωση. Πρόκειται για Αιγυπτιακά φατιμιδικής

30. Το αγγείο είναι καταχωρημένο με αριθμό καταγραφής 1ης Ε.Β.Α.: 1574.

31. Οι διαστάσεις του αγγείου είναι: διάμετρος χείλους 28 εκ., διάμετρος βάσης 14 εκ. και ύψος 8,6 εκ.

32. A. G. YANGAKI, *Speaking Ceramics: The Bacini as Containers of Hidden Messages and Expressions of Memory*, *Byzantina Symmeikta* 32 (2022) *Appendix*, 35-36.

33. Καταχωρημένο με αρ. εισ. 1ης Ε.Β.Α.: 4648.

34. Οι διαστάσεις του αγγείου είναι: διάμετρος χείλους 25 εκ., διάμετρος βάσης 12,3 εκ. και ύψος 6,7 εκ.

εποχής³⁵ αγγεία που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 11ου αι.³⁶, τα οποία ενσωματώθηκαν στο μνημείο κατά την ανέγερσή του.

Τμήμα ενός ακόμα αγγείου εντοπίστηκε σωζόμενο αποσπασματικά κατά τις εργασίες στερέωσης του μνημείου το 2023, στο τόξο του τυμπάνου του παραθύρου της πρόθεσης (Εικ. 5). Το αγγείο αποκολλήθηκε, συντηρήθηκε, εν μέρει συμπληρώθηκε και φυλάσσεται στις αποθήκες της ΕΦΑΠΑ³⁷. Αποτελεί τμήμα μονόχρωμου εφυαλωμένου αγγείου³⁸. Η κεραμική ύλη είναι ερυθρωπή, λεπτόκοκκη, καλά ψημένη, με λίγα ασβεστολιθικά εγκλείσματα. Διατηρείται η χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση του και τμήμα του λοξού τοιχώματος. Το μέγιστο τμήμα της εσωτερικής του επιφάνειας έχει φθαρεί. Σε λεπτό στρώμα υπόλευκου επιχρίσματος εσωτερικά και εξωτερικά φέρει εφυάλωση έντονου πράσινου χρώματος εσωτερικά, ενώ στην καλύτερα διατηρημένη εξωτερική επιφάνεια, φέρει στιλπνή λαδοπράσινη εφυάλωση που καλύπτει σχεδόν το σύνολο της, πλην τμήματος της βάσης. Το εφυαλωμένο αγγείο χρονολογείται στον 13ο-14ο αι.³⁹ και προφανώς τοποθετήθηκε στη συγκεκριμένη θέση, σε

35. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Έντοιχισμένα κεραμικά* YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 34-35. Για ανάλογα αγγεία: Α. ΜΠΑΛΛΙΑΝ – Μ. ΜΩΡΑΪΤΟΥ, Αίθουσα Ι: Ο ισλαμικός κόσμος από τον 7ο έως τον 12ο αι., στο: *Μουσείο Μπενάκη, Οδηγός του μουσείου Ισλαμικής Τέχνης*, εκδ. Α. ΜΠΑΛΛΙΑΝ, Αθήνα 2006, 67, αρ. 51-52. *Βυζάντιο & Άραβες. Οκτώβριος 2011 – Ιανουάριος 2012. Κατάλογος Έκθεσης. Byzantium & The Arabes. October 2011 January 2012. Exhibition catalogue*, Θεσσαλονίκη 2011, 88, αρ. 34 (Μ. ΜΩΡΑΪΤΟΥ) (για αντίστοιχης κατηγορίας κλειστό αγγείο με φυτικό διάκοσμο).

36. Για όλη την προβληματική γύρω από υστερότερη χρονολόγηση των αγγείων από τον G. Sanders (G. D. R. SANDERS, *William of Moerbeke's Church at Merbaka: The Use of Ancient Spolia to Make Personal and Political Statements*, *Hesperia* 84.3 (2015), 620-621) βλ. αναλυτικά: YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 35, υποσημ. 105.

37. Καταχωρημένο με αρ. εισ. ΕΦΑΠΑ: BE44893.

38. Οι σωζόμενες διαστάσεις του αγγείου είναι: μέγιστη διάμετρος τοιχώματος 17,7 εκ., διάμετρος βάσης 11 εκ. και μέγιστο ύψος 2,5 εκ.

39. Για παράλληλα, βλ. ενδεικτικά Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ – Ν. ΖΗΚΟΣ, *Εφυαλωμένη κεραμική υστεροβυζαντινών χρόνων από τη Θράκη. Απόπειρα ανάγνωσης ανασκαφικών ευρημάτων*, Θεσσαλονίκη 2007, 116, αρ. 119. Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ – Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, *Πανεπιστήμιο Κρήτης. Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας. Εκπαιδευτική Συλλογή Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής. Κατάλογος*, Ρέθυμνο 2012, 103-104, αρ. 131 (Α. ΧΟΥΣΤΟΥΛΑΚΗ) Α. G. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight: The Bacini of the Churches of Crete. "Reflections" of the Late Medieval and the Early Modern Material Culture of the Island*, τ. Ι, *The Regional Unit of Chania*, Athens 2021, 124, εικ. 138, 247, αρ. CH.48.3 (για ανάλογη εφυάλωση σε αγγείο εντοιχισμένο στον ναό της Παναγίας στη Λισσό, 14ος αι.).

μεταγενέστερη της ανέγερσης του ναού φάση, ίσως κατά την εκτέλεση κάποιων εργασιών επισκευής, αφού είναι σαφές ότι κατατιμήθηκε σε όλες τις πλευρές του, προκειμένου να προσαρμοστεί στον διαθέσιμο χώρο. Σημειώνουμε ότι στην αντίστοιχη θέση, στο τύμπανο του δίλοβου ανοίγματος του διακονικού, υπάρχει ψευδοκουφικός διάκοσμος διατηρούμενος σε άριστη κατάσταση.

Νεότερα έργα, που τοποθετήθηκαν στα μνημεία κατά τις εργασίες αποκατάστασης/ανακατασκευής, είναι τα αγγεία που εντοπίζονται εντοιχισμένα στους υπόλοιπους ναούς της Αθήνας που προαναφέρθηκαν.

Τα τρία πινάκια στον ναό της Αγίας Αικατερίνης είναι όμοιων διαστάσεων και τύπου και φέρουν γραπτή διακόσμηση σε λευκό βάθος με άχρωμη εφυάλωση, στα πρότυπα των κεραμικών Ιζνίκ (Εικ. 6, 7, 8). Ο διάκοσμός τους –πανομοιότυπος σε αυτά της βόρειας και νότιας πλευράς– αναπτύσσεται με κυρίαρχες γαλαζοπράσινες και ιώδεις αποχρώσεις σε όλη σχεδόν την επιφάνεια των αγγείων: το πεπλατυσμένο χείλος διατρέχει γαλαζοπράσινη ταινία που εμπεριέχει εναλλάξ ρομβόσχημα και φυτικά ή μόνο φυτικά μοτίβα, ενώ το σώμα κοσμούν οκτάφυλλο σχηματοποιημένο άνθος ή αστέρι, με περίτεχνη απόδοση και μικρότερα παραπληρωματικά στοιχεία. Τα πινάκια χρονολογήθηκαν παλαιότερα στο β' ήμισυ του 16ου-αρχές 17ου αι.⁴⁰ ως δείγματα κεραμικής Ιζνίκ, ωστόσο, με βάση το είδος τους και την απόδοση του διακόσμου μπορούν να αναγνωριστούν ως έργα των παραγωγών είτε της Οθωμανικής είτε της Φαληρικής «Κιουτάχειας» του 20ού αι. και σχετίζονται με αναστηλωτικές επεμβάσεις στο μνημείο, μάλλον στις αρχές του 20ού αι.⁴¹

40. Γ. Α. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Εντοιχισμένα Κεραμικά Εκκλησιών, *Αρχαιολογία* 33 (1989), 66-67.

41. Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ – Ν. ΜΠΕΤΕΙΝΗΣ, Λήμματα ά.α 0051, 0052, 0053, στο: *Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ελλάδας. Ένα ηλεκτρονικό corpus* <<https://immuredvessels.gr/database/vessels-search/#11685>>, <<https://immuredvessels.gr/database/vessels-search/#11689>>, <<https://immuredvessels.gr/database/vessels-search/#11690>> Ημερομηνία επίσκεψης: 11.01.2024. Ως προς τον χειρισμό του χρώματος, τα αγγεία αρχικά μπορούσε να θεωρηθεί ότι ενδεχομένως σχετίζονταν με τα εργαστήρια της Ρόδου της εταιρείας ICARO RODI της περιόδου 1928-1946 (βλ. Γ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, *ICARO – ΙΚΑΡΟΣ. Το Εργοστάσιο Κεραμικών της Ρόδου. The Pottery Factory of Rhodes 1928-1988*, Αθήνα 2017, 172, Φ. 246). Όμως βάσει των επιμέρους γνωρισμάτων των αντικειμένων η απόδοσή τους στις παραγωγές της Οθωμανικής ή της Φαληρικής «Κιουτάχειας» είναι πιο πιθανή. Ευχαριστούμε τον συνάδελφο Ν. Λιάρο που κατεύθυνε την έρευνά μας προς

Το πινάκιο στους Αγίους Αποστόλους (Εικ. 9), στο παράθυρο του ανακατασκευασμένου νάρθηκα του ναού, εντάσσεται στην κατηγορία των Τσανάκκαλε και έχει χρονολογηθεί στον προχωρημένο 18ο αι.⁴² Η διακόσμησή του είναι γραπτή, με ιώδες χρώμα σε λευκό βάθος, κάτω από άχρωμη εφυσάλωση και συνίσταται σε ένα κεντρικό σχηματοποιημένο μοτίβο στον πυθμένα (τρύλοβο μετάλλιο που πλαισιώνει τρίγωνο) και ταινία, με κατά τμήματα θέμα πλέγματος στο οριζόντιο χείλος του αγγείου.

Τα τέσσερα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν στον ναό του Αγίου Ελισσαίου (Εικ. 10-11) είναι σύγχρονης περιόδου, διακοσμημένα γραπτά με πράσινο χρώμα και λεπτομέρειες σε κίτρινο σε λευκό βάθος, με ένα κεντρικό σχηματοποιημένο μοτίβο στον πυθμένα (δέντρο, τρύλοβο μετάλλιο που πλαισιώνει τρίγωνο, μετάλλιο που κοσμεύεται με φυτικά θέματα, σκεύος με τρύλοβο φυτικό θέμα) και ταινία με πλέγμα κατά τμήματα στο χείλος, στα πρότυπα κεραμικών Τσανάκκαλε των μέσων του 18ου αι.⁴³, όπου απαντούν αντίστοιχες ταινίες, αναφερόμενες

αυτές, καθώς δεν είναι πολλές οι δημοσιεύσεις για τις σύγχρονες παραγωγές κεραμικής της Ελλάδας. Για την Οθωμανική Κιουτάχεια: Η. BILGI – İ. Z. VERMEERSCH, *Kütahya. Sadberk Hanım Museum Kütahya Tiles and Ceramics Collection*, Istanbul 2018. Για τη Φαληρική «Κιουτάχεια»: Λ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ-ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Κεραμικός διάκοσμος στα κτίρια της Εθνικής Τράπεζας κατά τον μεσοπόλεμο, *MonuMenta magazine for the physical and architectural heritage in Greece and Cyprus* (02-01-2012), 1-7 (παραγωγή πλακιδίων)- Ν. Θ. ΚΟΡΙΑΣ, *Ενθύμιον Κιουτάχειας. Αποτυπώσεις της ιστορίας στην κεραμική της Κιουτάχειας*, Αθήνα 2021. Για τις επεμβάσεις στο μνημείο από τα μέσα του 19ου αι. καθώς και στις αρχές του 20ού αι. (1917-1927) βλ. ΚΑΡΑΝΗ, Οικοδομικές επεμβάσεις, 152-153. Βλ. σχετικά με αυτή την ερμηνεία και: YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 112.

42. Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ – Ν. ΜΠΕΤΕΙΝΗΣ, Λήμμα ά.α. 0054, στο: *Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ελλάδας. Ένα ηλεκτρονικό corpus* <<https://immuredvessels.gr/database/vessels-search/#11697>> Ημερομηνία επίσκεψης: 11.01.2024.

43. Για παράλληλα βλ. ενδεικτικά, ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά του Έλληνικού Χώρου*, 198-199, εικ. 368-379 Η ΙΔΙΑ, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου (1600-1950)*, Υπουργείο Αιγαίου, χ.χ., 283-284, εικ. 389 (για παρόμοιο κεντρικό θέμα και ίδιο δικτυωτό διάκοσμο στο χείλος), 286, εικ. 396, πάνω (για ίδιο δικτυωτό διάκοσμο στο χείλος), 288. Για την προβληματική γύρω από τη χρονολόγηση των κεραμικών και τη σχετική βιβλιογραφία: Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *Ιστορίες αγγείων της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη με βάση τα εντοιχισμένα κεραμικά: Ενδεικτικές μελέτες-περίπτωσης από το Λασίθι*, στο: *Ο Νέος Ελληνισμός: οι κόσμοι του και ο Κόσμος / Αφιέρωμα στην Καθηγήτρια Όλγα Κατσιαρδής-Hering*, εκδ. Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ – Μ. Δ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ – Π. ΚΟΝΟΡΤΑΣ – Δ. Μ. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΗΣ – Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ – Ι. ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ – Β. ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ, Αθήνα 2021, 78, υποσημ. 23-25.

ως «καφασωτό πλέγμα», περιμετρικά στο χείλος, αλλά και ανάλογα πολύλοβα μετάλλια⁴⁴. Τα αγγεία που έχουν εντοιχιστεί στον Άγιο Ελισσαίο αποτελούν ενδιαφέρουσες περιπτώσεις αντικαταστάσεων που τοποθετήθηκαν το 2004 κατά τις εργασίες στο μνημείο⁴⁵. Αποτελούν ένα από τα υστερότερα παραδείγματα αντικαταστάσεων που απαντούν ήδη από τον 18ο αι. με στόχο τη διατήρηση μιας πρακτικής⁴⁶.

ΑΡΓΥΡΩ ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΑΗ – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΒΡΑΜΙΔΟΥ – ΡΑΪΝΑ ΠΟΥΛΗ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

ΝΑΟΙ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ

Εισαγωγή

Από την περιοχή της ανατολικής Αττικής, εκτός από το Καθολικό της Μονής Καισαριανής, είχαν συμπεριληφθεί στις καταγραφές του *corpus*, ως αντιπροσωπευτικά παραδείγματα, ο ναός του Αγίου Λουκά στο Κορωπί και η Παναγία Βαραμπά στο Μαρκόπουλο. Η περιοχή της ανατολικής Αττικής, πάντως, συνολικά –με βάση τα μέχρι τώρα στοιχεία– διασώζει 15 μνημεία όπου απαντά αυτή η πρακτική. Εκτός από τις περιπτώσεις του Καθολικού της Μονής Καισαριανής ή του Αγίου Γεωργίου-Ομορφοκκλησιάς στο Γαλάτσι, όπου διατηρούνται οι άδειες υποδοχές, ή την περίπτωση του Αγίου Νικολάου στον Κάλαμο, του οποίου το αγγείο έχει παρουσιαστεί διεξοδικά⁴⁷, έμφαση δίνεται ακολούθως στα μνημεία των Μεσογείων⁴⁸.

44. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου*, 283-284, 286, 288.

45. Για τις εργασίες αποκατάστασης βλ. παραπάνω υποσημ. 8. Είναι σαφές, βάσει των λεπτομερειών του διακόσμου τους, ότι όλα τα αγγεία αποτελούν παραγωγή του ίδιου εργαστηρίου.

46. Βλ. λεπτομερώς για το θέμα των αντικαταστάσεων: ΥΑΝΓΑΚΙ, *Ceramics in Plain Sight*, 172-178.

47. Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Άγιος Νικόλαος στο νεκροταφείο Καλάμου Αττικής. Νέα στοιχεία, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 11 (1983), 234-235, εικ. 8.

48. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα αγγεία του ναού της Παναγίας Μεσοσπορίτισσας στον Όλυμπο (για μια πρώτη παρουσίαση: ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών*, 67-69).

Γεωγραφική κατανομή

Με εξαίρεση τη Μονή Καισαριανής και τον ναό του Αγίου Γεωργίου-Ομορφοκκλησιάς στο Γαλάτσι, οι οποίοι βρίσκονται περίξ των Αθηνών, οι υπόλοιποι ναοί εκτείνονται ανατολικά, σε απόσταση περίπου 80 χιλιομέτρων από τη Μονή Καισαριανής, στους οικισμούς (από δυτικά προς ανατολικά): Κορωπί, Μαρκόπουλο, Καλύβια, Λαυρεωτικός Όλυμπος, Κουβαράς και Κερατέα. Πολύ βορειότερα από τους άλλους και σε μεγάλη απόσταση βρίσκεται ο ναός του Αγίου Νικολάου στον Κάλαμο. Ορισμένοι ναοί βρίσκονται εντός του εκάστοτε σύγχρονου οικιστικού πυρήνα (Άγιος Δημήτριος στο Κορωπί, Αγία Παρασκευή και Αγία Θέκλα στο Μαρκόπουλο, Άγιος Χαράλαμπος και Αγία Παρασκευή στην Κερατέα), άλλοι αποτελούν σήμερα κοιμητηριακούς ναούς (Μεταμόρφωση του Σωτήρος στα Καλύβια, Παναγία Μεσοσπορίτισσα στον Λαυρεωτικό Όλυμπο και Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο). Ο ναός της Αγίας Τριάδας στα Λαμπρικά και ο ναός του Αγίου Αθανασίου στον Κουβαρά αποτελούν καθολικά μονών, ενώ οι Ταξιάρχες Καλυβίων επίσης είχαν λειτουργήσει ως μοναστικό εξάρτημα⁴⁹.

Στοιχεία αρχιτεκτονικής και χρονολόγησης

Μεγαλύτερη ποικιλία σε αρχιτεκτονικούς τύπους εμφανίζεται κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο και τον 13ο αι. Τον 12ο αι. εντοιχισμένα αγγεία εμφανίζονται σε σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς (Καθολικό Μονής Καισαριανής, Άγιος Γεώργιος-Ομορφοκκλησιά στο Γαλάτσι) και στον νάρθηκα του σταυρεπίστεγου ναού του Ευαγγελιστή Λουκά στα Λαμπρικά. Στον 13ο αι. απαντούν σε τρίκλιτο σταυρεπίστεγο ναό (Άγιος Νικόλαος Κάλαμος). Η χρήση της πρακτικής κατά την περίοδο του 12ου-13ου αι. μαρτυρείται επίσης σε ναό ελεύθερου σταυρού με τρούλλο (Παναγία Βαραμπά). Είναι σημαντική η παρατήρηση

49. Βλ. αναλυτικά πιο κάτω. Για τη Μονή Καισαριανής και την Ομορφοκκλησιά (Άγιος Γεώργιος), που δεν εξετάζονται αναλυτικά: Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἡ Ὅμορφη Ἐκκλησιά*, Αθήνα 1921· Α. Η. S. MEGAW, *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, *BSA* 32 (1931-1932), 101, 112, 113, εικ. 4, 1, 116, 121, 123, 125, 129· Α. ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ-ΒΑΣΙΛΑΚΗ, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὅμορφης Ἐκκλησίας στήν Ἀθήνα*, Αθήνα 1971· Θ. ΧΑΤΖΗΛΑΚΗ, *Τὸ Μοναστήρι τῆς Καισαριανῆς*, Αθήνα 1977· Α. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΔΟΥ, *Τα Μοναστήρια του Υμητιού*, στο: *Ἡ Καθημερινή, Ἑπτὰ Ἡμέρες* (24/12/1995), 18-20· Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ – Λ. ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία κατά τόν 12ο αἰώνα*, Αθήνα 2002, 99-102.

ότι δεν διατηρούνται πληροφορίες για τον 14ο και τον 15ο αι. και η πρακτική αναβιώνει δυναμικά πολύ αργότερα, στη διάρκεια του 17ου και κυρίως του 18ου αι. στα Μεσόγεια. Ο μεγαλύτερος αριθμός ναών του καταλόγου εντάσσεται χρονολογικά στην οθωμανική περίοδο και κυρίως στον 18ο αι.⁵⁰ Ωστόσο, σύμφωνα με νεότερα στοιχεία που έχουν έλθει στο φως τα τελευταία χρόνια, ο 18ος αι. φαίνεται ότι αποτελεί εποχή ανακαίνισης και όχι ανέγερσης νέων ναών (π.χ. καθολικό Μονής Αγίας Τριάδας Λαμπρικών Κορωπίου, Αγία Παρασκευή και Αγία Θέκλα Μαρκοπούλου, Αγία Παρασκευή Κερατέας). Σε αυτή την περίοδο κυριαρχούν οι μονόχωροι καμαροσκέπαστοι ναοί (Άγιος Δημήτριος στο Κορωπί, καθολικό Μονής Αγίας Τριάδας και Ευαγγελιστής Λουκάς Λαμπρικών, Αγία Παρασκευή-Αγία Θέκλα και Κοίμηση της Θεοτόκου στο Μαρκόπουλο, Μεσοσπορίτισσα στον Όλυμπο, Άγιος Χαράλαμπος και Αγία Παρασκευή Κερατέας), ενώ απαντούν και ξυλόστεγοι (Μεταμόρφωση και Ταξιάρχες στα Καλύβια, Άγιος Αθανάσιος Κουβαρά) (Πίν. Ι). Στην ίδια περίοδο είναι ενδιαφέρουσα η χρήση εντοιχισμένων αγγείων σε ναούς κυρίως μονόχωρους καμαροσκέπαστους στις περιοχές του Κορωπίου, του Μαρκοπούλου και της Κερατέας και λιγότερο σε ξυλόστεγες βασιλικές που εντοπίζονται στα Καλύβια και στον Κουβαρά. Επομένως από ναούς διαφορετικών αρχιτεκτονικών τύπων στη μεσοβυζαντινή περίοδο, παρατηρείται μια σταθερή επιλογή σε τύπους μεταβυζαντινών μνημείων. Ακολούθως δεν έχει συμπεριληφθεί ο μονόκλιτος καμαροσκέπης ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στο κοιμητήριο του Μαρκοπούλου (Πίν. Ι), τοιχογραφημένος το 1767, στον

50. Για την περίοδο αυτή στα Μεσόγεια: Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ – Α. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ – Ρ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ, *Εκκλησίες της Αττικής*, Αθήνα 1969· Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Τα “Μεσόγεια” από την επικράτηση του Χριστιανισμού έως την οθωμανική κατάκτηση, στο: *Μεσογαία. Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, Αθήνα 2001, 199-221· Ν. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΟΣ, Η άνθιση της αγροτικής εκκλησιαστικής Αρχιτεκτονικής κατά το 18ο αι. στο Μαρκόπουλο Μεσογαίας, στο: *Πρακτικά ΙΑ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής* (στο εξής: ΕΣΝΑ), Σπάτα 2006, 421-438· Ο ΙΔΙΟΣ, Μελετώντας την εξέλιξη της ναοδομίας στη ΝΑ. Αττική κατά την όψιμη Τουρκοκρατία, στο: *Πρακτικά ΙΒ΄ ΕΣΝΑ*, Καλύβια 2008, 495-509· Λ. ΟΡΦΑΝΟΥ, Μια «σχολή» ζωγράφων κατά το β΄ μισό του 18ου αιώνα στην Αττική, στο: *Πρακτικά ΣΤ΄ ΕΣΝΑ*, Μαρκόπουλο 1995, 38-67· Ν. ΖΙΑΣ, Η ζωγραφική κατά τον 18ο αιώνα στη Ν.Α. Αττική, στο: *Πρακτικά Ζ΄ ΕΣΝΑ*, Κορωπί 1998, 172-176· Α. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ, Το έργο του Γεωργίου Μάρκου σε ναούς των Μεσογείων. Νέες παρατηρήσεις, στο: *Πρακτικά ΙΣΤ΄ ΕΣΝΑ*, Καλύβια 2018, 577-592.

ανατολικό τοίχο του οποίου διατηρούνται δέκα υποδοχές εντοιχισμένων αγγείων κάτω από επιχρίσματα⁵¹.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΕΤΡΟΥ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

Διατάξεις αγγείων

Για τον 12ο και 13ο αι. η πρακτική υιοθετείται πάνω από την είσοδο, σε τύμπανα δίλοβων παραθύρων ή πάνω από απλά παράθυρα και στην αετωματική απόληξη πλευρών ή εγκάρσιας καμάρας. Αν και τα παραδείγματα είναι λίγα, η επιλογή των θέσεων δεν ξενίζει, αλλά ακολουθεί τις γενικές τάσεις που έχουν ήδη καταγραφεί για εκείνη την περίοδο⁵². Ως προς τους τρόπους εντοιχισμού, ενώ συνήθως τα αγγεία εντοιχίζονται σε υποδοχές κατάλληλα λαξευμένες στην αργολιθοδομή, ξεχωρίζουν οι περιπτώσεις της Καισαριανής και της Ομορφοκκλησιάς, όπου αγγεία είναι πλινθοπερίκλειστα, ενώ στην τελευταία απαντά και εντοιχισμός εντός υποδοχών ειδικά λαξευμένων σε πώρινα ή λίθινα στοιχεία της τοιχοποιίας, στοιχείο όχι τόσο κοινό σε ναούς του ελλαδικού χώρου, αν και απαντά και στο Καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Αλεποχώρι, ενώ από τον πελοποννησιακό χώρο χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Παναγίας στον Μέρμπακα (Αγία Τριάδα)⁵³. Σε ιταλικά μνημεία αυτή η πρακτική είναι ευρύτατα διαδεδομένη⁵⁴.

Για την εποχή του 17ου και 18ου αι. στα Μεσόγεια, σε πέντε περιπτώσεις μνημείων, στο Κορωπί, στο Μαρκόπουλο, στα Καλύβια, στον Κουβαρά και στην Κερατέα, εντοπίζονται αγγεία και στην ανατολική αετωματική απόληξη⁵⁵, εκτός από τη δυτική. Είτε είναι ένα μεμονωμένο, είτε σε σταυρόσχημη ή τριγωνική διάταξη ή σχηματισμό βέλους.

51. ΠΑΠΑΠΑΝΝΑΚΟΣ, Η άνθιση, 421-438, εικ. 3α1.

52. Βλ. λεπτομερώς: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 27-30, 34-35· YANGAKI, *Short remarks on matters of correlation*, 669.

53. SANDERS, *William of Moerbeke's Church*, 604, εικ. 14, 609, εικ. 19, a-b, 610, εικ. 20, 611, εικ. 22.

54. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 30 και υποσημ. 98-99 (με σχετική βιβλιογραφία).

55. Πρόκειται για τους ναούς: Αγία Τριάδα ομώνυμης Μονής, Αγία Παρασκευή και Αγία Θέκλα, Μεταμόρφωση Σωτήρος, Άγιος Αθανάσιος και Άγιος Χαράλαμπος, αντίστοιχα.

Μόνο στο καθολικό της Αγίας Τριάδας στο Κορωπί το σύνολο των εντοιχισμένων αγγείων υπάρχει μόνο στην ανατολική πλευρά. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις τα αγγεία κατεξοχήν εντοιχίζονται πάνω από τη δυτική είσοδο στο μνημείο. Όσα εντοπίζονται στη δυτική πλευρά, είτε περιορίζονται σε τρία ή τέσσερα, κάποια σε σταυρόσχημη διάταξη, είτε, το πιο κοινό, αποτελούν ομάδες από πέντε, επτά ή εννέα αγγεία δημιουργώντας ένα είδος τετράγωνης διαμόρφωσης (Ταξιάρχες στα Καλύβια) ή δημιουργώντας τοξωτούς σχηματισμούς στην αετωματική απόληξη (Αγία Παρασκευή και Αγία Θέκλα Μαρκοπούλου, Αγία Παρασκευή Κερατέας)⁵⁶ ή τοποθετούνται σε περίπου οριζόντιες σειρές, τρεις ή τέσσερις έχοντας στην κορυφή ένα αγγείο (Άγιος Αθανάσιος Κουβαράς, Άγιος Χαράλαμπος Κερατέας). Επί της ουσίας πρόκειται για περισσότερο εμπλουτισμένες τριγωνικές διατάξεις. Το ιδιαίτερο γνώρισμα των περιπτώσεων είναι ότι τα αγγεία σχεδόν επιστέφουν ή τοποθετούνται πάνω από το υπέρθυρο προσκυνητάριο του μνημείου, συνοδευόμενα από επίσης εντοιχισμένα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη είτε ενταγμένα στη σύνθεση⁵⁷ είτε κάπως αποκομμένα⁵⁸. Σε δύο περιπτώσεις πάνω από το προσκυνητάριο⁵⁹, υπάρχει φωτιστική θυρίδα που εντάσσεται στη σύνθεση και πλαισιώνεται από τα κεραμικά. Ο συνδυασμός όλων αυτών των στοιχείων, του καμπύλου και με βάθος και χρώμα προσκυνηταρίου, της μακρόστενης φωτιστικής θυρίδας, των πολύχρωμων κεραμικών κυκλικού σχήματος που δημιουργούν αντανάκλασεις στο φως του ήλιου και των λευκών ή υπόλευκων μαρμάρινων μελών, αποσκοπούσε προφανώς στη δημιουργία μιας εντυπωσιακής πρόσοψης, στοχεύοντας προφανώς οι δημιουργοί τους να προσδώσουν με αυτόν τον τρόπο ένα είδος ξεχωριστής μνημειακότητας στα, κατά τα άλλα, απλά σε αρχιτεκτονική μορφή μνημεία. Στα συγκεκριμένα δηλαδή χριστιανικά μνημεία της οθωμανικής περιόδου αντί για τη χρήση της σταυρόσχημης διάταξης αυτού του είδους η περίπλοκη διακόσμηση αποτελεί ένα

56. Για σχηματισμούς τόξου / βέλους, βλ.: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 33, 57, 160 (με παραδείγματα).

57. Πρόκειται για τις περιπτώσεις: Αγία Παρασκευή και Άγιος Χαράλαμπος στην Κερατέα, Ταξιάρχες στα Καλύβια, Παναγία Μεσοσπορίτισσα στον Όλυμπο, Άγιος Δημήτριος Κορωπίου, Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο, Άγιος Αθανάσιος Κουβαρά.

58. Πρόκειται για την περίπτωση του ναού της Αγίας Θέκλας στο Μαρκόπουλο.

59. Αγία Παρασκευή Μαρκοπούλου και Άγιος Χαράλαμπος Κερατέας.

ξεχωριστό στοιχείο αναγνωρισιμότητας του θρησκευτικού χαρακτήρα τους εν μέσω άλλων, ανάλογης αρχιτεκτονικής, δομών⁶⁰. Ο συνδυασμός της χρήσης των εντοιχισμένων αγγείων με τα *spolia* από πολύ παλαιότερα μνημεία ανακαλεί ανάλογη διαδεδομένη πρακτική σε ναούς των βυζαντινών χρόνων, ενδεχομένως στοχεύοντας ακριβώς σε μία σύνδεση με το βυζαντινό παρελθόν⁶¹ ταπεινότερων όμως σε μορφή κτισμάτων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στα Μεσόγεια

Στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική των Μεσογείων η πρακτική διατηρείται σήμερα σε 12 ναούς. Στα περισσότερα παραδείγματα ακολουθείται τυπική διάταξη, σταυρόσχημη ή τοξωτή, ενταγμένη στο αέτωμα του δυτικού ή του ανατολικού τοίχου των ναών, ενώ σε λίγα μνημεία διακοσμούνται και οι δύο τοίχοι. Ο μεγαλύτερος αριθμός ναών του καταλόγου εντάσσεται χρονολογικά στην οθωμανική περίοδο και κυρίως στον 18ο αι., ως παραδείγματα ανακαίνισης⁶².

Άγιος Δημήτριος στο Φιλιάτι, Κορωπί

Πρόκειται για την κεντρική εκκλησία του μεσαιωνικού χωριού Φιλιάτι, που βρισκόταν στο δυτικό τμήμα του Κορωπίου κοντά στον βυζαντινό οικισμό του «Κάστρου του Χριστού». Το χωριό λέγεται ότι ιδρύθηκε από τους πρώτους αρβανίτες εποίκους, ενώ μαρτυρείται από τους J. Giraud και C. Spon στις περιηγήσεις τους στην Αττική κατά την περίοδο 1674-1675.

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου ανάγεται πιθανότατα στους υστεροβυζαντινούς ή στους πρώιμους οθωμανικούς χρόνους. Είναι μονόκλιτος καμαροσκέπαστος με τρίπλευρη κόγχη ιερού και δίρριχτη στέγη, που στηρίζουν στο εσωτερικό τρία εγκάρσια τόξα. Οι τοιχογραφίες, του δεύτερου μισού του 18ου αι. με μεταγενέστερες επιζωγραφίσεις, εκτελέστηκαν από συνεχιστές της τέχνης του Γεωργίου Μάρκου και παρουσιάζουν τεχνοτροπική συγγένεια με άλλα ζωγραφικά σύνολα των Μεσογείων (Άγιος Αθανάσιος στη θέση Φουβάγια και Παναγία

60. Για τη συγκεκριμένη επιχειρηματολογία με αφορμή τη σταυρόσχημη διάταξη: YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 23.

61. Βλ. σχετικά YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 18-19 (με βιβλιογραφία).

62. Βλ. σχετικά σελ. 155 και υποσημ. 50.

Μεσοσπορίτισσα στο Θίτι Κορωπίου, Αγία Τριάδα –νότια κόγχη– και Αγία Θέκλα Μαρκοπούλου, Μεταμόρφωση του Σωτήρος Καλυβίων).

Οι όψεις καλύπτονται σήμερα από πολλαπλά ασβεστώματα, ενώ ειδικά η πρόσοψη έχει αλλοιωθεί σε μεγάλο βαθμό από νεωτερικό στέγαστρο. Πάνω από τη δυτική θύρα είναι τοποθετημένα αξονικά τα λίγα διακοσμητικά στοιχεία της τοιχοποιίας (Εικ. 12): προεξέχον τοξωτό προσκυνητάριο και ανάγλυφη πλάκα με σταυρό, που πλαισιώνονται βαθμιδωτά έως την κορυφή του αετώματος από πέντε υποδοχές άλλοτε εντοχισμένων αγγείων⁶³. Σχηματίζουν την εντύπωση ενός βέλους. Ανάλογοι σχηματισμοί έχουν εντοπιστεί σε πρωιμότερα μνημεία της περιφερειακής ενότητας Χανίων⁶⁴.

Καθολικό Μονής Αγίας Τριάδας, στα Λαμπρικά Κορωπίου

Η εκκλησία αποτέλεσε το θρησκευτικό κέντρο του μεσαιωνικού οικισμού των Λαμπρικών που άκμασε στη θέση του αρχαίου δήμου των Λαμπρών Καθύπερθεν έως τις αρχές του 18ου αι. Μετά την ερήμωσή του, ο ναός περιήλθε στη δικαιοδοσία της Μονής Πεντέλης και συγκροτήθηκε ανδρικό μετόχι, το οποίο φαίνεται να εγκαταλείφθηκε πριν την Οθωνική περίοδο. Από το 1957 το μνημείο είναι καθολικό Μονής που στεγάζει γυναικεία αδελφότητα.

Στη σημερινή του μορφή αποτελεί συγκρότημα τεσσάρων μονόκωρων ναών με δίριχτες κεραμοσκεπείς στέγες (Εικ. 13), που απολήγουν ανατολικά σε ημικυκλικές κόγχες. Ο κεντρικός ναός της Αγίας Τριάδας, το βόρειο παρεκκλήσι της Ζωοδόχου Πηγής και το νότιο του Αγίου Χαράλάμπους στεγάζονται σήμερα με καμάρες, ενώ το νοτιότερο παρεκκλήσι του Αγίου Αντωνίου φέρει ξυλόστεγη κάλυψη. Η εσωτερική διαμόρφωση των στεγών και οι ρηγματώσεις στις όψεις υποδηλώνουν μια τρίκλιτη βασιλική με ενιαία δίριχτη στέγη και θολοσκεπές αρχικά μόνο το κεντρικό κλίτος, τοξωτά ανοίγματα επικοινωνίας στο εσωτερικό και παρεκκλήσι στα νότια.

63. ΟΡΦΑΝΟΥ, Μια «σχολή» ζωγράφων Σ. ΚΟΛΛΙΑΣ, Οικισμοί περιοχής Κορωπίου κατά την Τουρκοκρατία, στο: *Η ΕΣΣΑ*, Κερατέα 2001, 597-600· Γ. ΠΡΟΦΗΣ, *Τοποθεσίες και τοπωνύμια του Κορωπίου και το Κτηματολόγιο του 1793*, Κορωπί 2010, 47-50, 355-359· ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ, Το έργο του Γεωργίου Μάρκου.

64. Για τα σχετικά παραδείγματα βλ. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 33-34.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος που σώζεται σε μεγάλη έκταση, χαρακτηρίζεται από μεγάλο αριθμό αγίων, σκηνές μαρτυριών καθώς και μια μνημειακή σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας. Η χρονολογία 1791 στην κτητορική επιγραφή δεξιά της θύρας του κεντρικού ναού, παραπέμπει στην ανακαίνιση του καθολικού και στην αποπεράτωση της αγιογράφησης την εποχή αυτή. Στη διάρκεια σωστικών εργασιών συντήρησης του διακόσμου και στερέωσης της τοιχοποιίας (2013-2017), αποκαλύφθηκαν στοιχεία που μας οδηγούν σε κάποια πρώτα συμπεράσματα για την ύπαρξη παλαιότερων του 18ου αι. οικοδομικών φάσεων⁶⁵.

Στην αετωματική απόληξη της ανατολικής πλευράς του κεντρικού ναού (Εικ. 14) διατηρούνται υποδοχές από έξι ανοικτού σχήματος αγγεία, δύο βαθύτερα και τέσσερα ρηγά πιάτα που δημιουργούν όχι τελείως συμμετρική σταυρόσχημη διάταξη. Λόγω των διαδοχικών στρωμάτων ασβεστοεπιχρισμάτων που τις καλύπτει, δεν είναι απόλυτα σαφές εάν σώζονται μέρη των αγγείων στις υποδοχές, αν και αυτό δεν φαίνεται πιθανό⁶⁶.

Ευαγγελιστής Λουκάς, στα Λαμπρικά Κορωπίου

Πρόκειται για τον πλησιόχωρο κοιμητηριακό ναό της Ι. Μονής Αγίας Τριάδας. Σύμφωνα με τον J. Koder, ήταν πιθανόν καθολικό μιας μονής της Εκκλησίας των Αθηνών, που αναφέρεται σε πράξη του πάπα Ιννοκεντίου Γ΄ ως *monasterium sancti Lucae*.

Ο κυρίως ναός (Εικ. 15) είναι μονόκλιτος σταυρεπίστεγος και ακολουθεί μια παραλλαγή μεταξύ των τύπων Α1 και Α3 της κατάταξης του Αν. Ορλάνδου, δεδομένου ότι υπάρχουν τυφλά αψιδώματα στο

65. ΚΟΛΛΙΑΣ, Οικισμοί περιοχής Κορωπίου, 600, 607· ΠΡΟΦΗΣ, *Τοποθεσίες και τοπωνύμια*, 184-185· ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΟΣ, Μελετώντας την εξέλιξη της ναοδομίας, 499· Δ. ΠΕΤΡΟΥ, Νέα στοιχεία από τις εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης εκκλησιαστικών μνημείων και ανασκαφικές έρευνες στα Μεσόγεια (Κορωπί, Μαρκόπουλο, Καλύβια, Κερατέα) και στο Μαρούσι Αττικής, στο: “*Ίδια ή μνήμη γινάμενη παρόν*”: Το αρχαιολογικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019, Επιστημονική Συνάντηση (Μέγαρο Μουσικής 25-28 Νοεμβρίου 2019), *Πρακτικά*, τ. 1, Αθήνα 2022, 212.

66. Τα δύο αγγεία στο μέσον της σχεδόν κάθετης κεραίας του σταυρού είναι μικρότερης διαμέτρου από τα υπόλοιπα, αντίστοιχα περίπου 13-15 εκ. τα μικρότερα και 20 εκ. τα μεγαλύτερα.

εσωτερικό, αν και μόνο στον βόρειο τοίχο. Η διαμόρφωση αυτή, όπως και η έκκεντρη αψίδα στην ανατολική πλευρά και οι ιδιαιτερότητες της στέγης, οφείλονται σε μετασκευές ενός παλαιότερου κελύφους. Αλλά και ο υπερυψωμένος μικρός νάρθηκας με ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας, ήταν αρχικά, κατά τον Χαράλαμπο Μπούρα, ένα πρόπυλο του 12ου αι. παρόμοιο με τα πρόπυλα ναών της Μάνης. Στις πλευρές του είναι εμφανή τα πεταλόμορφα τόξα τριών μεγάλων ανοιγμάτων, που αργότερα τοιχίσθηκαν. Πάνω από το τόξο της πρόσοψης διαμορφώνεται προσκυνητάριο, ενώ στην απόληξη του αετώματος σώζεται εντοιχισμένο πινάκιο. Αρχαία *spolia* έχουν χρησιμοποιηθεί στην τοιχοδομία, με πιο χαρακτηριστική μία επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη κλασικών χρόνων (IG II² 6702), τοποθετημένη ως υπέρθυρο της εισόδου προς τον κυρίως ναό.

Το αρχικό ζωγραφικό στρώμα, διατηρημένο αποσπασματικά και με μεγάλες φθορές, έχει χρονολογηθεί πιθανότατα στον 13ο αι. Οι περισσότερες τοιχογραφίες ανάγονται στο δεύτερο μισό του 18ου αι., ενώ ένα τρίτο ζωγραφικό στρώμα χρονολογείται με επιγραφή στο έτος 1855. Σε μικρής κλίμακας ανασκαφικές έρευνες το 2009 και 2017, αποκαλύφθηκαν το λιθόστρωτο δάπεδο του βήματος και δύο υπόγειοι ταφικοί χώροι, στον κυρίως ναό και το ιερό αντίστοιχα, που τεκμηριώνουν τον κοιμητηριακό χαρακτήρα του ναού ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους⁶⁷.

Το ρηχό πινάκιο που είναι εντοιχισμένο πάνω από το υπέρθυρο προσκυνητάριο, στο αέτωμα⁶⁸, (Εικ. 16) φέρει πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση σε λευκό βάθος και άχρωμη εφυάλωση. Αποδίδει έναν έφιππο άνδρα με ερυθρά υποδήματα, και έμφαση στις λεπτομέρειες για την απόδοση του ίππου, των ηνίων, των οπλών, του υποσάγματος. Φυτικός διάκοσμος διατηρείται σε τμήμα του αγγείου. Πρόκειται για παράδειγμα

67. ΜΠΟΥΡΑΣ κ.ά., *Ἐκκλησίες*, 86-88, σχ. IX₁-IX₂, εικ. 75-80· J. KODER- F. HILD, *Hellas und Thessalia* [TIB I], Wien 1976, 193· ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία*, 203, 358, 409, 412-413, 457, 466· Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ - Ρ. ΠΟΥΛΗ, *Διαδρομές σε Βυζαντινά Μνημεία των Μεσογείων* (φυλλάδιο: έκδ. ΥΠΠΟ-1η ΕΒΑ), Αθήνα 2006· Δ. ΠΕΤΡΟΥ, Λήμματα: ΕΥΑΓΛΟΥΚ/ΛΑΜΠΡ/ΚΟΡ/ΝΑΤΤ (<<https://immuredvessels.gr/search/%CE%BB%CE%B1%CE%BC%CF%80%CF%81%CE%B9%CE%BA/cpt1#11770>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 20.03.2024)· Η ΙΔΙΑ, *Νέα στοιχεία*, 212-213.

68. Έχει ευθύ κάθετο χεῖλος με γωνιώδη ακμή και έντονα αποκλίνοντα τοιχώματα. Βλ. λεπτομερώς Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα: ΕΥΑΓΛΟΥΚ/ΚΟΡ/ΛΑΜΠ/ΝΑΤΤ/ΑΓ1 (<<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11772>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 20.03.2024).

της κεραμικής της Κιουντάχειας του δεύτερου μισού του 18ου αι. Βρίσκει αναλογίες ως προς την απόδοση της ανθρώπινης μορφής σε αγγεία στο Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης του Μουσείου Μπενάκη⁶⁹, ενώ η εφίππη μορφή βρίσκει αναλογίες σε άλλα αγγεία της ίδιας παραγωγής⁷⁰. Το πινάκιο είναι επιμελώς τοποθετημένο ώστε η σκηνή να είναι τοποθετημένη με τον σωστό προσανατολισμό για τον θεατή. Δεν εφάπτεται ακριβώς στην προϋπάρχουσα υποδοχή, καθώς ο διαθέσιμος χώρος φαίνεται αρκετά μεγαλύτερος σε σχέση με την αρχική διάμετρο του κεραμικού⁷¹, όπου και συγκρατείται με χρήση νεότερου κονιάματος, ενώ το άνω μέρος του τοιχώματος λείπει. Λαμβάνοντας υπ' όψιν και τη μικρή απόσταση που μεσολαβεί ως τη στέγη, μπορεί να υποτεθεί ότι το αγγείο δεν εντοιχίστηκε ακέραιο στο μνημείο και τοποθετήθηκε στη διάρκεια επεμβάσεων στον προχωρημένο 18ο αι.

Παναγία Βαραμπά, Μαρκόπουλο

Ο μικρός ναός αφιερωμένος στο Γενέθλιο της Παναγίας βρίσκεται στη θέση «Βαραμπά», σε μια εύφορη πεδιάδα στις βόρειες παρυφές του οικισμού. Ακολουθεί τον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλλο και ειδικότερα την πρώτη κατηγορία, κατά τον Ορλάνδο, σχηματίζοντας τον λεγόμενο «ελληνικό», ισοσκελή σταυρό. Στην ανατολική πλευρά προβάλλει ημιεξαγωνική κόγχη ιερού.

Ο ναός (Εικ. 17) χαρακτηρίζεται από την τέλεια κατασκευή της τοιχοποιίας του, που περιλαμβάνει μεγάλων διαστάσεων αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη στα κατώτερα τμήματα και ογκώδεις λαξευτούς λίθους ενδιάμεσα, ενώ στον τρούλλο, στις κεραίες και στην κόγχη είναι πλινθοπερίκλειστη. Η θολοδομία είναι κατασκευασμένη από λαξευτούς πώρινους θολίτες. Στο κτιστό τέμπλο διακρίνονται μαρμάρινα μέλη. Οι αρμονικές αναλογίες του μνημείου και η επιμελημένη κατασκευή του με

69. ΜΠΑΛΛΙΑΝ – ΜΩΡΑΪΤΟΥ – ΣΑΡΑΗ, Αίθουσα IV, 192 εικ. 273 (για αγγείο της ίδιας κατηγορίας με παρόμοιες, χαρακτηριστικές, ερυθρωπές στιγμές).

70. G. KÜRKMAN, *Magic of clay and fire. A history of Kütahta pottery and potters*, Istanbul 2006, αρ. 150-151 (για παρόμοιες απεικονίσεις εφίππων σε αγγεία της ίδιας κατηγορίας, παρόμοια χρήση χρωμάτων και απόδοσης των μορφών): ΜΠΑΛΛΙΑΝ – ΜΩΡΑΪΤΟΥ – ΣΑΡΑΗ, Αίθουσα IV, 193 εικ. 275 (για το θέμα του εφίππου, αλλά σε φανταστικό ζώο, σε πλακίδιο από τη Συρία του 19ου αι.).

71. Σωζόμενο μήκος περιήτου 15 εκ.

άφθονο αρχαίο υλικό, παραπέμπουν στον 12ο αι., εποχή καλλιτεχνικής ανάκαμψης στην Αττική και δράσης σημαντικών προσωπικοτήτων, όπως ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης (1182-1204). Ωστόσο, οι βαριές αναλογίες του τρούλλου και η έλλειψη άλλων χαρακτηριστικών του 12ου αι., υποδεικνύουν τη χρονολόγηση του ναού μάλλον στον επόμενο αιώνα.

Το αρχικό ζωγραφικό στρώμα έχει χρονολογηθεί στον 13ο αι. Στον τρούλλο διατηρούνται ίχνη από τέσσερις ολόσωμους προφήτες με πλούσια ενδύματα και ενεπίγραφα ειλητά. Στη λιτή αλλά εκφραστική παράσταση της Σταύρωσης στον δυτικό τοίχο, διακρίνονται γραπτά ψευδοκουφικά εκλεπτυσμένης απόδοσης. Το δεύτερο στρώμα χρονολογείται σύμφωνα με επιγραφή στο έτος 1792. Η επιζωγράφισή του μπορεί να αποδοθεί στον Σταμάτιο Ανδριανού εξ Ύδρας, ζωγράφο που δραστηριοποιείται στην περιοχή κατά το δεύτερο μισό του 19ου αι.⁷²

Ψηλά στο αέτωμα της πρόσοψης, πάνω από το προσκυνητάριο, διατηρείται η υποδοχή και μέρος από το αποτύπωμα του δακτυλίου έδρασης ρηχού ανοικτού αγγείου που καλύπτονται με διαδοχικά στρώματα ασβεστοεπιχρισμάτων⁷³.

Αγία Παρασκευή-Αγία Θέκλα, Μαρκόπουλο

Το μνημειακό συγκρότημα δεσπόζει στο κέντρο του Μαρκοπούλου. Ο ναός της Αγίας Παρασκευής (Εικ. 18) αποτελεί μονόκλιτη καμαροσκεπή βασιλική με τρίπλευρη κόγχη ιερού, ενισχυτικό τόξο στο μέσον της καμάρας και τυφλά αψιδώματα που διαρθρώνουν, ανά τέσσερα, τους πλάγιους τοίχους. Στην πρόσοψη, δεξιά της θύρας, είναι εντοιχισμένη μεγάλη ανάγλυφη επιτύμβια στήλη από λευκό πεντελικό μάρμαρο, του πρώτου μισού του 4ου αι. π.Χ.

Ο ναός εξαιρείται κυρίως για τον ζωγραφικό του διάκοσμο, η εκτέλεση του οποίου ξεκίνησε από τον ζωγράφο Γεώργιο Μάρκου

72. ΜΠΟΥΡΑΣ κ.ά., *Εκκλησίες*, 153-154, σχ. XV-XVI: ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Νεώτερα από τη συντήρηση των βυζαντινών μνημείων στα Μεσόγεια, στο: *Πρακτικά Γ' ΕΣΝΑ*, Καλύβια 1988, 435-437· ΑΡΧΙΜ. Ε.-Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Μαρκόπουλο Μεσογαίας. Εκκλησίες - Τοιχογραφίες - Πορεία στο χρόνο*, Αθήνα 1994, 33-42· ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία*, 226-227, 349, 475· Δ. ΠΕΤΡΟΥ, Λήμμα: ΠΑΝΑΓΙΑ/ΒΑΡ/ΜΑΡΚΟΠ/ΝΑΤΤ (<<https://immuredvessels.gr/search/%CE%B2%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%BC%CF%80%CE%B1/cpt1#11806>> Ημερομηνία επίσκεψης: 20.03.2024).

73. Η διάμετρος υποδοχής είναι 23 εκ.

το 1741 και ολοκληρώθηκε το 1751 από τους μαθητές του Γεώργιο Κυπριώτη και Αντώνιο Μάρκου, σύμφωνα με γραπτές επιγραφές. Στον νότιο τοίχο της Αγίας Παρασκευής είναι προσαρτημένος ο μικρότερος ναός της Αγίας Θέκλας, επίσης μονόκλιτη θολωτή βασιλική με τρίπλευρη κόγχη, ενισχυτικό τόξο και δύο τυφλά τόξα σε κάθε πλάγιο τοίχο. Οι διατηρούμενες τοιχογραφίες χρονολογούνται βάσει επιγραφής στο έτος 1767 και έχουν εκτελεσθεί από εργαστήριο επιγόνων του Γεωργίου Μάρκου (βλ. Άγιος Δημήτριος Κορωπίου και Μεταμόρφωση του Σωτήρος Καλυβίων). Οι δύο ναοί καλύπτονται με δίρριχτες κεραμοσκεπείς στέγες, που αποκαταστάθηκαν το 2002. Η εξωτερική τοιχοποιία του συγκροτήματος είχε εξ ολοκλήρου καλυφθεί με στοιχεία νεοκλασικής αρχιτεκτονικής, στο πλαίσιο εξωραϊστικών επεμβάσεων που έγιναν από τον όψιμο 19ο έως τον πρώιμο 20ό αι.

Κατά τις πρόσφατες εργασίες, αποκαλύφθηκε στον κυρίως ναό της Αγίας Παρασκευής δάπεδο από πολύχρωμες λιθόπλακες, που διαμορφώνουν μεγάλο σταυρό στον κατά μήκος άξονα με μαρμάρινο σφόνδυλο στο κέντρο του. Το δάπεδο της Αγίας Παρασκευής και η επανεξέταση αρχιτεκτονικών και μορφολογικών στοιχείων υποδεικνύουν παλαιότερη χρονολόγηση για την ίδρυση των ναών, που δέχθηκαν εκτεταμένη ανακαίνιση τον 18ο αι. Επίσης, επανεπιβεβαιώθηκε αρχαία ενεπίγραφη στήλη από υμήτιο μάρμαρο στο θύρωμα της Αγίας Θέκλας. Πρόκειται για τιμητικό ψήφισμα των Μυρρινουσίων, του 4ου αι. π.Χ. (*IG II² 1182*), που είχε εντοπίσει πρώτος ο αββάς Fourmont το 1729 στα ερείπια εκκλησίας στη Μερέντα⁷⁴.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανεύρεση παραθύρων, αλλά και εντοιχισμένων αγγείων και υποδοχών τους στις τοιχοποιίες των ναών. Στον δυτικό τοίχο της Αγίας Παρασκευής, το προσκνητάριο και υπερκείμενο παράθυρο πλαισίωσαν (Εικ. 18-19) επτά αγγεία σε βαθμιδωτή διάταξη, από τα οποία διατηρούνται τρία, τα μοναδικά σε όλο το συγκρότημα, ενώ από τα υπόλοιπα σώζονται οι υποδοχές. Στον ανατολικό τοίχο πάνω

74. Μ. ΛΑΖΑΡΗ, Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Παρασκευής στο Μαρκόπουλο Μεσογαίων, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 11 (1982-1983), 189-226· ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Μαρκόπουλο Μεσογαίας*, 59-74· ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΟΣ, Η άνθιση της αγροτικής εκκλησιαστικής Αρχιτεκτονικής, σποραδικά· ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ, Το έργο του Γεωργίου Μάρκου, 581, 584-587· 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά Β' 1, Αττική, 506 (Δ. ΠΕΤΡΟΥ)· ΠΕΤΡΟΥ, Νέα στοιχεία, 213-214, εικ. 5.

από την κόγχη είναι ορατές τρεις υποδοχές αγγείων, που πλαισιώναν βαθμιδωτά παράθυρο με τόξο διπλής καμπυλότητας⁷⁵. Στην Αγία Θέκλα, πάνω από το προσκυνητάριο στον δυτικό τοίχο διακρίνονται πέντε υποδοχές αγγείων, ενώ επτά υποδοχές πλαισιώνουν παράθυρο στον ανατολικό τοίχο⁷⁶ (Εικ. 19, 23).

Βάσει των αποτυπωμάτων των αγγείων στην αργολιθοδομή, επρόκειτο κυρίως για ρηχά πιάτα με χαμηλή βάση (Εικ. 18-19). Βάσει των διαστάσεων, προκύπτει ότι υπήρχε μέριμνα για συμμετρία, καθώς αγγεία με ίδιες διαστάσεις έχουν τοποθετηθεί εκ διαμέτρου απέναντι. Εκτός από τη βαθμιδωτή / τοξωτή διάταξη, έχει ενδιαφέρον η τριγωνική στην ανατολική όψη της Αγίας Παρασκευής⁷⁷. Η φροντίδα και για χρωματική συμμετρία, ενισχύεται αν ληφθεί υπ' όψιν ότι από τα τρία αγγεία που διατηρούνται στη δυτική όψη της Αγίας Παρασκευής, τα δύο χαμηλότερα νότια και βόρεια του τοξωτού σχηματισμού είναι της ίδιας κατηγορίας κεραμικής με ανάλογα χρώματα. Ειδικότερα, πρόκειται για πιάτα, που ως προς τη διακόσμησή τους εντάσσονται στη λεγόμενη μαρμαρόμορφη κατηγορία («Marbled Ware») της οθωμανικής ομάδας παραγωγής⁷⁸. Το πρώτο (Εικ. 20) σε λευκό επίχρισμα φέρει κηλίδες και ρέουσες ταινίες με καστανό χρώμα και καλύπτεται με ωχροπράσινη στιλπνή εφυάλωση. Εντάσσεται στον τύπο C1 σύμφωνα με τη διάκριση του Ν. Κοντογιάννη⁷⁹. Το δεύτερο σε λευκό

75. Η διάμετρος των υποδοχών ή των αγγείων, αντίστοιχα στα δυτικά, είναι, από βόρεια προς νότια στη φορά του τόξου: Αγία Παρασκευή: 25 εκ., 23 εκ., 23 εκ., 17 εκ., 22 εκ., 22 εκ., Αγία Θέκλα: 24 εκ., 22 εκ., 17 εκ., 23 εκ., 24 εκ.

76. Διαστάσεις αγγείων από νότια προς βόρεια, στα ανατολικά: Αγία Θέκλα: 25 εκ., 24 εκ., 23 εκ., 17 εκ., 22 εκ., 22 εκ., 25 εκ. Διαστάσεις αγγείων από νότια προς βόρεια, στα ανατολικά: Αγία Παρασκευή: 25 εκ., 18 εκ., 25 εκ.

77. Για τους συμβολισμούς της τριγωνικής διάταξης: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 55-57, 159-160· YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 32-34.

78. Για την κατηγορία αυτή βλ.: D. TALBOT RICE, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930, 48-49, πίν. XVIa και πιο πρόσφατα Ν. D. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Marbled Ware in Ottoman Greece: Pottery that doesn't like itself, or pre-industrial kitsch?*, στο: *Medieval and Post-Medieval Ceramics in the Eastern Mediterranean -Fact and Fiction- Proceedings of the First International Conference on Byzantine and Ottoman Archaeology, Amsterdam, 21-23 October 2012*, εκδ. J. VROOM [Medieval and Post-Medieval Mediterranean Archaeology Series], Turnhout 2015, 173-198 (με όλη τη σχετική βιβλιογραφία και τη διάκριση επιμέρους ομάδων) και ειδικά 176-178.

79. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. εκδ. Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, *Πηλός & Χρώμα*.

επίχρισμα φέρει κηλίδες ή στιγμές σκούρου πράσινου χρώματος (Εικ. 21) κάτω από λαδί παχύρρευστη μη στιλπνή εφυάλωση και έχει ομοιότητες με παραδείγματα του τύπου Ε. Πάντως ειδικά και λόγω του ανάγλυφου δακτυλίου στο εσωτερικό του πρώτου, είναι πολύ πιθανόν και τα δύο να εντάσσονται στην παραγωγή του Διδυμοτείχου του 18ου αι.⁸⁰ Το τρίτο είναι ρηχό πιάτο και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της πρώιμης παραγωγής των εργαστηρίων του Τσανάκκαλε (Εικ. 22), του πρώτου μισού του 18ου αι., όπου ο διάκοσμος αποδίδεται με γαλάζιο και ερυθρό χρώμα⁸¹. Ο πυθμένας κοσμείται με σχηματοποιημένη δέσμη από πέντε άνθη αποτελούμενα από ερυθρές στιγμές και μίσχο και φύλλα γαλάζιου χρώματος. Περιμετρικά στο χείλος εντός ταινίας από γαλάζιο πλαίσιο αναπτύσσονται γαλάζιες συνθέσεις από φύλλα και ερυθρά άνθη. Βρίσκει ακριβή παράλληλα σε αγγεία από συλλογές ή εντοιχισμένα στην Αγία Τριάδα στην Αγία Ρουμέλη Χανίων⁸². Λαμβάνοντας υπ' όψιν και τις χρονολογήσεις που αναφέρονται στις επιγραφές στο εσωτερικό του μνημείου⁸³, η ομάδα των σωζόμενων αγγείων αποτελεί ένα σύνολο «σύγχρονου» εντοιχισμού, καθώς συμπίπτει πλήρως με τα χρονολογικά στοιχεία για το ίδιο το μνημείο⁸⁴, επιβεβαιώνοντας την κυκλοφορία των κατηγοριών στο πρώτο μισό του 18ου αι.

Νεώτερη Κεραμική του Ελλαδικού Χώρου, Αθήνα 2007, 120, αρ. 78 (Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ – Ρ. ΠΟΥΛΗ)· ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ, *Marbled Ware*, 176, 196, εικ. 3 (με πρόσθετα παραδείγματα).

80. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. εκδ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΛΑΚΗ, *Πηλός & Χρώμα*, 121, αρ. 79 (Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ – Ρ. ΠΟΥΛΗ)· ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ, *Marbled Ware*, 177, 197, εικ. 7, c. Ευχαριστώ για την παρατήρηση τον Νίκο Λιάρο.

81. Για τις περιόδους παραγωγής της κεραμικής αυτής βλ. Κ. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Τσανάκ Καλέ, 1670-1922, και η μετά το '22 διασπορά των Μικρασιατών κεραμιστών*, Αθήνα 2000, 77, 84-88. Γενικά για αυτή την παραγωγή: Α. ΛΑΝΕ, *Later Islamic Pottery: Persia, Syria, Egypt, Turkey*, London 1971, 64-66· Γ. ÖNEY, *Türk Devri Çanakkale Seramikleri. Turkish Period Çanakkale Ceramics*, Ankara 1971· Γ. ÖNEY, *Çanakkale Ceramics*, στο: *Sadberk Hanım Museum*, μτφρ. Τ. ΑΡΤΑΝ, Istanbul 1991, 103-143· ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου*, 155-165· ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Τσανάκ Καλέ*.

82. Βλ. αντίστοιχα: ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου*, 111-112, εικ. 131, γ. *Τσανάκκαλε. Το Κάστρο των Αγγείων. Κατάλογος Περιοδικής Έκθεσης. Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής*, εκδ. Μ. ΨΑΡΟΠΟΥΛΟΥ (γ. επιμ.) – Ε. ΓΑΒΡΙΛΑΚΗ (επιμ.), Ρέθυμνο 2006, 79, 99 και YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 113, εικ. 109-110.

83. ΛΑΖΑΡΗ, *Οι τοιχογραφίες*, 189-193.

84. Για το σύστημα των ποικίλων δυνατών συσχετισμών μεταξύ των επιμέρους αγγείων κάθε συνόλου και του μνημείου, βλ. διεξοδικά: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 146-148, εικ. 184. Εδώ πρόκειται για την περίπτωση Π.Α.α.

Ταξιάρχες, Καλύβια

Η εντυπωσιακή για τις πολλαπλές οικοδομικές φάσεις, τη ζωγραφική και τον γλυπτό διάκοσμο εκκλησία βρίσκεται στις νότιες παρυφές των Καλυβίων, κοντά στις υπώρειες του Πανείου όρους. Είναι μονόχωρος και ιδιαίτερα επιμήκης ξυλόστεγος ναός με δίρριχτη κεραμοσκεπή στέγη. Στο εσωτερικό, έξι ενισχυτικές αντηρίδες στους πλάγιους τοίχους που ανήκουν σε δύο φάσεις στηρίζουν οξυκόρυφα εγκάρσια τόξα. Ο ναός (Εικ. 24) έχει ανοικοδομηθεί στο μεσαίο κλίτος μιας τρίκλιτης βασιλικής πρωτοβυζαντινών χρόνων ενσωματώνοντας τμήματα τοιχοποιίας και αρχιτεκτονικά μέλη. Παρουσιάζει επίσης φάσεις της βυζαντινής περιόδου, ενώ επισκευάστηκε στους οθωμανικούς χρόνους, με σημαντική φάση ανακαίνισης τον 18ο αι., εποχή στην οποία ανάγεται το μεγαλύτερο μέρος του ζωγραφικού διακόσμου.

Στους πλευρικούς τοίχους διαγράφονται οι τοξοστοιχίες της τρίκλιτης βασιλικής, ενώ κατά την έρευνα του Ορλάνδου αποκαλύφθηκε ο πρώτος από ανατολικά μαρμάρινος κίονας της νότιας κιονοστοιχίας της, με βάση ιωνικού τύπου και ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα. Επίσης είναι χαρακτηριστικά τα κατάλοιπα εξωτερικά του νότιου τοίχου και τα θεμέλια ημικυκλικής αψίδας ανατολικότερα της τρίπλευρης κόγχης του ιερού. Αυτό το πρώιμο κτήριο θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο πρώτο μισό του 6ου αι., αν βασισθούμε στη χρονολόγηση του ανάγλυφου μαρμάρινου θωρακίου με χριστόγραμμα σε κύκλο στο κέντρο και σταυρούς στα άκρα, που διατηρείται στη βάση του κτιστού τέμπλου. Στο παλαιοχριστιανικό φράγμα του βήματος περιλαμβάνονταν επίσης οι τέσσερις πεσσίσκοι που διαμορφώνουν την Ωραία Πύλη καθώς και ένας ακόμη στον χώρο του ιερού. Η μεγάλη πολυγωνική μαρμάρινη βάση στο κέντρο του δαπέδου προέρχεται από τον άμβωνα της βασιλικής.

Την περίοδο της φραγκοκρατίας χρονολογείται μεγάλο μέρος του κτηρίου, αλλά και ο παλαιότερος ζωγραφικός διάκοσμος, που περιλαμβάνει κυρίως τμήματα από μνημειακές παραστάσεις των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ στον βόρειο και νότιο τοίχο πλησίον του τέμπλου και τις παραστάσεις της Βάπτισης και του αγίου Γεωργίου έφιππου δρακοντοκτόνου στην τρίτη από ανατολικά αντηρίδα της νότιας πλευράς.

Στους οθωμανικούς χρόνους, όταν ο ναός υπήρξε εξάρτημα της Μονής Ασωμάτων - Πετράκη και κτίστηκαν οι τρεις πτέρυγες βοηθητικών κτηρίων στο δυτικό τμήμα της αυλής, πραγματοποιήθηκε

νέα αγιογράφηση σε δύο φάσεις μέσα στον 18ο αι. Η πρώτη φάση χαρακτηρίζεται από το καλλιτεχνικό ιδίωμα του εργαστηρίου του Γεωργίου Μάρκου. Η επόμενη φάση εκτελέστηκε συμπληρωματικά στο προχωρημένο δεύτερο μισό του αιώνα από έναν κατεξοχήν λαϊκό ζωγράφο, επιδέξιο ωστόσο σε τολμηρές χρωματικά συνθέσεις, όπως η επιβλητική Δευτέρα Παρουσία στον δυτικό τοίχο. Τέλος, στα μέσα του 19ου αι. χρονολογείται η μνημειακή παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ ως ψυχοπομπού με πανοπλία αναγεννησιακού τύπου, στον νότιο τοίχο.

Ο Ορλάνδος χρονολόγησε το τέμπλο και το προσαρτημένο στο βόρειο τμήμα του προσκυνητάριο γενικά στη δεύτερη περίοδο του ναού, όταν έγινε μονόκλιτος. Ειδικά το μαρμάρινο προσκυνητάριο (Εικ. 24) συνιστά μια ιδιότυπη και σπάνια λειτουργική κατασκευή, που έχει συντεθεί από αρχαία και βυζαντινά γλυπτά. Καλύπτεται εξωτερικά με τοιχογραφίες της πρώτης φάσης του 18ου αι., ενώ εσωτερικά διατηρεί ζωγραφικό στρώμα πιθανόν της περιόδου της φραγκοκρατίας.

Η πρόσοψη του ναού είναι ιδιαίτερα επιμελημένη. Κάτω από πλίνθινο τόξο διαμορφώνεται θύρωμα με μαρμάρινα γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη. Πάνω από το προσκυνητάριο με τη βυζαντινή παράσταση του Αρχαγγέλου Μιχαήλ εξάίρεται η βάση του αετώματος με πλίνθινη οδοντωτή ταινία. Περαιτέρω πλαστικότητα στη μορφολογία της πρόσοψης προσδίδουν μια δεύτερη οδοντωτή ταινία ψηλότερα και εντοιχισμένος κιονίσκος που φθάνει σχεδόν ως την κορυφή της στέγης, όπου προβάλλει περίτεχνο κορινθιακό κιονόκρανο⁸⁵.

85. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Παλαιοχριστιανικοί καί βυζαντινοί ναοί τῶν Καλυβίων Κουβαρά, Ἀθηνᾶ 35 (1923), 165-173· Ο ΙΔΙΟΣ, Συμπληρωματικά περί τῆς βασιλικῆς τῶν Καλυβίων Κουβαρά, *ΕΕΒΣ* 9 (1932), 440-445· 1η Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά Β' 1, 75-76, πίν. 32β, 33α-β· *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά Β' 1, 69, πίν. 34γ· Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Εκκλησίες από την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο στην περιοχή Καλυβίων, *Πρακτικά Α' ΕΣΝΑ*, Καλύβια 1985, 191-193· *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά Β', 67, σχ. 3, πίν. 26α (Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ)· Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Η Παλαιοχριστιανική Νοτιοανατολική Αττική, *Πρακτικά Β' ΕΣΝΑ*, Καλύβια 1986, 52-53· ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ – ΠΟΥΛΗ, *Διαδρομές σε Βυζαντινά Μνημεία*· Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταξιδάρχες Καλυβίων Κουβαρά*, στο: *Πράσινος Περίπατος σε Βυζαντινά Μνημεία των Μεσογείων* (σύντομος ενημερωτικός οδηγός: έκδ. ΥΠΠΟΤ), Αθήνα 2012· Ε. ΧΑΙΡΗ, *Επιδράσεις της Φραγκοκρατίας σε ναούς των Μεσογείων*, στο: *Πρακτικά ΙΣΤ' ΕΣΝΑ*, Καλύβια 2018, 562, 565.

Μεταξύ του προσκνηταρίου και της δεύτερης ταινίας, κατανέμονταν τέσσερα εντοιχισμένα αγγεία σε χιαστί διάταξη και ένα πέμπτο στο κέντρο. Σήμερα σώζεται μόνο το αγγείο πάνω δεξιά και οι υποδοχές των υπολοίπων. Στην ανώτερη και προς τα νότια υποδοχή διατηρείται ρηχό και φαρδύ πιάτο (Εικ. 25) με λοξά τοιχώματα και ευρύ χείλος⁸⁶. Καλύπτεται με πολύ παχύ στρώμα σκούρας καστανής εφυάλωσης, σχεδόν μελανής, κατά τόπους ιριδιζουσας, και φέρει μία βαθιά περιφερική αυλάκωση στη μετάβαση του χείλους προς το σώμα καθώς και έξεργο δακτύλιο στον πυθμένα. Έχει ακριβή παράλληλα με αγγείο που αποδίδεται στην παραγωγή του Διδυμοτείχου των αρχών του 19ου αι.⁸⁷, ενώ ενδέχεται να μπορεί να χρονολογηθεί και μέσα στον προχωρημένο 18ο αι. ως προς την εφυάλωση⁸⁸. Ίχνη από ένα ακόμα αγγείο φαίνεται πως διατηρούνται στην κατώτερη βόρεια υποδοχή, όπου στο χείλος διατηρούνται τμήματα από σκούρα κυανή μεγάλη κηλίδα σε ανοιχτόχρωμο κυανό βάθος. Αν και η περιγραφή γίνεται με κάθε επιφύλαξη, καθώς η επιφάνεια καλύπτεται κατά τόπους με νεότερο κονίαμα, ενδέχεται να πρόκειται για παράδειγμα της ιταλικής μαγιόλικα «a berrettino» με διάχυση από τα μέσα του 16ου αι. και κυρίως μέσα στον 17ο αι.⁸⁹. Παρατηρώντας τον τρόπο εντοιχισμού του μονόχρωμου αγγείου από το Διδυμότειχο συγκριτικά με το ιταλικό αγγείο, τα σωζόμενα τμήματα του χείλους του οποίου βρίσκονται σαφώς εντός της υποδοχής και περιβάλλονται από κονίαμα, είναι προφανές ότι το πρώτο έχει τοποθετηθεί σε μεταγενέστερη φάση. Η παρατήρηση στηρίζεται τόσο στη χρονολόγηση του αγγείου όσο και στο ότι προεξέχει της υποδοχής και έχει τοποθετηθεί κάπως άτεχνα, με το σπασμένο τμήμα

86. Η διάμετρος χείλους υπολογίζεται περίπου στα 28 εκ.

87. N. LIAROS, Late Ottoman Tableware from Didymoteicho and Some Notes on Pots' Form, Function and Identity, στο: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics Proceedings, 19-24 October 2015 Antalya*, τ. 1, εκδ. F. YENİŞEHİRLİOĞLU, Ankara 2018, πίν. II, αρ. 15.

88. Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο Νίκο Λιάρο για τη χρήσιμη άποψή του για το θέμα.

89. M. MUNARINI, Maiolica Berrettina, στο: *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*, εκδ. G. ERICANI - P. MARINI, Verona 1990, 209-211· M. MUNARINI, Maiolica Berrettina a Padova, στο: *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*, εκδ. G. ERICANI - P. MARINI, Verona 1990, 213-216. Για συγκεντρωμένη βιβλιογραφία βλ. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 89-90.

του να έχει προκύψει ίσως κατά την προσαρμογή του στην υφιστάμενη υποδοχή. Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι ο ναός διακρίνεται από πολλές φάσεις και στη διάρκεια της οθωμανικής εποχής δέχθηκε ανακαίνιση, το τμήμα της όψης με τα εντοιχισμένα αγγεία μπορεί να τοποθετηθεί σε εκείνη την περίοδο, ενώ στα τέλη του 18ου ή στις αρχές του 19ου αι. υπέστη κάποια επισκευή. Η σύνδεση αυτής της σύνθεσης με αυτή την περίοδο ενισχύεται και από το ότι παρόμοιες μορφές διάταξης στη δυτική όψη χαρακτηρίζουν τότε πολλούς ναούς της ανατολικής Αττικής⁹⁰.

Μεταμόρφωση του Σωτήρος, Καλύβια (κοιμητήριο)

Ο ναός του κοιμητηρίου των Καλυβίων (Εικ. 26) είναι μια τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με τρίπλευρη αψίδα ιερού και εξωτερικά ενιαία δίρριχτη κεραμοσκεπή στέγη, της οθωμανικής περιόδου⁹¹. Τα κλίτη ορίζονται από δύο τοξοστοιχίες τριών τόξων, τα οποία στηρίζονται σε τέσσερις μαρμάρινους κίονες διακοσμημένους με κιονόκρανα της ύστερης αρχαιότητας. Το μεσαίο κλίτος του ναού καλύπτεται με ξύλινη δίρριχτη στέγη και τα πλάγια με μονόρριχτες.

Στην κόγχη διατηρούνται τοιχογραφίες από το δεύτερο μισό του 18ου αι., που μπορούν να αποδοθούν σε εργαστήριο που δραστηριοποιείται στα Μεσόγεια την εποχή αυτή (βλ. Άγιος Δημήτριος Κορωπίου και Αγία Θέκλα Μαρκοπούλου). Το κτιστό τέμπλο φέρει ξύλινη αετωματική επίστεψη με παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ και σταυρό με τον Εσταυρωμένο και τα σύμβολα των ευαγγελιστών στις τρίλοβες απολήξεις των κεραιών.

Κατά τις στερεωτικές εργασίες τα έτη 2010-2011, αποκαλύφθηκε τμήμα ανάγλυφου επιστυλίου μεσοβυζαντινών χρόνων από λευκό μάρμαρο, εντοιχισμένο στο τέμπλο, πάνω από την πύλη της πρόθεσης. Κοσμεύεται με τετράπλευρα διάχωρα από διμερή ταινία, που συνδέονται μεταξύ τους με κόμβους και περικλείουν ποικιλία από ρόδακες. Επίσης, στην πρόσοψη ανευρέθηκε τοξωτό προσκυνητάριο και εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα με εγχάρακτη κτητορική επιγραφή σε επτά σειρές:

90. Βλ. το κεφάλαιο για τη διάταξη των αγγείων.

91. Π. Ι. ΦΙΛΙΠΠΟΥ-ΑΓΓΕΛΟΥ, *Καλύβια Θεορικού Αττικής. Ιστορική-Αρχαιολογική Περιήγηση*, Καλύβια 2000, 92-94· 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά Β'1, 70-71 (Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ).

ΑΗΛΔ ΑΠΡΙΑΙΟΥ/ Γ ΚΤΙΤΟΡΑΣ Ο/ΘΑΝΑΣΙΣ ΔΙ/ΜΙΤΡΙΣ ΑΠΟ/ΧΟΡΙΟΝ ΠΕΖ/ΑΝΙ ΝΙΚΟΛΟΣ/ ΠΕΤΡΣ ΓΡΑΦΟ. Θα πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι ακολουθείται το αλφαβητικό σύστημα αρίθμησης χωρίς το ζ' και αναγράφεται το έτος 1734. Ψηλότερα διακρίνεται ένα εφυαλωμένο αγγείο και μαρμάρινη πλάκα με ανάγλυφο ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες σε κυκλικό πλαίσιο. Δύο ακόμη εφυαλωμένα αγγεία σώζονται στον ανατολικό τοίχο, πάνω από την κόγχη.

Ειδικότερα ένα μικρό φλυτζάνι (Εικ. 27) διατηρείται πάνω από τη δυτική είσοδο έκκεντρα ως προς τον κάθετο άξονα και τμηματικά σωζόμενα ρηγά πιάτα είναι εντοιχισμένα ανατολικά, σε λοξό σχηματισμό⁹². Αν και είναι σαφές ότι τα αγγεία της ανατολικής όψης και οι αρχικές τους υποδοχές έχουν περιβληθεί με σύγχρονο κονίαμα, ενδέχεται αρχικά να υπήρχε πιο νότια και τρίτο αγγείο, δημιουργώντας μία τριγωνική διάταξη⁹³. Το φλυτζάνι αποτελεί παράδειγμα φλυτζανιού καφέ της παραγωγής της Κιουτάχειας και μπορεί να τοποθετηθεί στο δεύτερο μισό του 18ου αι.⁹⁴. Έχει πλούσιο σχηματοποιημένο φυτικό διάκοσμο που έχει αναλογίες με φλασκι από το Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης του Μουσείου Μπενάκη και φλυτζάνια του καφέ από τη Θήβα⁹⁵, ενώ ως προς το κεντρικό θέμα με τυρκουάζ απόδοση βρίσκει ομοιότητες με φλυτζάνι από την Romègues⁹⁶. Στην ανατολική όψη (Εικ. 28), το ανώτερο πιάτο (Εικ. 29) με τμήμα από πλατύ χείλος είναι παράδειγμα της «Taches Noires» από την Αλμπιζόλα της Λιγουρίας των μέσων του 18ου-αρχών

92. Διαστάσεις: δυτικά, φλυτζάνι: 9 εκ. διάμετρος χείλους, ανατολικά, ανώτερο αγγείο: περίπου 23 εκ. σωζόμενο μήκος, κατώτερο αγγείο: περίπου 22 εκ. σωζόμενο μήκος.

93. Η υπόθεση γίνεται καθώς η εν λόγω σύνθεση δεν δημιουργεί συγκεκριμένο σχήμα και δεν έχει συμμετρία. Για τη συνήθη πρακτική να υπάρχουν σχηματισμοί και συμμετρία, βλ. αναλυτικά: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 28, 37-38· YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 18-33.

94. Για την κεραμική της Κιουτάχειας, βλ. συγκεντρωτικά: BILGI – VERMEERSCH, *Kütahya*.

95. Μουσείο Μπενάκη: ΜΠΑΛΛΙΑΝ – ΜΩΡΑΪΤΟΥ – ΣΑΡΗ, Αίθουσα IV, 192 εικ. 273. Θήβα: J. VROOM, “They Were Just Eating to Live”: The Social Archaeology of Ottoman Foodways and Ceramics, *International Journal of Historical Archaeology* 57 (2023), 1238, εικ. 2.

96. H. AMOURIC – F. RICHEL – L. VALLAURI, *Vingt Mille Pots sous les Mers. Musée d' Istres, 27 mai – 28 novembre 1999, Le commerce de la céramique en Provence et Languedoc du Xe au XIXe siècle*, Aix-en-Provence 1999, 165, εικ. 311.

του 19ου αι.⁹⁷, καθώς διακοσμείται με κυρτές μελανές ταινίες κάτω από στιλπνή καστανή εφυάλωση. Το κατώτερο στη διαγώνια διάταξη ρηχό αγγείο είναι μαγιόλικα από τη Λιγουρία (Εικ. 30), της ονομαζόμενης «scenografia barocca»⁹⁸, όπου ο διάκοσμος αποδίδεται στο λευκό βάθος με αποχρώσεις κυανού χρώματος. Διατηρεί μέρος του κυρίως φυτικού διακόσμου. Χαρακτηριστικές είναι δέσμες ταινιών που παραπέμπουν σε σχηματοποιημένη απόδοση θάμνων και φαρδιές ταινίες ανοικτού κυανού χρώματος που βρίσκουν αναλογίες σε άλλα παραδείγματα⁹⁹. Το συγκεκριμένο διακοσμητικό είδος ξεκινά στον 17ο αι. ιδίως από το 1640 και μετά, όπως προσδιορίζει ο G. Farris, αλλά παραμένει σε παραγωγή και στον 18ο αι.¹⁰⁰, με το αγγείο να έχει αναλογίες με άλλα του τέλους 17ου-18ου αι.¹⁰¹. Είναι σαφές ότι η πλειονότητα των αγγείων χρονολογείται στον 18ο αι. με δύο να μπορούν με μεγαλύτερη βεβαιότητα να τοποθετηθούν στο δεύτερο μισό του 18ου αι., παρέχοντας πολύτιμες μαρτυρίες για την ιστορία του μνημείου.

97. L. LONG – F. RICHEL, L' épave Grand-Congloué 4, στο: *Un goût d' Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 93-95, εικ. 91· M. MOUSSETTE, La poterie d' Albisola en Amérique du Nord, στο: *Un goût d' Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 98, εικ. 100· J. CHAUSSERIE-LAPRÉE – N. NIN, Albisola, Gênes, Martigues, Aix, στο: *Un goût d' Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 100, εικ. 102· AMOURIC – RICHEL – VALLAURI, *Vingt Mille Pots*, 121-124, εικ. 247-248, εικ. 250.

98. G. FARRIS, Lo stile 'a scenografia barocca' nella ceramica ligure, στο: *Bianco-blu. Cinque secoli di grande ceramica in Liguria*, εκδ. C. CHILOSI – E. MATTIAUDA, Milano 2004, 34· J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO – N. MIRÓ I ALAIX, *The ceramics trade in Barcelona in the 16th-17th centuries: Italy, France, Portugal, the workshops of the Rhine and China*, Museu d' Història de Barcelona [Muhba textures, no 2], Barcelona, 2010, 46-48.

99. Για παρόμοια παραδείγματα: AMOURIC – RICHEL – VALLAURI, *Vingt Mille Pots*, 126, εικ. 253· C. CHILOSI – E. MATTIAUDA, La maiolica ligure dal Cinquecento al Settecento, στο: *Bianco-blu. Cinque secoli di grande ceramica in Liguria*, εκδ. C. CHILOSI – E. MATTIAUDA, Milano 2004, 129· BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO – MIRÓ I ALAIX, *The ceramics trade*, 47, 123, εικ. 40, 3-4 <<https://www.cambiaste.com/it/asta-0162/piatto-in-maiolica-a-scenografia-barocca-savon-9-117171>> Ημερομηνία επίσκεψης: 18.04.2024.

100. FARRIS, Lo stile 'a scenografia barocca', 34.

101. F. MARZINOT, *Ceramica e Ceramisti di Liguria*, Genova 1979, 237, εικ. 276· CHILOSI – MATTIAUDA, La maiolica ligure, 129.

Εισόδια της Θεοτόκου (Παναγία Μεσοσπορίτισσα), Καλύβια, Όλυμπος
 Ο κοιμητηριακός ναός (Εικ. 31) του οικισμού είναι μια δίκλιτη καμαροσκεπής βασιλική με άνισου πλάτους κλίτη, που χωρίζονται μεταξύ τους με πεσοστοιχία και τέσσερα ελαφρά οξυκόρυφα τόξα. Στον ανατολικό τοίχο διαμορφώνεται έκκεντρα ημιεξαγωνική κόγχη ιερού, πάνω σε βάθρο από μεγάλους ορθογωνικούς λίθους αρχαίου κτηρίου. Παρόμοιοι λίθοι διακρίνονται ενσωματωμένοι στην τοιχοποιία, που σήμερα καλύπτεται από ασβεστόματα. Η ενιαία εξωτερικά δίρριχτη στέγη έφερε άλλοτε εξ ολοκλήρου λιθόπλακες, που διατηρούνται σήμερα στην κόγχη και στο νότιο τμήμα του υπόλοιπου ναού, ενώ στο βόρειο τμήμα έχουν τοποθετηθεί κεραμίδια. Στη ΒΔ γωνία προβάλλει λιθόκτιστο κωδωνοστάσιο. Ζωγραφικός διάκοσμος διατηρείται αποσπασματικά, στο ιερό βήμα, στο δυτικό τόξο και στο κτιστό τέμπλο, όπου αναγράφεται η χρονολογία της ιστόρησης (1772) και οι τοιχογραφίες έχουν δεχθεί λαϊκότερο επιζωγράφιση του 19ου αι.

Στην πρόσοψη πάνω από τη θύρα υπάρχει προσκυνητάριο και ψηλότερα είναι εντοιχισμένα τέσσερα αγγεία σε σταυρόσχημη διάταξη, γύρω από πλάκα με ανάγλυφο ρόδακα. Σχεδόν στην κορυφή του αετώματος υπάρχει ανάγλυφη πλάκα με σταυρό με σχηματοποιημένα πτηνά και ρόδακες στα διάκενα των κεραιών. Στην κορυφή της στέγης είναι τοποθετημένο μαρμάρινο επίθημα με φύλλα καλάμου, πάνω στο οποίο υψώνεται τμήμα κιονίσκου περιρραντηρίου. Σύμφωνα με τον Χ. Μπούρα, η ίδρυση του ναού ανάγεται σε αρκετά παλαιότερη περίοδο¹⁰².

Τα εντοιχισμένα αγγεία έχουν παρουσιαστεί από τον Γ. Νικολακόπουλο¹⁰³. Το μικρό τμήμα πυθμένα κούπας (Εικ. 32) που αποτελεί την ανώτερη κεραία του σταυρού αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της κεραμικής της Κιουτάχειας του 18ου αι. που φέρει στον πυθμένα δέσμες από σχηματοποιημένα άνθη με μαύρο και ιώδες χρώμα και ερυθρές στιγμές¹⁰⁴. Τα δύο αγγεία που αποτελούν τη νότια (Εικ. 33) και

102. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά Β', 69 (Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ): ΜΠΟΥΡΑΣ κ.ά., *Εκκλησίες*, 92, σχ. XII: ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών*, 67-69 ΧΑΙΡΗ, *Επιδράσεις της Φραγκοκρατίας*, 560, 565.

103. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών*, 67-69, όπου όμως με εξαίρεση το αγγείο από τη Λιγουρία, οι ταυτίσεις των αντικειμένων είναι διαφορετικές.

104. Για σχεδόν όμοια διακόσμηση βλ. G. ÖNEY, *Hayvan figürlü Kütahya seramikleri*, στο: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*

βόρεια (Εικ. 34) κεραία του σταυρού είναι βαθιά πιάτα της κεραμικής του Διδυμοτείχου που βρίσκουν ακριβή ανάλογα σε αγγείο από ιδιωτική συλλογή¹⁰⁵ και σε αγγεία από ναυάγιο στην περιοχή Σάνης Κασσάνδρας¹⁰⁶. Φέρουν διακόσμηση από ρέουσες φαρδιές κάθετες δέσμες τρεξίματος επιχρίσματος λευκού ή ερυθρού χρώματος όπου έχει εφαρμοστεί αντίστοιχα σκούρα πράσινη και σιλιπνή κίτρινη εφυάλωση και στον πυθμένα χαρακτηριστικούς έξεργους δακτυλίους. Ως προς το είδος των φαρδιών ταινιών και το απλό πεπλατυσμένο χείλος διαφοροποιούνται από άλλα αγγεία που έχουν χρονολογηθεί στον 19ο αι. –που αρχικά είχαν συσχετιστεί με το Διδυμότειχο¹⁰⁷ και άλλα αποδίδονται στο Τσανάκκαλε¹⁰⁸– και ενδέχεται να δηλώνουν μία πρωιμότερη χρονολόγηση της παραγωγής του Διδυμοτείχου μέσα στον 18ο αι.¹⁰⁹, λαμβάνοντας υπόψη το συγκεκριμένο σύνολο στον ναό. Το ρηχό πιάτο με οριζόντιο χείλος (Εικ. 35) που αποτελεί την κατώτερη κεραία της σταυρόσχημης διάταξης φέρει κατά μήκος του πυθμένα φαρδιές ταινίες γαλάζιου χρώματος και εκατέρωθεν στο χείλος από μία δέσμη λεπτότερων και σκουρότερων ταινιών που παραπέμπουν σε σχηματοποιημένη απόδοση θάμνων. Η σχηματοποιημένη επιμήκης απόδοση στο κέντρο έχει ερμηνευθεί από τον Νικολακόπουλο ως απόδοση καϊκιού με πανιά¹¹⁰. Είναι και αυτό, όπως και τα δύο αντίστοιχα πιάτα εντοιχισμένα στον ναό της Μεταμόρφωσης στα Καλύβια και στον ναό του Αγίου Χαραλάμπους στην Κερατέα, παράδειγμα της παραγωγής μαγιόλικα της Λιγυρίας, της ονομαζόμενης «scenografia barocca». Βάσει του τρόπου απόδοσης της διακόσμησης το αγγείο έχει στενότερες αναλογίες με άλλα του προχωρημένου 17ου

Proceedings, 19-24 October 2015 Antalya, τ. 1, εκδ. F. YENİŞEHİRIOĞLU, Ankara 2018, 292, εικ. 1, ε.

105. LIAROS, *Late Ottoman Tableware*, 209, πίν. IV 1, 4, 211 (για ακριβές παράλληλο).

106. Τ.-Π. ΜΕΛΑ, Σάνη Κασσάνδρας, *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά Β'2, 734-735, πίν. 243, α, γ (κάτω αριστερά).

107. Για χαρακτηριστικά παραδείγματα: V. FRANÇOIS, *Byzantine ou ottomane? Une céramique peinte à l'engobe découverte en Méditerranée orientale*, *Anatolia Antiqua* 3 (1995), 206-215. Για μία διαφορετική άποψη απόδοσής τους στο Διδυμότειχο: LIAROS, *Late Ottoman Tableware*, 213 υποσημ. 9.

108. *Τσανάκκαλε*, εκδ. ΨΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΓΑΒΡΙΛΑΚΗ, 91, 93.

109. Ευχαριστώ τον Ν. Λιάρο για τη γόνιμη συζήτηση σχετικά με αυτή την ομάδα κεραμικής.

110. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών*, 69.

και πρώιμου 18ου αι.¹¹¹. Παρατηρώντας τη θραυσματική κατάσταση ιδίως του αγγείου της Κιουτάχειας, ενώ τα κεραμικά του Διδυμοτείχου διατηρούνται σε πολύ καλύτερη κατάσταση, καθ' ύψος σωζόμενα, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως αυτά τα δύο να τοποθετήθηκαν σε αντικατάσταση παλαιότερων σε λίγο μεταγενέστερο χρόνο που δεν απέχει όμως πολύ σε σχέση με τον αρχικό εντοιχισμό μέσα στον 18ο αι., βάσει και των χρονολογήσεων των αντικειμένων¹¹². Αυτό υποστηρίχθηκε καθώς δεν εντάσσονται ομαλά και βαθιά στις υποδοχές και ιδίως καθώς το κάτω άκρο του αγγείου από τη Λιγουρία φαίνεται να συμπιέζεται πίσω από το υπέρθυρο προσκυνητάριο, καθιστώντας σαφές ότι το δεύτερο δέχτηκε επισκευή σε μεταγενέστερο χρόνο της τοποθέτησης του αγγείου. Σε κάθε πάντως περίπτωση, καθώς τα επιχρίσματα δυσχεραίνουν τη λεπτομερέστερη παρατήρηση, ακόμα και εάν τελικά πρόκειται για ένα σύνολο «σύγχρονου» εντοιχισμού κεραμικών που μεταξύ τους απέχουν χρονολογικά¹¹³, αυτό αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για τα αγγεία που ήταν σε χρήση, αν όχι και σε κυκλοφορία, στην Αττική στη διάρκεια του 18ου αι.

Άγιος Αθανάσιος, Κουβαράς

Ο ναός (Εικ. 36) που εντοπίζεται σε δασική περιοχή περί τα 3 χλμ. βορειοανατολικά του Κουβαρά, λειτουργεί σήμερα ως καθολικό ομώνυμης Μονής. Αποτελεί μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με ημιεξαγωνική εξωτερικά κόγχη ιερού και τρία εγκάρσια τοξωτά υποστηρίγματα της στέγης στο εσωτερικό. Η τοιχοποιία, αργολιθοδομή με πλίνθους σποραδικά και ασβεστοκονίαμα, περιλαμβάνει μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και ημιλαξευμένους γωνιόλιθους, ενώ ενισχύεται από δύο αντηρίδες στη βόρεια πλευρά και μία τρίτη στην ανατολική.

Στο ιερό βήμα, η αγία τράπεζα είναι κτιστή στο ημικύκλιο της αφίδας, ενώ οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού εγγράφονται στο πάχος

111. FARRIS, *Lo stile 'a scenografia barocca'*, 34 και C. BARILE, *Lantiche ceramiche liguri. Maioliche di Genova e Savona*. Savona 1975, 257, πίν. XXIV, 287, πίν. XXXIX, 479, πίν. 134-CHILOSI - MATTEAUDA, *La maiolica ligure*, 120, αρ. 115. Βλ. σχετικά πιο λεπτομερώς παραπάνω.

112. YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 110-111.

113. Για το σύστημα των ποικίλων δυνατών συσχετισμών κάθε συνόλου και του μνημείου βλ. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 146-148, εικ. 184. Το συγκεκριμένο σύνολο εντάσσεται στην περίπτωση III.C.a.

του ανατολικού τοίχου. Το δάπεδο είναι πλακόστρωτο, ωστόσο τμήμα του έχει καλυφθεί με τσιμέντο σε σύγχρονη επέμβαση. Στο κέντρο του κυρίως ναού σώζεται τμήμα βυζαντινού δαπέδου από μαρμαροθέτημα με πολύχρωμα μάρμαρα. Σε γραπτή επιγραφή πάνω από την Ωραία Πύλη του κτιστού τέμπλου αναγράφεται η χρονολογία 1743. Με εξαίρεση τις άτεχνες νεότερες τοιχογραφίες στις κόγχες, η υπόλοιπη ιστόρηση του ναού αποτελεί έργο του ζωγράφου Γεωργίου Μάρκου που ολοκληρώθηκε το 1744, σύμφωνα με τη σωζόμενη κτητορική επιγραφή στο αριστερό τμήμα του δυτικού εγκάρσιου τόξου (δυτικό μέτωπο). Πρόκειται για το τελευταίο ενυπόγραφο τοιχογραφικό σύνολο του ζωγράφου, ιδιαίτερα πλούσιο σε μεμονωμένες μορφές, ενώ στον δυτικό τοίχο ξεχωρίζει σειρά σκηνών από τον κύκλο των Παθών.

Η δυτική όψη του μνημείου εξαιρείται ιδιαίτερα (Εικ. 36). Δεξιά της τοξωτής θύρας είναι εντοιχισμένη μαρμάρινη επιτύμβια επιγραφή πρωτοβυζαντινών χρόνων. Πάνω από τη θύρα διαγράφεται τυφλό τόξο, στο κέντρο του οποίου υπάρχει μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα με ανάγλυφο σταυρό. Ψηλότερα, πλίνθινη οδοντωτή ταινία διατρέχει τη βάση του αετώματος πάνω από την οποία υπάρχει προσκυνητάριο που επιστέφεται από τμήμα μαρμάρινου επίκρανου παραστάδας με τρεις άκανθες και τις αρχές από φύλλα καλάμου. Εννέα ρηγά αγγεία ήταν άλλοτε εντοιχισμένα, ανά τέσσερα εκατέρωθεν του προσκυνηταρίου και του γλυπτού, από τα οποία σήμερα σώζονται μόνο οι υποδοχές τους, ενώ ένα τελευταίο στην κορυφή διατηρείται στη θέση του¹¹⁴.

Κατά τον Γ. Νικολακόπουλο¹¹⁵ τα κεραμικά ήταν δώδεκα, αλλά αυτό δεν προκύπτει από την τρέχουσα κατάσταση διατήρησης της πρόσοψης, καθώς είναι εμφανείς εννέα υποδοχές που έχουν δημιουργηθεί πολύ επιφανειακά στην αργολιθοδομή, κάποιες από τις οποίες φέρουν περιμετρικά και μικρά τμήματα πλίνθων. Επρόκειτο για ρηγά πιάτα, διαμέτρου χείλους μεταξύ 20 και 25 εκ., από τα οποία διατηρούνται τα αποτυπώματα των βάσεων. Εκτός αυτών, στην ανατολική όψη, ψηλά στο αέτωμα εντοπίστηκαν ακόμα τέσσερις αβαθείς κοιλότητες σε σταυρόσχημη διάταξη, πολύ αμελέστερης κατασκευής και βαθύτερες στην

114. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Αί καμαροσκέπαστοι βασιλικαί τῶν Ἀθηνῶν, *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 304· ΜΠΟΥΡΑΣ κ.ά, *Ἐκκλησίαις*, 161-163, σχ. XXI· ΠΑΛΛΑΣ, Παλαιοχριστιανική Νοτιοανατολική Αττική, 44, εικ. Γ· ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ, Το έργο του Γεωργίου Μάρκου, 581, 584-588.

115. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιῶν, 69-70.

αργολιθοδομή σε σχέση με αυτές της δυτικής όψης. Εάν αυτό δηλώνει και χρονική απόκλιση, δεν μπορεί να αποδειχτεί.

Θραύσμα από τον πυθμένα (Εικ. 37) και το τοίχωμα ανοικτού αγγείου αποτελεί την ανώτερη απόληξη του σχηματισμού στα δυτικά. Πάνω σε υποκίτρινη κεραμική ύλη απλώνεται κασσιτερούχο γαλαζωπό στρώμα. Διακοσμείται με κεντρικό μετάλλιο που ορίζεται από τρεις ταινίες υπογάλαζου χρώματος, όπου εσωτερικά αναπτύσσονται πινελιές γαλάζιου χρώματος και σχηματοποιημένος φυτικός διάκοσμος με λαδί και ιώδες χρώμα και με κίτρινο ώχρα πιθανότατα σχηματοποιημένο άνθος στο κέντρο που ορίζεται με λεπτές ιώδεις ταινίες. Στο τοίχωμα διατηρείται σχηματικός φυτικός διάκοσμος με ανάλογα χρώματα. Βρίσκει ακριβή παράλληλα με πιάτα και κανάτα που αποδίδονται σε εργαστήρια της Λιγουρίας, Αλμπίζολα ή Σαβόνα, του 17ου αι. και διακοσμητικά ανήκουν στην ομάδα «calligrafico naturalistico»¹¹⁶. Ιδίως μάλιστα ως προς την περιμετρική φυτική διακόσμηση γύρω από το μετάλλιο, έχει αναλογίες με πιάτα από τη Γένοβα των μέσων του 17ου αι., ορισμένα από τα οποία αποδίδονται σε εργαστήρια της Αλμπίζολα¹¹⁷.

Αγία Παρασκευή, Κερατέα

Ο ναός βρίσκεται στο κέντρο της Κερατέας (Εικ. 38). Είναι μικρή μονόκλιτη θολωτή βασιλική με δίροικτη κεραμοσκεπή στέγη και ημιεξαγωνική εξωτερικά κόγχη ιερού. Στις μακρές πλευρές διαμορφώνονται από τρία τυφλά, ελαφρά οξυκόρυφα τόξα. Η κόγχη της πρόθεσης φέρει τόξο διπλής καμπυλότητας. Στο ιερό και στα τυφλά τόξα σώζονται τοιχογραφίες από τα μέσα του 18ου αι., με επιζωγραφίσεις. Το κτιστό τέμπλο κοσμείται με ξύλινη αετωματική επίστεψη με παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ, του 19ου αι.

116. Πρόκειται για αγγεία από το Vaucluse, το Carros και τις Κάννες, αντίστοιχα: D. CARRU, Une assiette à la Chine, στο: *Un goût d' Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 83, εικ. 84 J. PETRUCCI, Les assiettes de Carros, στο: *Un goût d' Italie*, 85, εικ. 86 και AMOURIC - RICHEL - VALLAURI, *Vingt Mille Pots*, 88-89, εικ. 189 και εικ. 190, αντίστοιχα. Για την ένταξη αυτών των αγγείων στην ομάδα «calligrafico naturalistico»: MARZINOT, *Ceramica e Ceramisti di Liguria*, 198, εικ. 225, 229, εικ. 264. Βλ. και: <<https://wannenesgroup.com/en/lots/518-160-piatto-in-maiolica-bianca-e-blu-manifattura-grosso-albisola-xvii-secolo/>> Ημερομηνία επίσκεψης: 20.04.2024. Για υστερότερο ανάλογο πιάτο: ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου*, 247, 249, εικ. 328.

117. MARZINOT, *Ceramica e Ceramisti di Liguria*, 198, εικ. 225, 207, εικ. 237, 229, εικ. 264.

Η τοιχοποιία ήταν καλυμμένη από πολλαπλά επιχρίσματα. Το 2006, στη διάρκεια στερεωτικών εργασιών, αποκαλύφθηκαν η μορφή της τοιχοποιίας από αργολιθοδομή, μεγαλύτερους λίθους στις γωνίες και άφθονα τεμάχια πλίνθων κυρίως στην αφίδα, καθώς και σημαντικά στοιχεία στις όψεις του ναού, που τεκμηριώνουν τη διαχρονική σημασία του: μαρμάρινη επιτύμβια επιγραφή του 4ου αι. π.Χ. (IG II² 5978) που μνημονεύει κάτοικο του αρχαίου δήμου των Δειραδιωτών, μαρμάρινα γλυπτά, πώρινα πλαίσια ανοιγμάτων και διακοσμητικά πινάκια. Τα περισσότερα ευρήματα συγκεντρώνονται στη δυτική όψη. Το πλαίσιο της θύρας διαμορφώνεται με πώρινα στοιχεία: τόξο σε εσοχή και δύο παραστάδες με ανάγλυφους ανισοσκελείς σταυρούς. Πάνω από τη θύρα υπάρχει προσκνητάριο, το τόξο του οποίου στηρίζουν δύο μαρμάρινα μέλη. Το μέλος στα δεξιά είναι ένα επίκρανο πρωτοβυζαντινής εποχής με εναλλασσόμενα ανθέμια με μαλακά φύλλα και τρίφυλλα που αποδίδονται σχεδόν εγγάρρακτα. Το προσκνητάριο επιστέφεται από σύνθεση δύο μεσοβυζαντινών μαρμάρινων γλυπτών: ένα τμήμα λοξότητου επιστυλίου, με σειρά από πεντάφυλλα ανθέμια κάτω από τόξα («μικρασιατικό θέμα»)· στο δεξιό άκρο διακρίνεται τμήμα οκτάφυλλου ρόδακα μέσα σε κύκλο από διπλή ταινία. Στην άνω πλευρά του εφάπτεται πλάκα με φυλλοφόρο ταινιωτό σταυρό κάτω από τόξο, που εγγράφεται σε ορθογώνιο και στηρίζεται σε διπλούς κιονίσκους με κιονόκρανα.

Κατά τις σωστικές εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών το 2013, πιστοποιήθηκε ότι οι τοιχογραφίες του 18ου αι. αποτελούν έργα του εργαστηρίου του Γεωργίου Μάρκου. Οι εκλεπτυσμένες επιζωγραφίσεις στα πρόσωπα των μορφών, του όψιμου 19ου αι., εκφράζουν τις αναζητήσεις της τέχνης της εποχής για μια «βελτιωμένη βυζαντινή ζωγραφική» μέσα από τη στροφή στη δυτικότροπη ακαδημαϊκή τάση. Στο κατώτερο τμήμα του νότιου τοίχου στον κυρίως ναό αποκαλύφθηκε παλαιότερο στρώμα ζωγραφικής μικρής έκτασης. Η ποιότητά του, όπως και η μορφή της τοιχοποιίας του μνημείου, συνηγορούν υπέρ της άποψης για την ανακαίνιση, και όχι την ανέγερσή του, τον 18ο αι.¹¹⁸.

118. Χ. Γ. ΡΩΜΑΣ, *Η Κερατέα της Αττικής*, Κερατέα 1987, 132-134· ΠΑΠΑΠΑΝΝΑΚΟΣ, Μελετώντας την εξέλιξη της ναοδομίας, 499-502, εικ. 9-10, 12· Δ. ΠΕΤΡΟΥ, Εργασίες στερέωσης και συντήρησης ναού Αγίας Παρασκευής Κερατέας: νεότερες παρατηρήσεις για τον διάκοσμο και τη χρονολόγηση του μνημείου. Αναρτημένη πινακίδα (poster) στην ΙΣΤ΄

Στη δυτική όψη της Αγίας Παρασκευής, ακολουθώντας τη δομή της αετωματικής απόληξης, πάνω από το υπέρυθρο προσκυνητάριο δημιουργείται τοξωτός σχηματισμός από πέντε εντοιχισμένα αγγεία, στο διάχωρο του οποίου ενσωματώνονται δύο αρχιτεκτονικά μέλη. Διατηρούνται τέσσερα βαθιά πιάτα με οριζόντιο χείλος¹¹⁹. Πρόκειται για πιάτα ύστερης μαγιόλικα με μπλε διάκοσμο από τη Λιγουρία, πιθανόν από τη Σαβόνα (Εικ. 39-42). Εντάσσονται στην ευρεία διακοσμητική ομάδα «alla francese» που ακολουθεί διακοσμητικές τάσεις των παραγωγών της Γαλλίας από το τέλος του 17ου και μέσα στον πρώιμο 18ο αι.¹²⁰. Βάσει των αναλογιών τους στο σχήμα και κυρίως στη διακόσμηση, προφανώς προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο. Το κοινό γνώρισμα όλων είναι περιμετρικά στο χείλος μονή ή διπλή γαλάζια ταινία από την οποία εκφύονται δέσμες τριών ή τεσσάρων μικρών γαλάζιων στιγμών (Εικ. 39-42) που συνδέονται μεταξύ τους με λεπτές και κοντές γαλάζιες ταινίες, δημιουργώντας μια συνεχή «γιρλάντα» «girlanda», όπως έχει ονομαστεί αυτός ο τύπος διακόσμου του πρώιμου 18ου αι. από τις J. Beltrán de Heredia και N. Miró i Alaix¹²¹. Στο κέντρο (Εικ. 39-40, 42) στα τρία αγγεία αποδίδεται σχηματοποιημένος φυτικός διάκοσμος που σχηματίζει μπουκέτο που δένει στο κάτω μέρος με κορδέλα. Ανάλογος σχηματικός διάκοσμος στο χείλος αλλά σε πιο απλοποιημένη εκδοχή, απαντά σε κανάτες που εντάσσονται στον τύπο «fiogaccio» από τη Σαβόνα του πρώτου μισού του 19ου αι., στον απόηχο της ομάδας «alla francese»¹²². Πιάτο με ακριβώς ίδια διακόσμηση έχει βρεθεί στις ανασκαφές στην Αγορά των Αθηνών¹²³. Το τέταρτο φέρει απεικόνιση οικιστικού τοπίου (Εικ. 41), παραπέμποντας στην ιστορημένη μαγιόλικα: σε πρώτο επίπεδο τριγωνικοί

ΕΣΝΑ (Λαύριο, 18-22 Νοεμβρίου 2015)· Η ΙΔΙΑ, Νέα στοιχεία, 211· Α. Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ – Γ. Ε. ΜΑΛΟΥΧΟΥ, Μία παλαιά και μία νέα έπιγραφη από τα Μεσόγεια Άττικής, *Γραμματεῖον* 9 (2020), 33-34 <<https://grammateion.gr/en/grammateion/9>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.09.2024.

119. Όλα έχουν διάμετρο χείλους 18 εκ.

120. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO – MIRÓ I ALAIX, *The ceramics trade*, 48-50.

121. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO – MIRÓ I ALAIX, *The ceramics trade*, 49-50, 129, πίν. 44, 3-5, 7.

122. V. FAGONE – S. R. MARENGO – A. CAMEIRANA, *Ceramica popolare ligure dal Settecento al Novecento*, Milano 1989, 62, εικ. 59, 65, εικ. 62.

123. A. FRANTZ, Turkish Pottery in the Agora, *Hesperia* 11 (1942), 15, εικ. 34, αρ. 25, 28, αρ. 25.

σχηματισμοί αποδίδουν χαμηλούς λόφους και στο βάθος εικονίζονται τουλάχιστον τρεις οικίες με δίρριχτη στέγη, που φέρουν παράθυρα στον όροφο και κύρια είσοδο, ενώ η μία φαίνεται να είχε και σοφίτα. Ως προς τον τρόπο απόδοσης των κτισμάτων βρίσκει αναλογίες με αντίστοιχα που αποδίδονται σε εργαστήριο της Σαβόνα στο πρώτο τέταρτο του 18ου αι.¹²⁴. Λαμβάνοντας υπ' όψιν και τη χρονολόγηση που αποδίδεται στο μνημείο, πρόκειται για ένα σύνολο «σύγχρονου» εντοιχισμού¹²⁵ που προσδίδει επιπλέον στοιχεία για τον ναό και προσφέρει στοιχεία για τη διακίνηση των κεραμικών από τη Σαβόνα στον ελλαδικό χώρο.

Άγιος Χαράλαμπος, Κερατέα

Το μνημείο (Εικ. 43), που βρίσκεται κοντά στην κεντρική πλατεία της Κερατέας, υπήρξε το καθολικό αφανισμένου σήμερα Μετοχίου της Ι. Μονής Ασωμάτων – Πετράκη. Από τον Δ. Καμπούρογλου αντλούμε την πληροφορία για την επισκευή και επίχριση του ναού από τους μοναχούς Αρσένιο και Τιμόθεο με σουλτανικό διάταγμα του 1800.

Αποτελεί μονόκλιτη θολωτή βασιλική με τρίπλευρη αψίδα στα ανατολικά. Η ημικυλινδρική καμάρα ενισχύεται στο μέσον της με δύο σφενδόνια από πώρινους θολίτες που απολήγουν σε υφαψίδια. Το τμήμα ανάμεσα στα σφενδόνια, όπως και το αντίστοιχο εξωτερικό τμήμα της δίρριχτης κεραμοσκεπούς στέγης, διαμορφώνεται υπερυψωμένο. Η ιδιότυπη αυτή στέγαση έχει ερμηνευθεί ότι προέκυψε μετά από ανεπιτυχή προσπάθεια απόδοσης του σταυρεπίστεγου τύπου ή επισκευή ενός παλαιότερου σταυρεπίστεγου ναού. Στη δυτική πλευρά πάνω από τη θύρα, υπάρχει κόγχη με τόξο διπλής καμπυλότητας, ενώ ίδιου τύπου τόξο φέρει και η κόγχη της πρόθεσης.

Η τοιχοποιία, στο μεγαλύτερο μέρος της επιχρισμένη, είναι αργολιθοδομή με επεξεργασμένους λίθους στις γωνίες. Μία αναθηματική επιγραφή του 4ου αι. π.Χ. εντοπίζεται στο ανώτερο τμήμα της ΒΔ.

124. <<https://dadanovecento.com/products/vaso-grande-in-ceramica-di-savona-dipinto-a-mano-del-1725>>, <<https://www.cambiaste.com/it/asta-0116/vaso-da-elettuari-in-maiolica-savona-xviii-se-98830>>, <<https://catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/0700258170#lg=1&slide=0>> Ημερομηνία επίσκεψης: 20.04.2024).

125. Πρόκειται για περίπτωση εντοιχισμού Ι.Α.α (YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 147, εικ. 184).

γωνίας. Δεξιά της θύρας είναι εντοιχισμένο μεγάλο κυρτό μαρμάρινο μέλος πρωτοβυζαντινής εποχής, προερχόμενο πιθανώς από άμβωνα, με ανάγλυφο διάκοσμο. Αποδίδεται το ευχαριστιακό θέμα της πλούσιας με καρπούς και φύλλα κληματίδας που αναφύεται μέσα από κάρναρο. Αριστερά της θύρας υπάρχει μικρή μαρμάρινη ανάγλυφη πλάκα με χρονολογία 1860 και εγχάρακτη επιγραφή κάτω από τόξο που στηρίζουν κίονες: ὁ ἐκ τῆς Μονῆς / Πετρᾶκη Ἄνθημος / Πέρος μοναχὸς ἐλθὼν / ἐκ τῆς μονῆς ἐνταῦθα / κατόρθωσε διὰ πολλῶν / κόπων καὶ μόχθων / ἀνέγειρε τὸν κοίπον / τοῦτον. Ἐν Κερατέα 8 Φεβρουαρίου. Μια ακόμη εγχάρακτη επιγραφή με τη χρονολογία 1829 βρίσκεται στη δεξιά παραστάδα της θύρας. Κοντά στη ΝΔ. γωνία του μνημείου στέκεται κορμός αοράβδωτου μαρμάρινου κίονα με ανάγλυφο σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες.

Στο εσωτερικό διατηρούνται λίγες τοιχογραφίες του 18ου αι., με επιζωγραφίσεις. Το ξύλινο τέμπλο του ναού περιλαμβάνει τρεις δεσποτικές εικόνες δυτικότεροπης εκτέλεσης με χρονολογίες 1849 και 1851. Η αφιέρωση του ναού στον Άγιο Χαράλαμπο και η απεικόνισή του στον νότιο τοίχο με μικρό δαίμονα στα πόδια του, αλλά και σε εικόνα του 1898 στο προσκυνητάριο, όπου καταπατά δαίμονα, συνδέονται με την έξαρση της λατρείας του κυρίως από το δεύτερο μισό του 17ου έως τον 19ο αι., καθώς θεωρείται προστάτης από τις λοιμώδεις νόσους και ειδικά την πανώλη¹²⁶.

Η δυτική όψη περιλάμβανε ένα ενδιαφέρον σύνολο εννέα εντοιχισμένων αγγείων προσαρμοσμένων στο αέτωμα –τέσσερα εκατέρωθεν της κόγχης και του παραθύρου και ένα στην κορυφή– σε τρεις περίπου παράλληλες οριζόντιες ζώνες. Από αυτά διατηρούνται τα έξι. Ξεκινώντας από τη χαμηλότερη ζώνη, το βορειότερα σωζόμενο θραύσμα τοιχώματος πιάτου (Εικ. 44) ανήκει στην κατηγορία της «Taches Noires» από την Αλμπίζολα της Λιγουρίας των μέσων του 18ου-αρχών του 19ου

126. Χ. ΣΤΡΑΤΟΚΟΠΟΣ, *Η Κεραταία της Αττικής. Τοπογραφία-Αρχαιολογία-Ιστορία-Μνημεία-Σημειώσεις*, Αθήνα 1925, ανατύπωση: Κερατέα 1997, 48, 50· ΡΩΜΑΣ, *Η Κερατέα*, 134-136· ΠΑΠΑΠΑΝΝΑΚΟΣ, Μελετώντας την εξέλιξη της ναοδομίας, 500· ΧΑΙΡΗ, *Επιδράσεις της Φραγκοκρατίας*, 559, 565· Ι. ΣΤΟΥΦΗ, Μετόχια της Ιεράς Μονής Αγίων Ασωμάτων-Πετρᾶκη. Άγιος Χαράλαμπος Κερατέας, στο: *Μονή Πετρᾶκη. Ιερά Μονή Αγίων Ασωμάτων-Πετρᾶκη*, Αθήνα 2020, 272-275· ΜΑΤΘΑΙΟΥ - ΜΑΛΟΥΧΟΥ, Μία παλαιὰ καὶ μία νέα ἐπιγραφή, 34-35.

αι.¹²⁷ Διακοσμείται με κυρτές μελανές ταινίες κάτω από στυλπνή καστανή εφυάλωση. Στην ίδια ζώνη, το αγγείο στη νότια πλευρά είναι βαθύ πιάτο Τσανάκκαλε (Εικ. 45). Πάνω σε λευκό επίχρισμα και κάτω από διαφανή εφυάλωση, φέρει περιμετρικά στο χείλος τρεις περιφερικές ταινίες ιώδους χρώματος και στον πυθμένα διατηρεί τμήμα από σχηματοποιημένο κλαδί με δύο άνθη με ερυθρές στιγμές και φύλλωμα με ιώδες χρώμα. Το κοινό αυτό θέμα φέρουν κεραμικά που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 18ου αι.¹²⁸ Το βορειότερο αγγείο στη δεύτερη στάθμη (Εικ. 46), ένα ρηχό πιάτο με κυρτό τοίχωμα και φαρδύ χείλος, διακοσμείται σε λευκό βάθος με αποχρώσεις του κυανού χρώματος. Είναι παράδειγμα της παραγωγής μαγιόλικα της Λιγουρίας, της ονομαζόμενης «scenografia barocca»¹²⁹. Φέρει φαρδιές ταινίες γαλάζιου χρώματος και εκατέρωθεν στο χείλος από μία δέση λεπτότερων και σκουρότερων ταινιών που παραπέμπουν σε σχηματοποιημένη απόδοση θάμνων¹³⁰. Έχει πολύ στενές αναλογίες με ανάλογο πιάτο εντοιχισμένο στον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στα γειτονικά Καλύβια και μπορεί να χρονολογηθεί και αυτό στα τέλη 17ου και μέσα στον 18ο αι.¹³¹ Τα υπόλοιπα τρία ρηχά πιάτα, δύο που πλαισιώνουν τη φωτιστική θυρίδα στη δεύτερη στάθμη και το ανώτερο στο κέντρο του αετώματος, αποτελούν δείγματα της κεραμικής της

127. L. LONG – F. RICHEZ, L' épave Grand-Congloué 4, στο: *Un goût d' Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 93-95, εικ. 91· MOUSSETTE, La poterie d' Albisola, 98, εικ. 100· J. CHAUSSERIE-LAPRÉE – N. NIN, Albisola, Gênes, Martigues, Aix, στο: *Un goût d' Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 100, εικ. 102· AMOURIC – RICHEZ – VALLAURI, *Vingt Mille Pots*, 121-124, εικ. 247-248, εικ. 250.

128. Για την κατηγορία αυτή, βλ. πιο πάνω. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου*, 111-112, εικ. 132· γ. Τσανάκκαλε, εκδ. ΨΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΓΑΒΡΙΛΑΚΗ, 80, αγγείο κάτω δεξιά για ακριβώς ανάλογη διακόσμηση.

129. FARRIS, *Lo stile 'a scenografia barocca'*, 34· BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO – MIRÓ I ALAIX, *The ceramics trade*, 46-48.

130. Για παραδείγματα με παρόμοια τμήματα φυτικού διακόσμου: MARZINOT, *Ceramica e Ceramisti di Liguria*, 237, εικ. 276· CHILOSI – MATTIAUDA, *La maiolica ligure*, 129, αρ. 163· BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO – MIRÓ I ALAIX, *The ceramics trade*, 47, 123, εικ. 40, 3-4 <<https://www.cambiaste.com/it/asta-0162/piatto-in-maiolica-a-scenografia-barocca-savon-9-117171>> Ημερομηνία επίσκεψης: 18.04.2024.

131. FARRIS, *Lo stile 'a scenografia barocca'*, 34. Βλ. αναλυτικά για τη χρονολόγηση, πιο πάνω.

Κιουτάχειας¹³² (Εικ. 47-49). Το τελευταίο εσωτερικά εικονίζει σχηματικά πτηνό (Εικ. 49) στραμμένο προς τα νότια. Βάσει του τρόπου απόδοσης του σώματος, επίμηκες, ωοειδές, αλλά και του κοντόχονδρου κεφαλιού με ράμφος που αποδίδεται με μικρή κόκκινη στιγμή αποτελεί απόδοση μικρού πτηνού. Συνδυάζοντας το πράσινο χρώμα της κεφαλής με τον πρόσθετο διάκοσμο του με σειρές μικρών ερυθρών στιγμών και το εξαιρετικά πεποικιλμένο σώμα με πολύχρωμες ταινίες και στιγμές ίσως εικονίζεται παπαγάλος. Ως προς την πυκνή διακόσμηση με στιγμές, βρίσκει γενικές αναλογίες σε αγγεία της Κιουτάχειας του πρώτου μισού του 18ου αι.¹³³, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση ο τρόπος σύνθεσης είναι διαφορετικός. Τα συμπληρωματικά άνθη έχουν αντιστοιχίες με αγγείο του δεύτερου μισού του 18ου αι.¹³⁴. Τα άλλα δύο αγγεία συμμετρικά τοποθετημένα εκατέρωθεν της φωτιστικής θυρίδας (Εικ. 47-48) εικονίζουν από μία γυναικεία μορφή που κρατά κόκκινο άνθος. Και οι δύο φέρουν πλούσιο ένδυμα, αποτελούμενο αντίστοιχα από ποδήρες κυανό και πράσινο καφτάνι και εσωτερικό ένδυμα, στη μία διακρίνονται τα ριγέ σαλβάρια γαλάζιου και λευκού χρώματος, κεφαλόδεσμο με ριγέ ταινίες, η μία μορφή με λοφίο που βρίσκει ακριβώς ανάλογο σε αγγείο από τη Ρόδο¹³⁵. Τα δύο μεγάλα άνθη που διατηρούνται εκατέρωθεν της μορφής (Εικ. 47) στα βόρεια της θυρίδας, βρίσκουν ακριβώς ανάλογα σε αντίστοιχη γυναικεία παράσταση από τη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη του δεύτερου μισού του 18ου αι.¹³⁶. Η απεικόνιση γυναικείων μορφών (Εικ. 47-48) με ενδυμασίες που παραπέμπουν σε εύπορες ομάδες ήταν ένα από τα κοινά θέματα της κεραμικής της Κιουτάχειας¹³⁷. Από τα παραπάνω και συνυπολογίζοντας τις επιμέρους χρονολογήσεις του συνόλου αυτού, προκύπτει μία χρονολόγηση στα μέσα ή καλύτερα στον προχωρημένο 18ο αι. για τον εντοιχισμό τους.

132. Βλ. BILGI – VERMEERSCH, *Kütahya*.

133. AMOURIC – RICHEL – VALLAURI, *Vingt Mille Pots*, 160, εικ. 290 *Πηλός & Χρώμα*, εκδ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, 163, αρ. 121 (Α. ΜΠΑΛΛΙΑΝ).

134. ΜΠΑΛΛΙΑΝ – ΜΩΡΑΪΤΟΥ – ΣΑΡΑΗ, Αίθουσα IV, 192, αρ. 273.

135. *Πηλός & Χρώμα*, εκδ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, 159, αρ. 117 (Π. ΛΥΚΟΥ).

136. *Πηλός & Χρώμα*, εκδ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, 158, αρ. 116 (Α. ΜΠΑΛΛΙΑΝ).

137. ÖNEY, *Hayvan figürlü Kütahya seramikleri*, 292, πίν. 1.

Συνοπτικές παρατηρήσεις για τα εντοιχισμένα αγγεία

Από τα μνημεία του 12ου-13ου αι. το μόνο αγγείο που διατηρείται και μπορεί να χρονολογηθεί σε αυτή την περίοδο είναι η βαθιά μονόχρωμη κούπα από τον Άγιο Νικόλαο στον Κάλαμο, που προφανώς αποτελεί δείγμα κάποιου βυζαντινού εργαστηρίου¹³⁸.

Όλα τα υπόλοιπα σωζόμενα κεραμικά προέρχονται από τα Μεσόγεια και χρονολογούνται στην οθωμανική περίοδο και κυρίως μέσα στον 17ο, 18ο και 19ο αι. Κατ' αναλογία με τις παρατηρήσεις για τα εντοιχισμένα αγγεία στη δυτική Αττική, στα Μεσόγεια ως εντοιχισμένα κεραμικά έχουν χρησιμοποιηθεί αγγεία από την Ιταλία, τη Θράκη και τη Μικρά Ασία κάποια από τα οποία εντοπίζονται στο ίδιο μνημείο. Από την Ιταλία εντοπίζονται διαφορετικών κατηγοριών κεραμικά προϊόντα της Λιγουρίας τόσο του 17ου όσο και του 18ου-αρχών 19ου αι. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε τέσσερα μνημεία σε απόσταση 23 περίπου χιλιομέτρων έχουν εντοιχιστεί παραδείγματα της παραγωγής της Λιγουρίας, εκ των οποίων τρία αγγεία της ίδιας διακοσμητικής κατηγορίας, στοιχεία που δηλώνουν ότι την περίοδο του 18ου αι. υπήρχε ιδιαίτερα ισχυρή η διάχυση κεραμικών της βόρειας Ιταλίας σε όλη την περιοχή. Άλλωστε, όπως προαναφέρθηκε, κεραμικό από τη Σαβόνα αντίστοιχο με αυτά της Αγίας Παρασκευής έχει ανασκαφεί και από την πόλη της Αθήνας¹³⁹. Πάντως τα δύο αγγεία από τη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στα Καλύβια και από τον Άγιο Χαράλαμπο στην Κερατέα φέρουν ακριβώς τον ίδιο τρόπο διακόσμησης, με χρήση φαρδιών κυανών ταινιών και σκούρου μπλε χρώματος και επιμέρους χρήση λεπτών σχεδόν γκριζωπών ταινιών, με το παράδειγμα από την Παναγία Μεσοσπορίτισσα να μην φέρει τις τελευταίες. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι στα ίδια μνημεία εντοιχίζονται αγγεία τόσο από το Διδυμότειχο όσο και από την Κιουτάχεια¹⁴⁰ ή από το Τσανάκκαλε και την Κιουτάχεια. Μάλιστα η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στα Καλύβια και ο Άγιος Χαράλαμπος στην Κερατέα φέρουν παραδείγματα τριών ίδιων κατηγοριών (από την Κιουτάχεια, από την Αλμπίζολα, από τη Σαβόνα) με τον Άγιο Χαράλαμπο να περιλαμβάνει και

138. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Άγιος Νικόλαος, 234-235, εικ. 8.

139. Βλ. σχετικά πιο πάνω, υποσημ. 123.

140. Ναός Παναγίας Μεσοσπορίτισσας Ολύμπου και ναός Αγίου Χαράλάμπος Κερατέας.

ένα παράδειγμα της κεραμικής Τσανάκκαλε. Μόνο η Αγία Παρασκευή στην Κερατέα κοσμείται αποκλειστικά με αγγεία μίας μόνο κατηγορίας, αυτής από τη Λιγυρία. Σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσε ίσως να υποθεθεί ότι οι υπεύθυνοι για αυτή τη διακόσμηση τα είχαν προμηθευτεί ειδικά γι' αυτόν το σκοπό. Η εικόνα που προκύπτει για τα Μεσόγεια είναι ανάλογη με αυτή από την ενδοχώρα της δυτικής Αττικής, στοιχείο που εντείνει την ευρεία κυκλοφορία αυτών των προϊόντων στην Αττική μέχρι και τις αρχές του 19ου αι., οπότε και είναι η τελευταία πληροφορία. Προκύπτουν δύο «πόλοι» από όπου αντλούνται κεραμικά για να εντοιχιστούν σε εκκλησιαστικά μνημεία από τον 16ο αι. και μετά¹⁴¹.

Τα εντοιχισμένα αγγεία σε σημαντικές εκκλησίες της Μεσογαίας, αρκετές εκ των οποίων έχουν τοιχογραφηθεί από τον περιώνυμο ζωγράφο της εποχής Γεώργιο Μάρκου και τους μαθητές του, καταδεικνύουν μια πρακτική αγαπητή στην τοπική κοινωνία που συγχρόνως μας δίνει πλούσιες πληροφορίες για τις εμπορικές σχέσεις και τις πολιτισμικές επαφές της με κοσμοπολίτικα περιβάλλοντα και νοοτροπίες. Επομένως, δεν θα ήταν υπερβολή εάν δεχθούμε ότι η πρακτική αυτή εντάσσεται στο γενικότερο ρεύμα ανανέωσης της καλλιτεχνικής ταυτότητας της Μεσογαίας, σε μια εποχή άνθησης του ελληνικού Διαφωτισμού, αναγέννησης αλλά και μετάβασης, όπως υπήρξε κατεξοχήν ο 18ος αι. για τον ελληνικό χώρο¹⁴².

ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΕΤΡΟΥ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

141. Βλ. σχετικά: YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 106-108.

142. Για το πνευματικό και ιδεολογικό περιβάλλον της περιόδου, βλ. γενικά: Π. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988· π. Γ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, *Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην Όθωμανική Αυτοκρατορία*, Αθήνα 31993, 147 κ.ε.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στην πόλη της Αθήνας εντοπίζονται αρκετά μνημεία της μεσοβυζαντινής εποχής ενώ υπάρχουν μαρτυρίες και για δύο μνημεία που χρονολογούνται στην περίοδο της φραγκοκρατίας. Με εξαίρεση τη Μονή Καισαριανής και την Ομορφοκκλησιά στο Γαλάτσι, που παρέχουν επίσης στοιχεία για τη χρήση της πρακτικής κατά τον 12ο αι. εκτός του πυρήνα της Αθήνας, προχωρώντας στην ενδοχώρα της ανατολικής Αττικής ο Ευαγγελιστής Λουκάς στα Λαμπρικά στο Κορωπί και η Παναγία Βαραμπά στο Μαρκόπουλο και στα βορειοανατολικά ο ναός του Αγίου Νικολάου στον Κάλαμο παρέχουν μαρτυρίες για τον εντοιχισμό αγγείων σε μνημεία του 12ου–13ου αι. Στην περιοχή αυτή πάντως, ιδίως στα Μεσόγεια, διακρίνεται μία ιδιαίτερη εξάπλωση εκ νέου της πρακτικής κατά την οθωμανική περίοδο, ιδίως κατά τον 18ο αι. Πρόκειται κυρίως για μνημεία που ανακαινίζονται σε εκείνη την περίοδο. Σε αυτά σαφώς διακρίνεται η προτίμηση διακόσμησης με εντοιχισμένα αγγεία της δυτικής πρόσοψης του μνημείου και λιγότερο της ανατολικής. Στη δυτική τα αγγεία δημιουργούν συνήθως τοξωτούς ή σε σειρά σχηματισμούς ή αποκτούν ακόμα και χιαστί μορφή ή σχήμα ρόμβου, συχνά πλαισιώνοντας υπέρθυρο προσκυνητάριο πάνω είτε γύρω από το οποίο τοποθετούνται, στο ανώτερο τμήμα της αετωματικής απόληξης. Σε αυτό έχουν αναλογίες με αντίστοιχους σχηματισμούς σε μνημεία της δυτικής Αττικής και του Αργοσαρωνικού¹⁴³. Ως προς τα εντοιχισμένα κεραμικά, στην περιοχή της ανατολικής Αττικής εντοπίζονται περιπτώσεις αντικατάστασης αγγείων κατά τον 18ο και τον 19ο αι., όπως στον Ευαγγελιστή Λουκά στα Λαμπρικά, στους Ταξιάρχες στα Καλύβια και ίσως και στην Παναγία Μεσοσπορίτισσα στον Όλυμπο, μαρτυρώντας το ενδιαφέρον των κατοίκων για την εμφανή διατήρηση της πρακτικής, καλύπτοντας τις άδειες υποδοχές με ακέραια ή και σχεδόν ακέραια κεραμικά. Η μελέτη των εντοιχισμένων αγγείων από τους 24 ναούς της Αθήνας και της ανατολικής Αττικής εμπλουτίζει τις γνώσεις μας και για τις κατηγορίες κεραμικής που απαντούν στην περιοχή, ιδίως αυτές της οθωμανικής περιόδου: εκτός από ήδη γνωστές για τον ελλαδικό χώρο παραγωγές, όπως της Κιουτάχειας, του Διδυμοτείχου, του Τσανάκκαλε, προϊόντα της βόρειας Ιταλίας, ιδίως της Λιγουρίας, όπως η κεραμική από

143. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις στο οικείο κείμενο (Μέρος Β').

την Αλμπίζολα ή από τη Σαβόνα, φαίνεται να ήταν διαδεδομένα στην ενδοχώρα της ανατολικής Αττικής στη διάρκεια του 17ου και 18ου αι. Είναι χαρακτηριστικό ότι δύο κεραμικά από τη Λιγουρία (Σαβόνα) της ίδιας διακοσμητικής κατηγορίας και με παρόμοιο διάκοσμο απαντούν σε τρεις ναούς, στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στα Καλύβια, στην Παναγία Μεσοσπορίτισσα στον Όλυμπο και στον Άγιο Χαράλαμπο στην Κερατέα, σε απόσταση 23 περίπου χιλιομέτρων, προσφέροντας νέα στοιχεία για το εμπόριο με την Ιταλία στη νοτιοανατολική Αττική κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

Εικ. 1: Αθήνα. Σωτήρα Λυκοδήμου. Ανατολική όψη. Τύμπανο τρίλοβου παραθύρου κόγχης Ιερού. Τρεις υποδοχές για ένθεση κεραμικού, σήμερα με εντοιχισμένες μαρμάρινες πλάκες (αρχείο ΕΦΑΠΑ / Φωτ. Ελ. Μπαρδάνη).

Εικ. 2: Αθήνα. Ταξιάρχες. Ανατολική και δυτική όψη κυριώς ναού. GAILHABAUD, *L'architecture* (<<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/gailhabaud1858bd1/0125>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 06.06.2024).

Εικ. 3: Αθήνα. Άγιοι Θεόδωροι. Βαθύ πινάκιο Φατιμιδικής εποχής, 11ος αι. (α.ε. 1ης ΕΒΑ 1574), από το τύμπανο του δίλοβου παραθύρου στη δυτική κεραία του νάρθηκα (Αρχείο ΕΦΑΠΑ / Φωτ. Ελ. Μπαρδάνη) (δύο όψεις).

Εικ. 4: Αθήνα. Άγιοι Θεόδωροι. Βαθύ πινάκιο Φατιμιδικής τέχνης, 11ος αι. (α.ε. 1ης ΕΒΑ: 4648), από το τύμπανο του δίλοβου παραθύρου της βόρειας κεραίας (αρχείο ΕΦΑΠΑ / Φωτ. Ελ. Μπαρδάνη) (δύο όψεις).

Εικ. 5: Αθήνα. Άγιοι Θεόδωροι. Απότμημα πινακίου, 13ος-14ος αι. (α.ε. ΕΦΑΠΑ: ΒΕ44893), από το τύμπανο του διλόβου παραθύρου της πρόθεσης (αρχείο ΕΦΑΠΑ / Φωτ. Ελ. Μπαρδάνη) (δύο όψεις).

Εικ. 6: Αθήνα. Αγία Αικατερίνη. Δυτική όψη, τύμπανο διλόβου παραθύρου κεραίας. Πιάτο Οθωμανικής ή Φαληρικής «Κιοντάχειας», 20ός αι. (Αρχείο ΕΦΑΠΑ / Φωτ. Ελ. Μπαρδάνη).

Εικ. 7: Αθήνα. Αγία Αικατερίνη. Βόρεια όψη, τύμπανο δίλοβου παραθύρου κεραίας. Πιάτο Οθωμανικής ή Φαληρικής «Κιουτάχειας», 20ός αι. (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 8: Αθήνα. Αγία Αικατερίνη. Νότια όψη, τύμπανο δίλοβου παραθύρου κεραίας. Πιάτο Οθωμανικής ή Φαληρικής «Κιουτάχειας», 20ός αι. (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 9: Αθήνα. Άγιοι Απόστολοι Σολάκη. Νότια όψη, τύμπανο δίλοβου παραθύρου νάρθηκα. Πινάκιο τύπου Τσανάκκαλε, 18ος αι. (Αρχείο ΕΦΑΠΑ / Φωτ. Ελ. Μπαρδάνη).

Εικ. 10: Αθήνα. Άγιος Ελισσαίος, ανατολική όψη. Αγγεία τύπου Τσανάκκαλε εκατέρωθεν του βόρειου φεγγίτη, τέλος 20ού-αρχές 21ου αι. (Αρχείο ΕΦΑΠΑ / Φωτ. Ελ. Μπαρδάνη).

Εικ. 11: Αθήνα. Άγιος Ελισσαίος, ανατολική όψη. Αγγεία τύπου Τσανάκκαλε εκατέρωθεν του νότιου φεγγίτη, τέλος 20ού-αρχές 21ου αι. (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 12: Κορωπί. Άγιος Δημήτριος. Άποψη από τα νοτιοδυτικά, με εμφανή τα εντοιχισμένα αγγεία και το προσκυνητάριο (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 13: Κορωπί. Λαμπρινά. Μονή Αγίας Τριάδας. Άποψη του καθολικού από τα δυτικά (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 14: Κορωπί. Λαμπρινά. Μονή Αγίας Τριάδας. Άποψη του ανατολικού αετώματος με τη διάταξη των εντοιχισμένων αγγείων (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

15: Κορωπί. Λαμπρινά. Ευαγγελιστής Λουκάς. Άποψη του ναού από δυτικά (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 16: Κορωπί. Λαμπριλιά. Εναγγελιστής Λουκάς. Εντοιχισμένο αγγείο. Κεραμική Κιουτάχειας, 18ος αι. (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 17: Μαρκόπουλο. Παναγία Βαραμπά. Δυτική όψη με εμφανή την υποδοχή του αγγείου (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

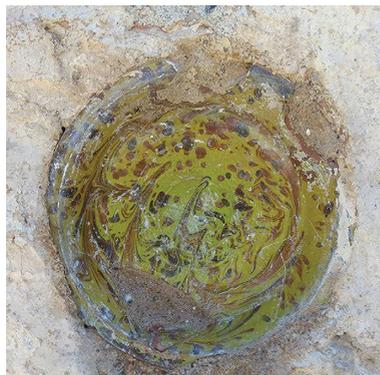

18: Μαρκόπουλο. Αγία Παρασκευή-Αγία Θέκλα. Η δυτική όψη, μετά τις εργασίες αποκατάστασης, με εμφανή τη διάταξη των εντοιχισμένων αγγείων (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 19: Μαρκόπουλο. Αγία Θέκλα. Δυτική όψη με εμφανή τη διάταξη των εντοιχισμένων αγγείων (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 20: Μαρκόπουλο. Αγία Παρασκευή. Αγγείο με μαρμαρόμορφη διακόσμηση, πιθανόν από το Διδυμότειχο, εντοιχισμένο στη νότια πλευρά του δυτικού αετώματος (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 21: Μαρκόπουλο. Αγία Παρασκευή. Αγγείο με μαρμαρόμορφη διακόσμηση, πιθανόν από το Διδυμότειχο, εντοιχισμένο στη βόρεια πλευρά του δυτικού αετώματος (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 22: Μαρκόπουλο. Αγία Παρασκευή. Αγγείο Τσανάκκαλε εντοιχισμένο στη νότια πλευρά του δυτικού αετώματος (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 23: Μαρκόπουλο. Αγία Παρασκευή. Διάταξη υποδοχών για εντοιχισμένα αγγεία στην ανατολική αετωματική απόληξη (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

24: Καλύβια. Ναός Ταξιαρχών. Άποψη της δυτικής όψης (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 25: Καλύβια. Ναός Ταξιαρχών, δυτική όψη. Αγγείο της παραγωγής Διδυμοτείχου (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

26: Καλύβια. Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Άποψη του ναού από τα δυτικά (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 27: Καλύβια. Μεταμόρφωση του Σωτήρος, Δ. όψη. Κούπα του καφέ, παραγωγή Κιουτάχειας, 18ος αι. (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 28: Καλύβια. Μεταμόρφωση του Σωτήρος, Α. όψη. Εντοιχισμένα αγγεία (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 29: Καλύβια. Μεταμόρφωση του Σωτήρος, Α. όψη. Κεραμικό «Taches Noires» από την Αλμπίζολα (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

30: Καλύβια. Μεταμόρφωση του Σωτήρος, Α. όψη. Μαγιόλικά από τη Λιγουρία (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 31: Καλύβια, Όλυπος, Παναγία Μεσοσπορίτισσα. Δ. όψη (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 32: Καλύβια, Όλυπος, Παναγία Μεσοσπορίτισσα. Τμήμα πυθμένα αγγείου της παραγωγής Κιουτάχειας (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 33: Καλύβια, Όλυπος, Παναγία Μεσοσπορίτισσα. Αγγείο της παραγωγής Διδυμοτείχου (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 34: Καλύβια. Όλυμπος. Παναγία Μεσοσπορίτισσα. Αγγείο της παραγωγής Διδυμοτείχου (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 35: Καλύβια. Όλυμπος. Παναγία Μεσοσπορίτισσα. Αγγείο μαγιόλικα από τη Λιγουριά (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 36: Κουβαράς. Άγιος Αθανάσιος. Δ. όψη με εμφανή τη διάταξη των εντοιχισμένων αγγείων (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 37: Κουβαράς. Άγιος Αθανάσιος. Τμήμα πυθμένα αγγείου μαγικόλινα από τη Λιγουρία (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 38: Κερατέα. Αγία Παρασκευή. Δυτική όψη αετώματος (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 39: Κερατέα. Αγία Παρασκευή. Πιάτο μαγιόλινα από τη Λιγουριά, το πρώτο στον τοξωτό σχηματισμό στη βόρεια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 40: Κερατέα. Αγία Παρασκευή. Πιάτο μαγιόλινα από τη Λιγουριά, το δεύτερο στον τοξωτό σχηματισμό στη βόρεια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

41: Κερατέα. Αγία Παρασκευή. Πιάτο μαγιόλινα από τη Λιγουριά, το δεύτερο στον τοξωτό σχηματισμό στη νότια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 42: Κερατέα. Αγία Παρασκευή. Πιάτο μαγιόλικα από τη Λιγουριά, το πρώτο στον τοξωτό σχηματισμό στη νότια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 43: Κερατέα. Άγιος Χαράλαμπος. Η διάταξη των αγγείων στη δυτική όψη (Αρχείο ΕΦΑΑΝΑΤ).

Εικ. 44: Κερατέα. Άγιος Χαράλαμπος. Χαμηλότερη ζώνη, τμήμα πυθμένα αγγείου κατηγορίας «Taches Noires» από την Αλμπίζολα, στη νότια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 45: Κερατέα. Άγιος Χαράλαμπος. Χαμηλότερη ζώνη, τμήμα πιάτου Τσανάκκαλε στη βόρεια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 46: Κερατέα. Άγιος Χαράλαμπος. Μεσαία ζώνη, τμήμα αγγείου μαγιόλικα από τη Λιγούρια, στη βορειότερη πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 47: Κερατέα. Άγιος Χαράλαμπος. Μεσαία ζώνη, ρηχό μικρό πιάτο παραγωγής Κιουτάχειας, στη βόρεια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 48: Κερατέα. Άγιος Χαράλαμπος. Μεσαία ζώνη, ρηχό μικρό πιάτο παραγωγής Κιουτάχειας, στη νότια πλευρά της δυτικής αετωματικής απόληξης (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 49: Κερατέα. Άγιος Χαράλαμπος. Ανώτερη ζώνη, ρηχό μικρό πιάτο παραγωγής Κιουτάχειας, ψηλά στη δυτική αετωματική απόληξη (Φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην περιοχή της πόλης Αθηνών και της ανατολικής Αττικής

Α/Α	Ευρύτερη Περιοχή	Ναός	Αρχιτεκτονικός τύπος	Χρονολόγηση	Ακέραια ή αποσπασματικά σωζόμενα αγγεία	Υποδοχές	Θέση στο μνημείο
1	Αθήνα	Σωτείρα Λυκοδήμου	Ηπειρωτικός οκταγωνικός	Αρχές 11ου αι.		•	A / B / N
2	Αθήνα	Άγιοι Θεόδωροι	Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο και σταυρεπίστεγο νάρθηκα	1049	•	•	A / B / N / Δ
3	Αθήνα	Άγιοι Απόστολοι Σολάκη	Τετράκογχος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	Τελευταίο τέταρτο 10ου αι.	*		N
4	Αθήνα	Αγία Αικατερίνη	Τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	Δεύτερο τέταρτο 11ου αι.	*		B / N / Δ
5	Αθήνα	Ταξιάρχες	Δικιόνιος τρουλλαίος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	11ος αι.		■	A / N / Δ
6	Αθήνα	Άγιος Ιωάννης Μαγκούτης	Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική	Μετά το 1204		■	Δ
7	Αθήνα	Μεγάλη Παναγιά, Κωδωνοστάσιο		Οθωμανική περίοδος		■	
8	Αθήνα	Άγιος Φίλιππος	Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική	Μετά το 1204		■	Δ

9	Αθήνα	Άγιος Ελισσαίος	Μονόχωρος ξυλόστεγος	17ος-18ος αι.	*		A
10	Ανατολική Αττική	Μονή Καισαριανής	Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	12ος αι.		•	A
11	Ανατολική Αττική	Ομορφοκκλησιά (Άγ. Γεώργιος), Γαλάτσι	Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο	12ος αι.		•	A / B / N / Δ
12	Ανατολική Αττική	Άγιος Νικόλαος, Κάλαμος	Τρίκλιτος σταυρεπίστεγος	13ος αι.		•	B
13	Ανατολική Αττική	Άγιος Δημήτριος, Φιλιάτι, Κορωπί	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	Φραγκοκρατία / Οθωμανική περίοδος		•	Δ
14	Ανατολική Αττική	Ευαγγελιστής Λουκάς Λαμπρινά	Μονόκλιτος σταυρεπίστεγος	12ος-13ος αι. και μεταβυζαντινή φάση	*		Δ
15	Ανατολική Αττική	Μονή Αγίας Τριάδας, Λαμπρινά	Τρίκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική με ξυλόστεγο παρεκκλήσιο	18ος αι. (ανακαίνιση)		•	A
16	Ανατολική Αττική	Παναγία Βαραμπά, Μαργκόπουλο	Ελεύθερος σταυρός με τρούλλο	12ος-13ος αι.		•	Δ
17	Ανατολική Αττική	Αγία Παρασκευή Αγία Θέκλα, Μαργκόπουλο	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	18ος αι. (ανακαίνιση)		•	A / Δ
18	Ανατολική Αττική	Κοίμηση Θεοτόκου, Μαργκόπουλο	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	18ος αι.	○		A

19	Ανατολική Αττική	Μεταμόρφωση Σωτήρος, Καλύβια	Μονόχωρος ξυλόστεγος	18ος αι.	•		Α / Δ
20	Ανατολική Αττική	Ταξιάρχης, Καλύβια	Μονόχωρος ξυλόστεγος	6ος-18ος αι.	•	•	Δ
21	Ανατολική Αττική	Άγιος Αθανάσιος, Κουβαράς	Μονόχωρος ξυλόστεγος	Οθωμανική περίοδος	•	•	Α / Δ
22	Ανατολική Αττική	Άγιος Χαράλαμπος, Κερατέα	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	Οθωμανική περίοδος	•	•	Δ
23	Ανατολική Αττική	Αγία Παρασκευή, Κερατέα	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	18ος αι. (ανακαίνιση)	•	•	Δ
24	Ανατολική Αττική	Παναγία Μεσοσπορίτισσα, Λαυρεωτικός Όλυμπος	Δίγλιτος καμαροσκέπαστος	Βυζαντινής / Οθωμανικής περιόδου	•		Δ

Πίνακας I: Συγκεντρωτικές πληροφορίες για τους ναούς με εντοιχισμένα αγγεία στην περιοχή της πόλης της Αθήνας και της ανατολικής Αττικής: ●: διατηρούνται, * : τα αγγεία έχουν τοποθετηθεί σε αντικατάσταση των αρχικών, ○ : τα αγγεία καλύπτονται με ασβεστοεπίχρισμα, ■: η πληροφορία προέρχεται από ποικίλες πηγές, καθώς τα αντίστοιχα μνημεία δεν διατηρούνται, Α: ανατολικά, Β: βόρεια, Δ: δυτικά, Ν: νότια (Πίνακας: Α. Γ. Γιαγκάκη).

CHURCHES WITH IMMURED VESSELS IN ATTICA (PART A):
DATA FROM THE RESEARCH PROJECT AND ADDITIONAL DATA
FOR THE CITY OF ATHENS AND EAST ATTICA

Continuing the research project on the “Immured vessels in Byzantine and Post-Byzantine ecclesiastical monuments of Greece: an online corpus”, in those areas for which the Ephorates of Antiquities of the City of Athens and of East Attica are responsible, 24 monuments bearing *bacini* have been identified. The practice is either attested through the vessels preserved, the empty recesses or earlier documentation in the respective literature. The study examines the geographical distribution of the practice in these areas, the architectural types of the monuments bearing immured vessels and their dating range, the arrangement of the pottery and the categories of ceramics that have been embedded in the monuments.

In the city of Athens there are several monuments of the Middle Byzantine period, while there is evidence of two monuments dating to the Late Byzantine period. With the exception of the monastery of Kaisariani and the Omorfokklisia in Galatsi, which also provide evidence for the use of the practice in the 12th c. outside the core of Athens, one must move inland to east Attica, the church of Luke the Evangelist at Lambrika in Koropi and that of Panagia Varaba in Markopoulo, and to the northeast the church of Agios Nikolaos in Kalamos, to find evidence for the use of immured vessels in monuments of the 12th and 13th c. In the area of east Attica, namely in Mesogaia, however, the practice was particularly widespread during the Ottoman period, especially in the 18th c., whether it is evidenced on monuments of the period or on earlier ones that were renovated in that period. The preference for decoration with immured vessels on the western façade of the monuments, rather than on the eastern, is clearly discernible. On the west side, the glazed ceramics usually form arched or serial formations or even take the form of a cross, in the upper part of the apex of the gable. In this they have analogies with similar formations in monuments of western Attica and the Argosaronic. In the area of east Attica there are

cases of replacement of ceramics during the 18th and 19th c., such as in the church of Luke the Evangelist in Lambrika, in Taxiarches in Kalyvia and in Panagia Mesosporitissa in Olympos, clearly testifying to the interest of the inhabitants in the preservation of the practice by filling the empty recesses with intact or almost intact ceramics.

The study of the immured vessels from the 24 churches of the city of Athens and east Attica enriches our knowledge of the types of pottery found in the area, especially those of the Ottoman period: in addition to products already known for the Greek area, such as those from Kütahya, Didymoteicho, Çanakkale, products from northern Italy, especially from Liguria, such as pottery from Albisola or Savona, seem to have been widespread in the hinterland of east Attica during the 17th and mostly the 18th c.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ – ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΑΓΚΟΥΔΑΚΗ –
ΜΑΡΙΑ ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ – ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΦΛΩΡΟΥ

ΝΑΟΙ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ (ΜΕΡΟΣ Β΄):
ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΘΕΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ, ΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ,
ΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΡΓΟΣΑΡΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΚΥΘΗΡΑ

Στη μελέτη, κατ' αναλογία με το «Μέρος Α΄», όπου παρουσιάζονται τα στοιχεία για τους ναούς με εντοιχισμένα αγγεία της πόλης της Αθήνας και της ανατολικής Αττικής και για τα σχετικά πηλίνα αντικείμενα, σχολιάζονται οι πληροφορίες που σχετίζονται με τα μνημεία και τα εντοιχισμένα σε αυτά αγγεία που εντοπίστηκαν στην περιοχή της δυτικής Αττικής και στα νησιά του Αργοσαρωνικού και τα Κύθηρα. Οι περιοχές ανήκουν στην αρμοδιότητα των Εφορειών Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής και Πειραιώς και Νήσων.

ΝΑΟΙ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ

Εισαγωγή

Στη δυτική Αττική η πρακτική ενσωμάτωσης εφυαλωμένων αγγείων σε όψεις ναών έχει ως τώρα εντοπισθεί σε πέντε μνημεία. Πρόκειται για το βυζαντινό Καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως Σωτήρος στο Άνω Αλεποχώρι, τον μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου στην Ψάθα Αλεποχωρίου, δύο δίδυμους μεταβυζαντινούς ναούς στην πόλη των Μεγάρων, της Υπαπαντής-Αγίου Λαυρεντίου, στον λόφο Αλκάθους, και των Ταξιαρχών (ή Αγίων Αρχαγγέλων)-Αγίου Αθανασίου, και τον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά (Φυλή) (Πίν. Ι).

Γεωγραφική κατανομή

Με εξαίρεση τον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά, που εντάσσεται στον σύγχρονο Δήμο Φυλής, τα υπόλοιπα τέσσερα μνημεία συγκεντρώνονται στην περιοχή της Μεγαρίδας. Τα δύο εντοπίζονται εντός του οικιστικού πυρήνα της πόλης των Μεγάρων (Υπαπαντή-Άγιος Λαυρέντιος και Άγιος Αθανάσιος-Άγιοι Αρχάγγελοι), σε κοντινή απόσταση το ένα από το άλλο. Ο Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος βρίσκεται στον κορινθιακό κόλπο, στα όρια του οικιστικού πυρήνα της Ψάθας, σε κοντινή σχετικά απόσταση από τη Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος (αποκαλούμενη και Μονή Σωτηράκη) που εντοπίζεται σε ερημική, ορεινή τοποθεσία στο Άνω Αλεποχώρι, λόγω και του χαρακτήρα της ως μοναστικού συγκροτήματος. Με εξαίρεση τον Άγιο Πέτρο και τη Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος, δύο μνημεία είναι κοντά στον μεγαρικό κόλπο και ένα στον κορινθιακό, δηλαδή στα νότια και τα βόρεια της περιοχής των Μεγάρων. Με δεδομένη τη γενική χρονολόγηση στον 17ο και 18ο αι. που αποδίδεται στα τέσσερα από τα πέντε μνημεία, έχει ενδιαφέρον ότι αυτά βρίσκονται πλησίον του μεγαρικού και του κορινθιακού κόλπου, στο εσωτερικό ακμαίων οικισμών, στις θρησκευτικές ανάγκες των οποίων προφανώς ανταποκρίνονταν.

Στοιχεία αρχιτεκτονικής και χρονολόγησης

Όσον αφορά στη χρονολόγηση, με εξαίρεση τη Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος που ανάγεται στον 13ο αι., για τα υπόλοιπα τέσσερα μνημεία, αν και κάποια δεν έχουν μελετηθεί διεξοδικά, έχει προταθεί μία χρονολόγηση στον 17ο και 18ο αι.¹ Όπου διατηρούνται εντοιχισμένα αγγεία, η χρονολόγησή τους συνάδει με τις γενικές χρονολογήσεις των μνημείων. Εξαίρεση αποτελούν αρκετά από τα αγγεία που είναι εντοιχισμένα στον Άγιο Πέτρο στη Φυλή, καθώς υποδηλώνουν μία σαφή φάση στον προχωρημένο 18ο-αρχές 19ου αι. που προφανώς συνδέεται με την τότε προσθήκη του νάρθηκα.

Ως προς τους αρχιτεκτονικούς τύπους, στην περίοδο της φραγκοκρατίας απαντά το μονόχωρο σταυρεπίστεγο Καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως Σωτήρος. Ποικιλία απαντά στα μεταγενέστερα μνημεία, καθώς εντοπίζονται δύο δίδυμοι ναοί στα Μέγαρα (Υπαπαντή-Άγιος Λαυρέντιος και Άγιοι Αρχάγγελοι-Άγιος Αθανάσιος), που αποτελούνται από μονόχωρους ναούς οι οποίοι επικοινωνούν μέσω τοξοστοιχίας, ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός του Αγίου Ιωάννη

1. Βλ. αναλυτικότερα στην ενότητα κάθε μνημείου.

Χρυσοστόμου και η τρικλιτη βασιλική του Αγίου Πέτρου (Χασιά) με πρόσθετο νάρθηκα στα δυτικά και τρούλλους. Ο τύπος του μονόχωρου ναού είναι διαδεδομένος λόγω της απλούστερης κατασκευής του.

Διάταξη αγγείων

Τα εντοιχισμένα αγγεία στους ναούς της δυτικής Αττικής εμφανίζουν μία ποικιλία ως προς τις θέσεις εντοιχισμού και τις διατάξεις. Φαίνεται να κυριαρχούν δύο είδη διατάξεων κυρίως: εντοπίζεται μία προτίμηση για τοποθέτησή τους σε παράταξη, σε οριζόντια σειρά, σε ομάδες δύο-τριών (Μονή Σωτήρος, Άγιος Πέτρος Χασιάς) (Εικ. 1) ή και τεσσάρων (Υπαπαντή) (Εικ. 2). Στην τελευταία περίπτωση τίθενται σε δύο παράλληλες σειρές. Η σειριακή τοποθέτηση δεν είναι γενικά συνηθισμένη, αν και έχει εντοπιστεί σε αρκετούς ναούς της βενετοκρατίας στην Κρήτη². Στη δυτική Αττική εμφανίζεται είτε περιμετρικά πάνω από το παράθυρο της κόγχης του ιερού (Μεταμόρφωση Σωτήρος), πάνω από την αψίδα στην αετωματική απόληξη (Υπαπαντή) είτε στα τύμπανα των τρούλλων (Άγιος Πέτρος). Μία δεύτερη προτίμηση είναι να τοποθετούνται είτε γύρω από προσκυνητάρια (Άγιοι Αρχάγγελοι στα Μέγαρα) είτε γύρω από φωτιστικές θυρίδες (Μεταμόρφωση Σωτήρος) (Εικ. 3). Δεδομένου ότι το παλαιότερο μνημείο στην περιοχή είναι αυτό στο Άνω Αλεποχώρι, όπου απαντούν και οι δύο διατάξεις, ενδέχεται τουλάχιστον για τον Άγιο Ιωάννη στη γειτονική Ψάθα και για τα μνημεία των Μεγάρων αυτές να άσκησαν επίδραση στη θέση των αγγείων στους οθωμανικούς χρόνους. Δύο κοινές διατάξεις σε μνημεία της βενετοκρατούμενης Κρήτης και αλλού³, η τριγωνική και η σταυρόσχημη, απαντούν πάντως στην πρόσοψη του Αγίου Πέτρου και στην ανατολική όψη του Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου στην Ψάθα (Εικ. 4)⁴.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ
ΠΕ/ΕΙΕ

2. A. G. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight: The Bacini of the Churches of Crete. "Reflections" of the Late Medieval and the Early Modern Material Culture of the Island*, τ. I, *The Regional Unit of Chania*, Athens 2021, 58 (με αναφορά σε σχετικά παραδείγματα).

3. Βλ. για τις διατάξεις αυτές συγκεντρωτικά: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 35-39, 55-57 (με βιβλιογραφία).

4. Για τους συμβολισμούς της σταυρόσχημης και της τριγωνικής διάταξης: YANGAKI *Ceramics in Plain Sight*, 55-57, 159-160. A. G. YANGAKI, *Speaking Ceramics: The Bacini as Containers of Hidden Messages and Expressions of Memory*, *Byzantina Symmeikta* 32 (2022) Appendix, 32-34.

ΝΑΟΙ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ

Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος (Μονή Σωτηράκη), Άνω Αλεποχώρι

Η Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος (Μονή Σωτηράκη) είναι ένα ερειπωμένο μοναστηριακό συγκρότημα στο όρος Πατέρας, στο Άνω Αλεποχώρι. Σώζεται το αναστηλωμένο Καθολικό, που χρονολογείται στον 13ο αι., και ερείπια μεταβυζαντινού συγκροτήματος κελλιών, εντός του περιβόλου της Μονής.

Το Καθολικό ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόκλιτου σταυρεπίστεγου ναού (παραλλαγή Α1)⁵. Η τοιχοποιία του μνημείου είναι από αργολιθοδομή με χρήση κεράμων, ενώ επιμελέστερη μορφή παρουσιάζει η ημιεξαγωνική αψίδα του Ιερού από λαξευμένο πωρόλιθο, κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα και οδοντωτή ταινία κάτω από το γείσο. Στους τοίχους του ναού έχουν εντοιχισθεί έξι εφυσλωμένα ανοικτού σχήματος αγγεία, εκ των οποίων τρία επάνω από το παράθυρο της κόγχης του Ιερού (Εικ. 1) και τρία επάνω και εκατέρωθεν της φωτιστικής θυρίδας στην κορυφή της νότιας πλευράς της εγκάρσιας καμάρας (Εικ. 3). Κατά χώραν διατηρούνται τα πέντε από τα έξι αγγεία, σχεδόν ακέραια, ενώ ένα από τα αγγεία της ανατολικής όψης δεν σώζεται σήμερα. Εσωτερικά, ο ναός διατηρεί αξιόλογο τοιχογραφικό διάκοσμο του 13ου αι. στο Ιερό Βήμα και στον κυρίως ναό, ενώ το κτιστό τέμπλο και οι τοιχογραφίες που το κοσμούν ανάγονται στον 19ο αι.⁶ Το 1981 και το 1999 το μνημείο επλήγη καίρια από τους σεισμούς που έπληξαν την Αττική. Το 2004 άρχισαν εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του Καθολικού και εργασίες σωστικού χαρακτήρα των τοιχογραφιών⁷.

Όλα τα εντοιχισμένα αγγεία είναι μονόχρωμες εφυσλωμένες κούπες⁸, ημισφαιρικού σχήματος με απλό, ευθύ χείλος (Εικ. 1, 3). Είναι

5. Α. ΟΡΑΝΑΝΟΣ, *Οί σταυρεπίστεγοι ναοί της Ελλάδας, Αρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων της Ελλάδος*, τόμ. Α', Αθήνα 1935, 41 κ.εξ.

6. ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, *Οί τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα Μεγαρίδος*, Αθήνα 1978.

7. Το έργο πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη της 1ης Εφορείας Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων, με χρηματοδότηση του Ιδρύματος Λεβέντη, μέσω της Ελληνικής Εταιρείας για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, και ολοκληρώθηκε το 2006.

8. Για μία πρώτη αναφορά στα κεραμικά: F. A. CUTERI - E. DI FEDE, Bacini e vasi acustici nelle chiese del territorio di Megara (Attica - Grecia), στο: *Atti del IX Congresso*

χαρακτηριστικό ότι όλα έχουν ενσωματωθεί σε λίθους που έχουν κατάλληλα λαξευθεί γι' αυτόν τον σκοπό, όπως φαίνεται και από την άδεια υποδοχή, και δεν έχουν τοποθετηθεί, όπως ήταν σύνηθες, σε υποδοχές που δημιουργούνται στην αργολιθοδομή. Αυτή η πρακτική, αν και συνηθισμένη σε ιταλικά μνημεία⁹, δεν είναι τόσο συχνή σε ναούς του ελλαδικού χώρου, με ένα γνωστό παράδειγμα να είναι αυτό της Παναγίας στον Μέρμπακα (Αγία Τριάδα)¹⁰. Τρία αγγεία εντοπίζονται επάνω από το παράθυρο της κόγχης του Ιερού (από τα οποία διατηρούνται τα δύο) και τρία επάνω και εκατέρωθεν της φωτιστικής θυρίδας στην κορυφή της νότιας πλευράς της εγκάρσιας καμάρας. Το βορειότερο πάνω από την κόγχη (Εικ. 1) αγγείο καλύπτεται με ιδιαίτερα στιλπνή σκούρα καστανή εφυάλωση, η οποία στα ελάχιστα σημεία όπου υπήρχε σταγμένο λευκό επίχρισμα έχει λαδοπράσινη απόχρωση. Ως προς την υφή της εφυάλωσης, έχει αναλογίες με απλά εφυαλωμένα κεραμικά εντοχισμένα σε ναούς της περιφερειακής ενότητας Χανίων που χρονολογούνται στον 14ο αι.¹¹. Οι άλλες δύο μονόχρωμες εφυαλωμένες κούπες εκατέρωθεν της φωτιστικής θυρίδας έχουν πορτοκαλοκάστανη εφυάλωση και φέρουν ίχνη τριποδίσκου όπτησης στον πυθμένα τους. Ως προς την απόχρωση της εφυάλωσης βρίσκουν αναλογίες τόσο με αγγεία εντοχισμένα σε δύο ναούς του 14ου αι. στην περιφέρεια Χανίων¹², όσο και με τμήμα αγγείου από την Ελεύθερνα του 13ου αι.¹³ (Εικ. 3). Η μία μονόχρωμη κούπα που στέφει την ίδια φωτιστική θυρίδα και η δεύτερη που αποτελεί το κεντρικό αγγείο στην κόγχη του ιερού καλύπτονται

Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo. Venezia, Scuola Grande dei Carmini. Auditorium Santa Margherita 23-27 novembre 2009, εκδ. S. GELICHI, Firenze 2012, 529-530, εικ. 1, 5-6· Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ - Ν. ΜΠΕΤΕΙΝΗΣ, Λήμματα: ΜΟΝΗΣΩΤΧΡΙΣΤΟΥ/ΜΕΓ/ΑΛΕΠ/ΝΑΤΤ/ΑΓ1-6 (<<https://immuredvessels.gr/database/distribution-map-of-the-monuments/#11796>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 24.03.2024).

9. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 30 και υποσημ. 98-99 (με σχετική βιβλιογραφία).

10. G. D. R. SANDERS, William of Moerbeke's Church at Merbaka: The Use of Ancient Spolia to Make Personal and Political Statements, *Hesperia* 84.3 (2015), 604, εικ. 14, 609, εικ. 19, a-b, 610, εικ. 20, 611, εικ. 22.

11. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, ιδίως εικ. 169, εικ. 172.

12. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 132-133, εικ. 173, εικ. 174.

13. Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Η κεραμική από το Βυζαντινό οικοδομικό σύνολο στο Πυργί της Ελεύθερνας, στο: *Ελεύθερνα, τομέας II, 3. Το Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*, εκδ. Α. ΚΑΛΠΑΞΗΣ, Ρέθυμνο 2008, 255, αρ. 1, 320, πίν. 20, 2.

με σιλπνή σκούρα πράσινη εφυάλωση, κατά τόπους απολεπισμένη πάνω σε καστανέρυθρο λεπτόρρευστο επίχρισμα. Είναι πολύ πιθανό βάσει ανάλογων – μακροσκοπικά – γνωρισμάτων της κεραμικής τους ύλης, λόγω της αναλογίας της εφυάλωσης, να προέρχονται από το ίδιο κέντρο παραγωγής. Ανάλογου σχήματος και διακόσμησης αγγεία, με το ίδιο γνώρισμα ως προς τη μη ενιαία απόχρωση της πράσινης εφυάλωσης, παρουσιάζουν και αγγεία που χρονολογούνται στον ύστερο 13ο-πρώιμο 14ο αι., εντοχισμένα στην Παναγία στην Αλίκιαμπο Χανίων¹⁴. Βάσει των παραπάνω, τα μονόχρωμα εφυαλωμένα αγγεία¹⁵ έχουν τις κοντινότερες αναλογίες με άλλα του 14ου ή και του ύστερου 13ου αι., τοποθετώντας και την ανέγερση του μνημείου πιο κοντά χρονολογικά στον τοιχογραφικό του διάκοσμο.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΑΓΚΟΥΔΑΚΗ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

*Άγιοι Αρχάγγελοι- Άγιος Αθανάσιος, Μέγαρα (18ος αι.)*¹⁶

Ο δίδυμος ναός των Αγίων Αρχαγγέλων-Αγίου Αθανασίου βρίσκεται ανάμεσα στους λόφους Αλκάθους και Καρίας, στο κέντρο της αρχαίας πόλης των Μεγάρων και δυτικά από την κρήνη του Θεαγένους. Το μνημείο, το οποίο χρονολογείται στον 18ο αι., αποτελείται από δύο μονόχωρους καμαροσκεπείς ναούς με προεξέχουσες τρίπλευρες αψίδες, δίριχτες στέγες και κοινό καμπαναριό, στη σύγκλιση των στεγών στη δυτική όψη. Κάθε ναός έχει ανεξάρτητη είσοδο στη δυτική πλευρά, ενώ εσωτερικά επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω ενός τοξωτού ανοίγματος. Το δάπεδο των δύο ναών βρίσκεται σε αρκετά χαμηλότερη στάθμη από αυτή του περιβάλλοντος χώρου και το κάτω τμήμα του μνημείου είναι βυθισμένο στο έδαφος.

14. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 128-130, εικ. 161, εικ. 164 (για χαρακτηριστικά παραδείγματα), 219, αρ. CH.23.9.-CH.23.10.

15. Βλ. ενδεικτικά: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 120-121 (με βιβλιογραφία).

16. Α. ΠΕΤΡΟΥ, Μέγαρα – Μια πόλη μια ιστορία, στο: *Χάρμα ιδέσθαι... Μνημεία και ιστορικοί τόποι της Δυτικής Αττικής (Ελευσίνα, Μέγαρα, Φυλή, Ασπρόπυργος, Μαγούλα)*, Ελευσίνα 2006, 60-61· *Μεγαρέων Ψυχής Καταφύγια – Οδοιπορικό στα εξωκλήσια και παρεκκλήσια των Μεγάρων*, εκδ. Αρχ. Γρ. ΣΤΕΡΓΙΟΥ – Σ. ΔΗΜΟΠΕΡΟΝΤΑΣ – Α. ΟΡΦΑΝΟΣ, Μέγαρα 1998, 58-60.

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου είναι μικρότερος από αυτόν των Αγίων Αρχαγγέλων και ενισχύεται εσωτερικά από δύο σφενδόνια που βαίνουν σε δύο ξεύγη κίωνων από γρανίτη με ιωνικά κιονόκρανα στον βόρειο και τον νότιο τοίχο. Χαρακτηριστικό είναι το τετράγωνο άνοιγμα στη νότια πλευρά της στέγης, το λεγόμενο «καμποδόκι», το οποίο εξυπηρετεί τον φωτισμό και τον εξαερισμό του ναού.

Η είσοδος στον ναό των Αγίων Αρχαγγέλων είναι μικρότερη και χαμηλότερη από αυτή του Αγίου Αθανασίου και στο υπέρθυρό της διαμορφώνεται μία εσοχή – προσκυνητάριο, το οποίο επιστέφεται από πέντε ημισφαιρικές υποδοχές σε τοξωτή διάταξη, οι οποίες φιλοξενούσαν εντοιχισμένα αγγεία¹⁷ (Εικ. 5). Η όψη του μνημείου όπως και οι υποδοχές καλύπτονται με παχύ στρώμα σύγχρονου ασβεστοκονιάματος, όμως είναι σαφές ότι δεν διατηρούνται ίχνη από τα αρχικά αντικείμενα. Επάνω από τις υποδοχές υπάρχει μικρή αβαθής εσοχή με εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα με επιπεδόγλυφο σταυρό και δυσανάγνωστη χρονολογία με ελληνογράμματα γραφή (πιθανόν 1771). Το μνημείο δεν σώζει ενδείξεις ύπαρξης τοιχογραφικού διακόσμου.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΑΓΚΟΥΔΑΚΗ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

Υπαπαντή του Χριστού - Άγιος Λαυρέντιος, Μέγαρο (λόφος του Αλκάθους) (17ος αι.)¹⁸

Ο ναός της Υπαπαντής δεσπόζει στον λόφο του Αλκάθους, στην οδό Αγίου Δημητρίου, λίγο πριν τον ομώνυμο ενοριακό ναό. Πρόκειται για μονόχωρο ναό αρκετά μεγάλων διαστάσεων, με προεξέχουσα τρίπλευρη αψίδα και δίροικτη ξύλινη στέγη, η οποία αντικατέστησε την αρχική καμαροσκεπή οροφή, μετά την καταστροφή της τελευταίας. Σε όλο το μήκος της νότιας πλευράς διαμορφώνεται νάρθηκας, στη νότια πλευρά του οποίου ανοίγεται η μοναδική είσοδος στο ναό. Σε μεταγενέστερη φάση ο νάρθηκας μετατράπηκε σε παρεκκλήσιο, αφιερωμένο στον τοπικό άγιο των Μεγάλων Λαυρέντιο. Μεταγενέστερο πρόσκτισμα είναι η ορθογωνική, λιθοκτιστή κατασκευή στο νότιο τμήμα της ανατολικής

17. Για μία πρώτη αναφορά στα κεραμικά: CUTERI – DI FEDE, Bacini, 529-530, εικ. 1, 4.

18. ΠΕΤΡΟΥ, Μέγαρο - Μια πόλη μια ιστορία, 68-70 εκδ. ΣΤΕΡΓΙΟΥ - ΔΗΜΟΓΕΡΟΝΤΑΣ - ΟΡΦΑΝΟΣ, *Μεγαρέων Ψυχής Καταφύγια*, 76-80.

όψης, η οποία λειτουργεί ως αντέρεισμα, αλλοιώνοντας, ωστόσο, τη συμμετρία του μνημείου.

Στην εξωτερική τοιχοποιία υπάρχουν εντοιχισμένα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση, καθώς και δύο εγχάρακτες ενεπίγραφες πλάκες. Το εσωτερικό του ναού φέρει πλούσιο τοιχογραφικό διάκοσμο που ανάγεται στον 17ο αι. Το μνημείο απεικονίζεται με την επιγραφή «Panagia» σε γκραβούρα του Γάλλου περιηγητή J. Spon¹⁹, ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή το 1676, στοιχείο που συνιστά *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση του ναού.

Επτά ανοικτού σχήματος εφυσάλωμένα αγγεία (Εικ. 2) είχαν αρχικά εντοιχιστεί στην ανατολική όψη του μνημείου, πάνω από την αψίδα, ψηλά κάτω από την αετωματική απόληξη, σε δύο σειρές, με την κατώτερη να φέρει υποδοχές για τέσσερα αγγεία στα διάχωρα της ανώτερης σειράς, όπου επίσης διατηρούνται οι υποδοχές από τρία κεραμικά²⁰. Διατηρούνται θραύσματα από τον πυθμένα πέντε αγγείων ιδιαίτερα φθαρμένων που δεν επιτρέπουν βέβαιη ταύτιση με κάποια κατηγορία. Από αυτά, τρία φέρουν ίχνη ωχροκάστανης εφυάλωσης, ιδιαίτερα φθαρμένης, ένα έχει λευκό βάθος και άχρωμη εφυάλωση και ένα έχει φθαρεί και είναι εμφανές το κεραμικό σώμα.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΑΓΚΟΥΔΑΚΗ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

Άγιος Πέτρος Φυλής (Χασιά)

Ο ναός του Αγίου Πέτρου βρίσκεται εντός του οικισμού της Φυλής, στους πρόποδες της Πάρνηθας (Εικ. 6). Η ίδρυση του οικισμού, γνωστού με το όνομα Χασιά, ανάγεται στην περίοδο της φραγκοκρατίας. Κατά την οθωμανική περίοδο, λόγω και της θέσης του στο πέρασμα από την Αττική στη Βοιωτία, αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά δερβενοχώρια της Αττικής που συνέδεε, μέσω της Μεγαρίδας, την Πελοπόννησο με τη Στερεά Ελλάδα. Ιδιαίτερη ανάπτυξη γνώρισε κατά τον 18ο αι., περίοδο ανοικοδόμησης και ανακαίνισης αρκετών από τους ναούς του οικισμού.

19. J. SPON, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 & 1676, par Iacob Spon, Docteur Medecin Aggregé à Lyon, & George Vvheler, Gentilhomme Anglois*, τ. II, Lyon, MDCLXXVIII [=1678], 286μ τ. II.

20. Για μία πρώτη αναφορά στα κεραμικά: CUTERI – DI FEDE, Bacini, 529-530, εικ. 1, 1-3.

Στη σημερινή του μορφή ο ναός είναι τρίκλιτη βασιλική, με τριμερή, μεταγενέστερο νάρθηκα στα δυτικά. Στα ανατολικά εξέχει η τρίπλευρη κόγχη του Ιερού Βήματος και η ημικυκλική αφίδα της πρόθεσης, ενώ αυτή του διακονικού είναι ενσωματωμένη στην τοιχοποιία. Στη δυτική πρόσοψη ανοίγονται τρεις θύρες εισόδου, κατ' αντιστοιχία με τη διάταξη του νάρθηκα. Τα τρία κλίτη χωρίζονται από τρεις ογκώδεις πεσσούς που διαμορφώνουν τρία τόξα, με το κεντρικό πιο μεγάλο σε εύρος από τα πλευρικά. Τα κλίτη καλύπτονται με καμάρες, εκ των οποίων η κεντρική απολήγει σε τεταρτοσφαίριο στο Ιερό Βήμα, ενώ οι πλάγιες ενισχύονται με τόξα στο κέντρο. Ο ναός στην αρχική του μορφή, η οποία και υποδηλώνεται από το ύψος των τοιχογραφιών, καθώς και άλλες κατασκευαστικές λεπτομέρειες, θα πρέπει να ήταν τρίκλιτη ή δίκλιτη βασιλική, η οποία στη συνέχεια μετασκευάστηκε σε καμαροσκεπαστη. Η πρόθεση και το διακονικό καλύφθηκαν με τυφλούς χαμηλούς τρούλλους που βαίνουν σε ημιχώνια, όπως και οι τρούλλοι του νάρθηκα, ο οποίος πρέπει να προστέθηκε κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση. Στο εσωτερικό διατηρούνται αποσπασματικά τοιχογραφίες στο Ιερό Βήμα, την πρόθεση και το κτιστό τέμπλο, που μπορούν να χρονολογηθούν στον 17ο-18ο αι.²¹.

Η δυτική και ανατολική πλευρά κοσμούνται με οκτώ εντοιχισμένα εφυαλωμένα αγγεία²² (Εικ. 6, 7). Στη δυτική πρόσοψη πάνω από την κόγχη της κεντρικής θύρας διατηρούνται δύο πινάκια σε διαγώνια διάταξη (Εικ. 8). Η συγκεκριμένη διάταξη υποδηλώνει ότι πρέπει να υπήρχε ένα ακόμα αγγείο αριστερά του κεντρικού, ώστε να σχηματίζεται ένα νοητό ανεστραμμένο τρίγωνο πάνω από την κεντρική θύρα²³. Το κεντρικό

21. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Αί καμαροσκεπαστοι βασιλικάι τῶν Ἀθηνῶν, *ΕΕΒΣ Β'* (1925), 288-305 και ιδιαίτ. 299, εικ. 17, 302-303· Ο ΙΔΙΟΣ, Μεσαιωνικά μνημεία τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ἰμηττοῦ-Πεντελικοῦ-Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω, *ΕΜΜΕ Γ'* (1933), 123-230 και ιδιαίτ. 212, εικ. 283, σχ. 284· Α. ΤΑΝΟΥΛΑΣ, Οι Ἅγιοι Ανάργυροι Κολοκύνθη στην Αθήνα, *Εκκλησίες μετά την Ἄλωση 2* (1982), 179-190, ιδιαίτ. 186, σχ. 187· Γ. ΠΑΛΛΗΣ, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία*, Θεσσαλονίκη 2009, 129-132, εικ. 46, σχ. 47.

22. Τα αγγεία συντηρήθηκαν το 2017 από το Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης της τότε υπεύθυνης για την περιοχή Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής.

23. Για τις τριγωνικές διατάξεις και την ερμηνεία τους: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 57-58· YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 33.

πινάκιο φέρει σχηματοποιημένη φυτική διακόσμηση σε λευκό φόντο (Εικ. 8) που εκτείνεται σε κεντρικό μετάλλιο και μία περιμετρική φαρδιά ταινία. Η κεραμική ύλη είναι υποκίτρινη και διακρίνεται σχηματοποιημένος διάκοσμος με ανοικτό γαλάζιο χρώμα και κυανό καθώς και στιγμές. Αποτελεί παράδειγμα των προϊόντων μαγιόλικα της Λιγουρίας του 17ου αι. και ενδεχομένως της διακοσμητικής κατηγορίας «*palmetta stilizzata*»²⁴. Τρία πινάκια, σε οριζόντια διάταξη, οριοθετούν τη βάση του χαμηλού τρούλλου στο νότιο κλίτος. Στο κέντρο διατηρείται στο μεγαλύτερο μέρος του ρηχό πιάτο της πολύχρωμης μαγιόλικα (Εικ. 9). Φαρδιές ομόκεντρες ταινίες κίτρινου και πράσινου χρώματος και λεπτότερες κυανές ορίζουν μετάλλιο που κοσμεύεται με σχηματική απεικόνιση μπουνκέτου από άνθη. Πρόκειται για παράδειγμα της ύστερης πολύχρωμης μαγιόλικα. Η κατηγορία χαρακτηρίζει τον 17ο και 18ο αι., όταν κυρίως απαντούν οι ανοικτές αποχρώσεις του κυανού και του κίτρινου χρώματος, όπως εδώ²⁵, αλλά συνέχισε να παράγεται και στον 19ο αι. με θέματα να καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος του κεντρικού μεταλλίου, όπως ένα αγγείο από την Καμπανία²⁶, με το οποίο το πιάτο από τον Άγιο Πέτρο βρίσκει αρκετές αναλογίες. Τα δύο αγγεία εκατέρωθεν αυτού αποτελούν παραδείγματα της παραγωγής Διδυμοτείχου. Το νοτιότερο (Εικ. 10) πρόκειται για βαθιά κούπα με αποκλίνοντα τοιχώματα που απολήγουν σε χαρακτηριστικό κυματοειδές χείλος που απαντά στη βιβλιογραφία ως «*pie-crust lip*». Αν και το ανώτερο τμήμα του τοιχώματος καλύπτεται με ασβεστοεπίχρισμα, η ιδιαίτερη απόληξη του χείλους είναι ορατή ακόμα και κάτω από αυτό. Καλύπτεται με σκούρα πράσινη στιλπνή εφυσάλωση και στον πυθμένα φέρει χαρακτηριστικό έξεργο δακτύλιο, στοιχεία

24. J. BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO – N. MIRÓ I ALAIX, *The ceramics trade in Barcelona in the 16th-17th centuries: Italy, France, Portugal, the workshops of the Rhine and China*, Museu d'Història de Barcelona [Muhba textures, no 2], Barcelona 2010, 40, 115, πίν. 34, 2-5.

25. Για σχετικά παραδείγματα από την παραγωγή του Μοντελούπο και της Λιγουρίας βλ. F. BERTI, *Il museo della ceramica di Montelupo, storia, tecnologia, collezioni. The Ceramics Museum of Montelupo, History, Technology, Collections*, Firenze 2008, 333, αρ. 50a, 340, αρ. 53a, 354, αρ. 63a· BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO – MIRÓ I ALAIX, *The ceramics*, 43, 119, πίν. 37, 1, αντίστοιχα.

26. *Keramik aus Südtalien. Ceramiche. Ceramics. Apulien, Basilikata, Kalabrien, Campanien, Ausstellung im Historischen und Völkerkundemuseum St.Gallen 27. März 2010 bis Januar 2011*, Zürich 2010, 116.

που εντάσσουν το αγγείο στην παραγωγή αυτή που έχει χρονολογηθεί στον πρώιμο 19ο αι.²⁷. Ενδεχομένως στην ίδια παραγωγή να ανήκει το τμήμα από τη βάση ανοικτού αγγείου, πιθανόν κούπας, που είναι εντοιχισμένο στην άλλη πλευρά του αγγείου της πολύχρωμης μαγιόλικα²⁸, βάσει των καστανών και πράσινων πινελιών (Εικ. 11) που έχουν άτακτα τοποθετηθεί πάνω σε λευκό επίχρισμα και κάτω από κίτρινη στιλπνή εφυσάλωση, ενώ στον πυθμένα διατηρείται και ίχνος από αβαθή περιφερική αυλάκωση. Πάντως ως προς τη διακοσμητική κατηγορία εντάσσεται στην οθωμανική φάση της κεραμικής «Marbled Ware», που παραγόταν σε διαφορετικά κέντρα²⁹. Σύμφωνα με την ομαδοποίηση του Ν. Κοντογιάννη, αποτελεί παράδειγμα του τύπου Ε του 18ου-πρώιμου 19ου αι. Στην ίδια διακοσμητική κατηγορία και τύπο ανήκει και το τμήμα ανοικτού αγγείου στα δυτικά πάνω από την είσοδο που αποτελεί το ανώτερο άκρο της τριγωνικής διαμόρφωσης³⁰. Δύο αγγεία διατηρούνται σε κακή κατάσταση στις εσοχές του τυμπάνου του τρουλλίσκου, πάνω από την κόγχη του Ιερού Βήματος. Τόσο το βόρειο στον τρουλλίσκο πάνω από την κόγχη όσο και το θραυσματικά σωζόμενο αγγείο στα δυτικά, στο τύμπανο του κεντρικού τρούλλου (Εικ. 12), αποτελούν κατά πάσα πιθανότητα παραδείγματα ιταλικής μαγιόλικα του ονομαζόμενου στιλ

27. CH. BAKIRTZIS, Didymoteichon, un centre de céramique post-byzantine, *BalkSt* 21 (1980), πίν. IV/10' Ν. LIAROS, Late Ottoman Tableware from Didymoteicho and Some Notes on Pots' Form, Function and Identity, στο: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics Proceedings, 19-24 October 2015 Antalya*, τ. 1, εκδ. F. YENIŞEHİRLİOĞLU, Ankara 2018, 207, πίν. II, 10c, 211.

28. Η σύνδεση αυτή γίνεται καθώς ανάλογα αγγεία από τη Γαλλία έχουν αποδοθεί σε εργαστήρια του Διδυμότειχου ή γειτονικών περιοχών: Η. AMOURIC - F. RICHEL - L. VALLAURI, *Vingt Mille Pots sous les Mers. Musée d'Istres, 27 mai - 28 novembre 1999, Le commerce de la céramique en Provence et Languedoc du Xe au XIXe siècle*, Aix-en-Provence 1999, 156-157, εικ. 284-285.

29. Πηλός & Χρώμα. *Νεώτερη Κεραμική του Ελλαδικού Χώρου*, εκδ. Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, Αθήνα 2007, 121, αρ. 79 (Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ - Ρ. ΠΟΥΛΗ)· Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Marbled Ware in Ottoman Greece: Pottery that doesn't like itself, or pre-industrial kitsch?, στο: *Medieval and Post-Medieval Ceramics in the Eastern Mediterranean -Fact and Fiction- Proceedings of the First International Conference on Byzantine and Ottoman Archaeology, Amsterdam, 21-23 October 2012*, εκδ. J. VROOM [Medieval and Post-Medieval Mediterranean Archaeology Series], Turnhout 2015, 176-178 (με βιβλιογραφία), 197, εικ. a-b.

30. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Marbled Ware, 177, 197, εικ. 7, c (για αντίστοιχο παράδειγμα).

«tardo compendiario» που γνωρίζει άνθιση μέσα στον 17ο και τον 18ο αι., ως εξέλιξη του στυλ «compendiario». Πρόκειται για μία συνεπτυγμένη μορφή διακόσμησης της μαγιόλικα³¹. Και στα δύο πιάτα διακρίνεται στον πυθμένα γραπτός διάκοσμος με ανοικτό πράσινο, κίτρινο και πορτοκαλί χρώμα που αποτελείται από φυτικά θέματα, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει ένα τροπικό δέντρο, κάποιου είδους φοινικοειδές, και καρποί, των οποίων τα πλαίσια ριζώνονται με λεπτές καστανές ταινίες. Βρίσκουν ακριβώς ανάλογα, ιδίως το πιάτο πάνω από την κόγχη, με δύο πιάτα στο Museo Nazionale Atestino. Γι' αυτά έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως σχετίζονται με την παραγωγή του Giovanni Battista Brunello από το Έστε στο Βένετο και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 18ου αι.³² (Εικ. 12). Τα αγγεία στον Άγιο Πέτρο βρίσκουν όμως ακριβείς αναλογίες, ίσως πάντως με κάπως πιο περιορισμένη φροντίδα στον τρόπο απόδοσης των επιμέρους στοιχείων, στην παραγωγή του Cerreto Sanita της Καμπανίας του δεύτερου μισού 18ου αι. ή και 19ου αι.³³. Είναι άλλωστε γνωστό ότι τα διακοσμητικά θέματα αντιγράφονταν από το ένα εργαστήριο στο άλλο³⁴. Το αγγείο που είναι εντοιχισμένο στο βόρειο τμήμα του

31. Για αυτό το στυλ κεραμικής μαγιόλικα, την ονομασία, τα γνωρίσματα και τις βασικές παραγωγές του βλ. D. TROIANO, Maiolica con decorazione di stile compendiario e tardo compendiario, στο: *La ceramica postmedievale in Abruzzo. Materiali dallo scavo di Piazza Caporali a Castel Frentano (CH)*, εκδ. D. TROIANO – V. VERROCCHIO [Documenti di archeologia postmedievale 1], Sesto Fiorentino 2002, 185-240 και ειδικά 228-231· BERTI, *Il museo della ceramica*, 319-321.

32. G. ERICANI, Le manifatture atestine del Settecento e dell'Ottocento: Brunello e Franchini, στο: *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*, εκδ. G. ERICANI – P. MARINI, Verona 1990, 91 (εικ. στο κάτω μέρος της σελίδας).

33. G. DONATONE, La maiolica di Cerreto Sannita, στο: *Cerreto Sannita testimonianze d'arte tra sette e ottocento*, εκδ. V. PACELLI, Napoli 1991, 115-134· Κ. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου (1600-1950)*, Υπουργείο Αιγαίου, χ.χ., 105-107, εικ. 123-124 (για αγγεία στο Μουσείο Μπενάκη με παρεμφερή διακόσμηση χρονολογημένα στο μέσον του 19ου αι.)

<<https://www.capitoliumart.it/it/lotto/coppa-biansata-in-maiolica-con-decoro-alla-palma/xlt-103140>> Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024

<<https://www.anca-aste.it/it/asta-1195/bacile-in-maiolica-policroma-con-decoro-alla-p.asp>> Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024· <<https://www.dimanoimano.it/it/cp304979/antiquariato/ceramiche/oliera-in-maiolica-di-cerreto-sannita>> Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024.

34. Για σχετικές περιπτώσεις βλ. ERICANI, *Le manifatture atestine*, 391-392.

τυμπάνου αποτελεί δείγμα της κεραμικής «Taches Noires» από την Αλμπίζολα της Λιγουρίας (Εικ. 7)³⁵. Η εν λόγω παραγωγή χαρακτηρίζει το διάστημα από τα μέσα του 18ου έως τις αρχές του 19ου αι.³⁶. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι με εξαίρεση το κεντρικό αγγείο πάνω από τη δυτική είσοδο του 17ου αι. η πλειονότητα των άλλων χρονολογείται μέσα στον προχωρημένο 18ο και τις αρχές του 19ου αι. Το πάχος των περιβαλλόντων διαδοχικών στρώσεων ασβεστοκονιάματος δεν μπορεί να προσφέρει κάποια επιβοηθητική πληροφορία ως προς τυχόν διαφορετικές φάσεις εντοιχισμού των αγγείων, καθώς όλα φαίνεται να έχουν εντοιχιστεί στο ίδιο βάθος. Λαμβάνοντας πάντως υπόψη τα γενικά αρχιτεκτονικά στοιχεία για το μνημείο, είναι σαφές ότι τα αγγεία του 18ου-αρχών 19ου αι. παρέχουν τη δική τους μαρτυρία υποδηλώνοντας ότι τόσο η προσθήκη του νάρθηκα όσο και του χαμηλού τρουλλίσκου πάνω από την κόγχη του ιερού έγιναν προφανώς κατά τον πρώιμο 19ο αι. Το αγγείο από τη Λιγουρία του 17ου αι., πάνω από την κεντρική είσοδο, ενδεχομένως σχετίζεται με την αρχική φάση του μνημείου και επανατοποθετήθηκε στον νάρθηκα, μαζί με τα μεταγενέστερα αγγεία.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΦΛΩΡΟΥ

Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

35. Για ακριβώς ανάλογα παραδείγματα: L. LONG - F. RICHEZ, L'épave Grand-Congloué 4, στο: *Un goût d'Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 93-95, εικ. 91· J. CHAUSSERIE-LAPRÉE - N. NIN, Albisola, Gênes, Martigues, Aix, στο: *Un goût d'Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du Moyen Âge au 20ème siècle*, Aubagne 1993, 100, εικ. 102· AMOURIC - RICHEZ - VALLAURI, *Vingt Mille Pots*, 121-124, εικ. 247-248, εικ. 250.

36. H. BLAKE, Pottery Exported from Northwest Italy Between 1450 and 1830: Savona, Albisola, Genoa, Pisa, and Montelupo, στο: *Archaeology and Italian Society. Prehistoric, Roman and Medieval Studies*, εκδ. G. BARKER - R. HODGES [Papers in Italian Archaeology II/ BAR Int. Ser. 182], Oxford 1981, 114-116· AMOURIC - RICHEZ - VALLAURI, *Vingt Mille Pots*, 121-124, εικ. 247-248, εικ. 250· YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 90-91, 207, αρ. CH.16.4.

Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος, Ψάθα

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου βρίσκεται στην περιοχή της Ψάθας, Δ.Ε. Βιλλίων, Δήμου Μάνδρας Ειδυλλίας. Πρόκειται για μονόχωρο δρομικό ναό, σχετικά μεγάλων διαστάσεων (16,5 μ. μήκος X 5,95 μ. πλάτος X 4 μ. ύψος), που ανάγεται στην όψιμη οθωμανική περίοδο. Στην ανατολική πλευρά φέρει ευρεία, προεξέχουσα του περιγράμματός του, ημικυκλική αψίδα με φωτιστική θυρίδα, επάνω από την οποία υπάρχει ανάγλυφος σταυρός με δυσδιάκριτη επιγραφή, που πιθανόν φέρει χρονολογία των αρχών του 19ου αι. Στα νότια της αψίδας έχει προσκολληθεί μεταγενέστερα μικρότερη, επίσης ημικυκλική κόγχη με χρήση οστεοφυλακίου. Η είσοδος στο ναό γίνεται μέσω δύο τοξωτών θυρών, εκ των οποίων μία κεντρική στη δυτική πλευρά και μία στη νότια, όπου ανοίγεται και ορθογώνιο παράθυρο. Εσωτερικά διατηρεί αποσπασματικά τοιχογραφικό διάκοσμο του 19ου αι.³⁷

Στους τοίχους του ναού έχουν εντοιχισθεί και διατηρούνται οκτώ εφυαλωμένα αγγεία, εκ των οποίων τέσσερα σε σταυρική διάταξη επάνω από την αψίδα του Ιερού στην ανατολική όψη και τέσσερα επάνω και εκατέρωθεν της φωτιστικής θυρίδας που ανοίγεται πάνω από το υπέρθυρο προσκυνητάριο στη δυτική όψη. Τα δύο από τα τέσσερα αγγεία της δυτικής πλευράς καλύπτονται στο μεγαλύτερο μέρος τους με ασβεστοεπίχρισμα ενώ τα άλλα δύο διατηρούνται τμηματικά (Εικ. 13). Σχεδόν ακέραια διατηρούνται τα τέσσερα πιάτα της ανατολικής όψης (Εικ. 4). Τα δύο πιάτα που αποτελούν το ανώτερο και το δεξί σκέλος της σταυρόσχημης διάταξης κοσμούνται στο κέντρο του πυθμένα πάνω σε λευκό επίχρισμα και κάτω από στιλπνή υποκίτρινη εφυάλωση, με γραπτό διάκοσμο με σχηματοποιημένη φυτική διακόσμηση ή με τριγωνικό σχηματοποιημένο σχηματισμό που θυμίζει δέντρο, θέματα της κεραμικής Τσανάκκαλε. Μικρές ερυθρές στιγμές πλαισιώνουν την κάθε σύνθεση. Δύο φαρδιές, περιφερικές, καστανές-ιώδεις ταινίες περιτρέχουν την άνω επιφάνεια του χείλους, εντός των οποίων στο ανώτερο αγγείο αναπτύσσονται τέσσερις ταινίες πλέγματος ίδιου χρώματος³⁸. Ανάλογης διακόσμησης κεραμικά

37. Το μνημείο είναι αδημοσίευτο.

38. Για σχετικά παραδείγματα: ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου*, 286, εικ. 396 και 283, εικ. 393 καθώς και 288 (για ακριβώς αντίστοιχα διακοσμητικά θέματα και για τον ίδιο δικτυωτό διάκοσμο στο χείλος): Τσανάκκαλε, *Το Κάστρο των Αγγείων*

έχουν χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 18ου αι.³⁹, σύμφωνα με τις επιμέρους φάσεις παραγωγής που έχουν προταθεί⁴⁰. Όμως ο εντοιχισμός τριών πιάτων με σχεδόν ανάλογη διακόσμηση σε μνημείο των Χανίων που χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 19ου αι., μαζί με άλλα αγγεία της ίδιας περιόδου του τέλους 18ου-πρώιμου 19ου αι., καθιστούν πιθανή την υστερότερη χρονολόγησή τους⁴¹. Τέσσερα πιάτα (Εικ. 4, 13) καλύπτονται με ιδιαίτερα σκούρα καστανή και στιλπνή εφυάλωση. Μπορούν να αναγνωριστούν ως προϊόντα της κεραμικής Τσανάκκαλε, βάσει τόσο της χαρακτηριστικής εφυάλωσης όσο και του χαρακτηριστικού σχήματος με φαρδύ χείλος με έντονη γωνίωση εσωτερικά⁴². Ενδεχομένως στην ίδια παραγωγή θα μπορούσε να ανήκει το πιάτο που αποτελεί την αριστερή κεραία της σταυρόσχημης διάταξης στα ανατολικά (Εικ. 4), του οποίου όλη η εσωτερική επιφάνεια φέρει λευκή παχύρρευστη υαλώδη επίστρωση, καθώς ανάλογα μονόχρωμα εφυαλωμένα πιάτα, αν και σπάνια, έχουν θεωρηθεί ως προϊόντα των ίδιων εργαστηρίων⁴³. Όμως, βάσει του τρόπου που έχουν δημιουργηθεί οι ρωγμές εσωτερικά και του ότι μακροσκοπικά η κεραμική ύλη είναι λευκωπής απόχρωσης, κρίνεται πιο πιθανό το αγγείο να αποτελεί παράδειγμα των λεγόμενων «Bianchi» (ή «monocroma

[Κατάλογος Περιοδικής Έκθεσης], εκδ. Μ. ΨΑΡΟΠΟΥΛΟΥ (γ. επιμ.) – ΕΙ. ΓΑΒΡΙΑΚΗ (επιμ.), Ρέθυμνο 2006, 80-81.

39. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου*, 286, εικ. 396 και 283, εικ. 393 καθώς και 288· *Τσανάκκαλε*, εκδ. ΨΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΓΑΒΡΙΑΚΗ, 80-81.

40. Βλ. G. ÖNEY, *Türk Devri Çanakkale Seramikleri. Turkish Period Çanakkale Ceramics*, Ankara 1971, 50-52, 69 αρ. 21-22· ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά του Ελληνικού Χώρου*, Αθήνα 1995, 77, 84, 87-88.

41. ΥΑΝΓΑΚΙ, *Ceramics in Plain Sight*, 113-114, εικ. 112-114, 206-207, 309, πίν. 5, CH.16. Για την προβληματική γύρω από τη χρονολόγηση των κεραμικών και τη σχετική βιβλιογραφία: Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *Ιστορίες αγγείων της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη με βάση τα εντοιχισμένα κεραμικά: Ενδεικτικές μελέτες-περίπτωσης από το Λασιθί*, στο: *Ο Νέος Ελληνισμός: οι κόσμοι του και ο Κόσμος / Αφιέρωμα στην Καθηγήτρια Όλγα Κατσαρδής-Hering*, εκδ. Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ – Μ. Δ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ – Π. ΚΟΝΟΡΤΑΣ – Δ. Μ. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΗΣ – Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ – Ι. ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ – Β. ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ, Αθήνα 2021, 78, σημ. 23-25.

42. Για σχετικά παραδείγματα, βλ. ενδεικτικά: *Τσανάκκαλε*, εκδ. ΨΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΓΑΒΡΙΑΚΗ, 86-88, 97.

43. Για ένα σχετικό παράδειγμα: *Τσανάκκαλε*, εκδ. ΨΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΓΑΒΡΙΑΚΗ, 98 (πάνω αριστερά).

bianca»). Πρόκειται για κεραμικά ιταλικών εργαστηρίων, με ιδιαίτερη ακμή ιδίως από τον 16ο αι. και μετά, κυρίως στον 17ο και 18ο αι.⁴⁴, που διακρίνονται από συμπαγή κασσιτερούχα εφύαλωση που καλύπτει την επιφάνειά τους, χωρίς πρόσθετη διακόσμηση.

Τα δύο αγγεία στον κάθετο άξονα ακριβώς στο μέσον της δυτικής αετωματικής απόληξης (Εικ. 13), δεδομένης της κατάστασης διατήρησής τους, δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε κάποια κατηγορία. Πάντως ιδίως το ανώτερο φαίνεται να φέρει πολύχρωμο γραπτό διάκοσμο και ενδεχομένως αποτελεί παράδειγμα της πολύχρωμης ύστερης μαγιόλικα⁴⁵. Το ρηχό πιάτο αμέσως πιο κάτω ενδέχεται να αποτελεί δείγμα της παραγωγής της Απουλίας του 19ου αι. που χαρακτηρίζεται από ταινίες ιώδους χρώματος που πλαισιώνουν σχηματοποιημένους γαλάζιους ρόδακες στο χείλος⁴⁶.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΦΛΩΡΟΥ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

Συνοπτικές παρατηρήσεις για τα εντοιχισμένα αγγεία

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, με εξαίρεση τα μονόχρωμα εφυαλωμένα κεραμικά στη Μεταμόρφωση Σωτήρος, τα περισσότερα

44. Βλ. ενδεικτικά για αυτή την κατηγορία: BERTI, *Il museo della ceramica*, 352-353, αρ. 62b (για αντίστοιχο πιάτο των μέσων του 18ου αι.): I. DE LUCA – M. RICCI, *Le ceramiche dell' Ospedale dei Fornari*, *Bolletino di archeologia online* 4 (2013), 180, 182, εικ. 41, 183, εικ. 42, εικ. 43, 184, εικ. 45. Για ορισμένα πρωιμότερα παραδείγματα των ιταλικών αυτών παραγωγών βλ. ενδεικτικά: M.-L. VON WARTBURG, *Vestigia Leonis. Ceramica d'origine veneziana e norditaliana rinvenuta a Cipro*, *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes* 43 (2013), 528-529, 535, εικ. 5, 4. Για ανάλογη παραγωγή μονόχρωμων εφυαλωμένων αγγείων με λευκό επίχρισμα και άχρωμη μολυβδούχα εφύαλωση, που διαφοροποιούνται από τα αντίστοιχα προϊόντα μαγιόλικα, με ακμή στη διάρκεια του 16ου, 17ου και 18ου αι. βλ. V. VERROCCHIO, *Ingobbiate monocroma*, στο: *La ceramica postmedievale in Abruzzo. Materiali dallo scavo di Piazza Caporali a Castel Frentano (CH)*, εκδ. D. TROIANO – V. VERROCCHIO [Documenti di archeologia postmedievale 1], Sesto Fiorentino 2002, 95-108 και ειδικά: 95, 97, 99, 101, 103, 105.

45. *Keramik aus Südtalien*, 116· BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO – MIRÓ I ALAIX, *The ceramics*, 43-44, 119, πίν. 37, 1-2.

46. *Keramik aus Südtalien*, 49-51· ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου*, 86, εικ. 98, 336-337, εικ. 471-472.

εντοιχισμένα αγγεία καλύπτουν την περίοδο από τον προχωρημένο 17ο και έως τις αρχές του 19ου αι. Ως προς την επιλογή των διακοσμητικών θεμάτων, από τελείως μονόχρωμα υστεροβυζαντινά αγγεία με πράσινη ή καστανή εφυάλωση τα νεότερα παραδείγματα είτε είναι και πάλι μονόχρωμα είτε διακοσμούνται με σχηματοποιημένα φυτικά θέματα ή αφηρημένες πινελιές. Από τα διατηρημένα αγγεία δεν διακρίνεται δηλαδή η πρόθεση να υποκρύπτεται κάποιο πρόσθετο μήνυμα, όπως έχει διεξοδικά αναλυθεί για άλλες περιπτώσεις⁴⁷, και φαίνεται η επιλογή να είναι αμιγώς διακοσμητική, με μία διάθεση πάντως συμμετρίας: μονόχρωμα ή σχεδόν μονόχρωμα αγγεία πλαισιώνουν άλλα με παραστάσεις (Άγιος Πέτρος) ή δημιουργούνται χωριστές ενότητες μεταξύ ακόσμητων και διακοσμημένων αγγείων (δυτική όψη Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου). Πάντως η επιλογή της σταυρόσχημης ή ανεστραμμένου τριγώνου διάταξης σε δύο μνημεία (Εικ. 4, 8) προφανώς υποκρύπτει θρησκευτικό συμβολισμό⁴⁸.

Όλα τα αγγεία αποτελούν προϊόντα εισαγωγής από τρεις περιοχές: την Ιταλία, τη Θράκη και τη Μικρά Ασία. Από την Ιταλία εντοπίζονται προϊόντα της Λιγουρίας τόσο του 17ου όσο και του 18ου-αρχών 19ου αι. όσο και της Απουλίας και Καμπανίας του 18ου-αρχών 19ου αι. Παράλληλα στα ίδια μνημεία έχουν εντοιχιστεί αγγεία από το Διδυμότειχο των αρχών του 19ου αι. ή από το Τσανάκκαλε του 18ου αι. Όλες οι περιπτώσεις δηλώνουν την πρόσβαση των κατοίκων των περιοχών, ορισμένες από τις οποίες βρίσκονται σε περάσματα, όπως ο Άγιος Πέτρος, και των υπευθύνων για τον εντοιχισμό τους σε προϊόντα από τα παραπάνω κέντρα της Δύσης και της Ανατολής και παρέχουν πολύτιμες μαρτυρίες για τα είδη κεραμικής που εισάγονταν στη δυτική Αττική όσο ακόμα τελούσε υπό Οθωμανική κυριαρχία.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

47. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 82-84.

48. Βλ. σχετικά παραπάνω.

ΝΑΟΙ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ, ΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΡΓΟΣΑΡΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΚΥΘΗΡΑ

Εισαγωγή

Στο ηλεκτρονικό Corpus που συντάχθηκε το 2010 από το ΕΙΕ σε συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού δεν είχαν συμπεριληφθεί όλα τα μνημεία με εντοιχισμένα αγγεία αρμοδιότητας σήμερα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων. Σε εκείνη τη φάση είχε επιλεγεί μόνο το μοναστήρι της Παναγίας Φανερωμένης με το εφαπτόμενο σε αυτό παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου. Ωστόσο, εντοιχισμένα αγγεία εντοπίζονται σε άλλα δέκα μνημεία σε περιοχές αρμοδιότητας της Εφορείας, δηλαδή στη Σαλαμίνα, στην Αίγινα, στην Ύδρα και στα Κύθηρα, όπως διαπιστώθηκε από τις δημοσιευμένες μελέτες ή έπειτα από έρευνα πεδίου. Στην εν λόγω μελέτη θα γίνει μία πρώτη αναφορά στους ναούς αυτούς, χωρίς να αποτελεί μια εξαντλητική καταγραφή τους. Τα εντοιχισμένα αγγεία, γνωστά ως *bacini* σώζονται σήμερα *in situ* στο μοναστήρι της Φανερωμένης, σε δύο ναούς της Ύδρας, στην Ομορφοκκλησιά και στους Ταξιάρχες Παλιαχώρας στην Αίγινα, στον ναό του Αγίου Γεωργίου Γκίναμι Σαλαμίνας και στον Άγιο Αντώνιο στα Κύθηρα. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι στην πλειονότητα των ναών που θα μας απασχολήσουν στην εν λόγω μελέτη τα αγγεία είτε έχουν απολεσθεί τμηματικά ή εξολοκλήρου, όπως στα Λειμόνια και στους περισσότερους ναούς στην Παλιαχώρα Αίγινας, είτε οι όψεις των ναών έχουν πλήρως αβεστωθεί, όπως στο Γκίναμι. Επομένως, στις περιπτώσεις αυτές τα αγγεία δεν αποτελούν κριτήριο χρονολόγησης των μνημείων, όπως στους ναούς που διασώζονται. Αποτελούν, ωστόσο, απόδειξη της πρακτικής του εντοιχισμού αγγείων στις περιοχές που θα αναφέρουμε, αντανακλώντας παράλληλα τις αισθητικές αντιλήψεις κάθε εποχής.

Γεωγραφική κατανομή

Από την έρευνα πεδίου που έχει πραγματοποιηθεί έως σήμερα διαπιστώνεται ότι η πρακτική του εντοιχισμού είναι γενικά περιορισμένη σε σχέση με τον αριθμό των ναών που διασώζονται στα νησιά που θα μας απασχολήσουν στη μελέτη αυτή. Ο μεγαλύτερος, συγκριτικά, αριθμός ναών με εντοιχισμένα αγγεία εντοπίζεται στην Αίγινα, όπου καταγράψαμε πέντε ναούς με τους τέσσερις να συγκεντρώνονται στον

μεσαιωνικό οικισμό της Παλιαχώρας όπου συνολικά οι σωζόμενες εκκλησίες ανέρχονται σε τριανταπέντε (35) περίπου, με άλλες έξι των βυζαντινών χρόνων να καταγράφονται στο νησί⁴⁹. Παρόμοιος, μικρός αριθμός ναών εντοπίζεται και στα υπόλοιπα νησιά. Έτσι, στη Σαλαμίνα *bacini* διασώζονται σε τρία μόνο μνημεία, με τα δύο εξ αυτών να αποτελούν μοναστηριακά καθιδρύματα⁵⁰. Στα Κύθηρα οι δύο ναοί με εντοιχισμένα αγγεία που απαντούν στο νησί περιορίζονται στον οικισμό της Παλαιοχώρας, όπου σώζεται σήμερα αξιόλογος αριθμός εκκλησιών σε ερειπιώδη όμως κατάσταση, αν και στο υπόλοιπο νησί καταγράφονται περίπου σαράντα εκκλησίες των βυζαντινών χρόνων και ακόμη περισσότερες των μεταβυζαντινών, στις οποίες ωστόσο δεν έχουν τοποθετηθεί αγγεία⁵¹. Στην Ύδρα *bacini* εντοπίζονται σε δύο μόνο ναούς, αριθμός μικρός στο σύνολο των 138 εκκλησιών που διασώζονται στο νησί σύμφωνα με την καταγραφή του Γκίκα-Χελιώτη⁵².

Στοιχεία αρχιτεκτονικής και χρονολόγησης

Σε αντίθεση με άλλες περιοχές, η πρακτική του εντοιχισμού δεν περιορίζεται σε ναούς ενός μόνο αρχιτεκτονικού τύπου ή μίας μόνο χρονικής περιόδου, αν και φαίνεται ότι ο μονόχωρος ναός αποτελεί τον επικρατέστερο τύπο. Για παράδειγμα στην Παλιαχώρα της Αίγινας καταγράφονται τρεις μεταβυζαντινοί ναοί, μονόχωροι στο σύνολό τους με εκείνον του Αγίου Διονυσίου-Επισκοπής στον τύπο του δρομικού μονόχωρου με τρούλλο και πλάγιο κλίτος. Ο ναός των Ταξιαρχών στην Παλιαχώρα διαφέρει, καθώς είναι χτισμένος στον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλλο και χρονολογείται πιθανώς στον 15ο-16ο αι. Μονόχωρος είναι και ο ναός της Ομορφοκκλησιάς, για τον οποίο προτείνουμε τη χρονολόγησή του στον

49. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Παλιαχώρα τῆς Αἰγίνης. Ἱστορική καὶ μορφολογική Ἐξέταση τῶν μνημείων*, Αθήνα 1962· Σ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Χριστιανικὴ Αἴγινα. Γενική και εκκλησιαστική ιστορία. Ἅγιοι - Επισκοποὶ - Πρεσβύτεροι - Εκκλησίες - Μοναστήρια*, Αθήνα 2009.

50. Για τους βυζαντινούς ναούς στη Σαλαμίνα βλ. Επιλεκτικά, Κ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ - Χ. ΠΙΝΑΤΣΗ, Ναοδομία της μέσης βυζαντινής περιόδου στη Σαλαμίνα, *ΑΔ* 49-50 (1994-1995): Μελέτες, 165-194.

51. Για τους βυζαντινούς ναούς του νησιού βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - Ι. ΜΠΘΑ, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθέρων*, Αθήνα 1997.

52. Δ. ΓΚΙΚΑΣ-ΧΕΛΙΩΤΗΣ, *Ἡ Χριστιανικὴ Ὑδρα*, Ὑδρα 1938, 14-25.

13ο αι., την εποχή δηλαδή που το νησί βρισκόταν υπό λατινική κυριαρχία. Ο ναός της Ομορφοκκλησιάς αποτελεί το πρωιμότερο παράδειγμα της πρακτικής του εντοιχισμού αγγείων στην Αίγινα, όπως αντίστοιχα ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Γκίνανι Σαλαμίνας, σταυρεπίστεγος ναός κτισμένος πιθανώς την εποχή της λατινικής κυριαρχίας στο νησί (1204-1462). Τα μεταγενέστερα παραδείγματα στη Σαλαμίνα είναι των οθωμανικών χρόνων και διαφορετικών αρχιτεκτονικών τύπων, με το μεγαλόπρεπο καθολικό της Φανερωμένης να αποτελεί το πιο λαμπρό παράδειγμα, κατασκευασμένο στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με τρούλλο και τέσσερις πυργίσκους εν είδει ψευδοτρούλλων. Στα Κύθηρα, πάλι, αξιόλογος είναι ο ναός του Αγίου Αντωνίου, δίκλιτος με άνισου μεγέθους κλίτη, ο οποίος αποτελεί το μοναδικό ίσως παράδειγμα από εκείνα που θα εξετάσουμε παρακάτω, κατασκευασμένο στον 15ο αι., την εποχή δηλαδή που τα Κύθηρα τελούσαν υπό βενετική κυριαρχία.

Διατάξεις αγγείων

Ως προς τον τρόπο εντοιχισμού επικρατεί η τοποθέτησή των αγγείων ανά τριάδες, με την τριγωνική διάταξη να επικρατεί, συνήθως στην πλευρά όπου βρίσκεται η κύρια θύρα εισόδου στον ναό, η οποία κοσμεύεται επιπροσθέτως με αρχιτεκτονικά μέλη, πώρινα πλαίσια κ.ά. (π.χ. καθολικό Φανερωμένης, Λειμόνια, Γκίνανι, Άγιος Αντώνιος). Η τριγωνική διάταξη εφαρμόζεται επίσης στον ανατολικό τοίχο επάνω από την κόγχη (Φανερωμένη καθολικό και παρεκκλήσι, Λειμόνια, Άγιος Αντώνιος), ή ακόμη και στον τρούλλο όπως στη Φανερωμένη. Απαντά επίσης η πρακτική του εντοιχισμού τριών αγγείων περιμετρικά της κόγχης επάνω από τη θύρα εισόδου (Ομορφοκκλησιά), η οποία στα Λειμόνια και στον Άγιο Νικόλαο στην Ύδρα κοσμεύεται με τοιχογραφία. Ο αριθμός τρία εφαρμόζεται επίσης στον Άγιο Ελευθέριο Ύδρας, όπου τρία αγγεία εντοιχίζονται στην ανατολική όψη σε κάθε πλευρά της τρίπλευρης αψίδας, σε οριζόντια όμως σειρά. Οριζόντια είναι, επίσης, η διάταξη των αγγείων σε δύο ναούς της Παλιαχώρας στην Αίγινα, όπου λαξεύονται στις παρυφές του υπερθύρου επάνω από την κεντρική είσοδο του ναού.

Άγιος Γεώργιος, θέση Γκίνανι, Σαλαμίνα

Το παλαιότερο παράδειγμα εντοιχισμού αγγείων στη Σαλαμίνα παρατηρείται στον σταυρεπίστεγο ναΐσκο του Αγίου Γεωργίου στη θέση Γκίνανι,

όπου διασώζονται επίσης ερείπια συγκροτήματος κτηρίων πιθανώς των μεταβυζαντινών χρόνων. Ο ναός, κτισμένος πιθανώς την εποχή της λατινικής κυριαρχίας στο νησί (1204-1462), είναι κατασκευασμένος με αργολιθοδομή και ημιλαξευτούς λίθους με παρεμβολή μικρών πλίνθων. Εντοπίζονται, σποραδικά, αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση, όπως τμήμα κοσμήτη στη δυτική πρόσοψη του ναού επάνω από τη θύρα εισόδου. Ψηλότερα, στην αετωματική απόληξη του δυτικού τοίχου, εντοιχίζονται τρεις μικρές κούπες σε πυκνή τριγωνική διάταξη (Εικ. 14). Τα αγγεία, αν και διατηρούνται στη θέση τους, έχουν πλήρως καλυφθεί με στρώμα ασβέστη, όπως το σύνολο του ναού, γεγονός που δεν επιτρέπει περισσότερες παρατηρήσεις και κυρίως τη σαφέστερη χρονολόγηση του μνημείου. Είναι, ωστόσο, ενδιαφέρον ότι ο συγκεκριμένος ναός αποτελεί το πρωιμότερο παράδειγμα της πρακτικής του εντοιχισμού αγγείων στη Σαλαμίνα, υιοθετώντας μία πρακτική που εμφανίζεται ήδη από τον 11ο αι. στους Αγίους Θεοδώρους (Κλαυθμώνος)⁵³ και στη Σωτείρα Λυκοδήμου στην Αθήνα⁵⁴, αλλά και σε πολλά μνημεία της Μέσα Μάνης⁵⁵.

Μονή Παναγίας Φανερωμένης, Σαλαμίνα

Πρόκειται για ένα αξιόλογο μοναστηριακό συγκρότημα των μεταβυζαντινών χρόνων, την εποχή δηλαδή της οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί, στο κέντρο του οποίου βρίσκεται το καθολικό, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου και το εφαπτόμενο σε αυτό παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, και τα δύο με εντοιχισμένα αγγεία στις όψεις τους. Το καθολικό ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με τρούλλο (εξωτερικές

53. Βλ. ενδεικτικά Γ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Έντοιχισμένα κεραμικά στίς όψεις τῶν μεσαιωνικῶν καί ἐπί Τουρκοκρατίας ἐκκλησιῶν μας. II. Τα κεραμικά τῶν Ἁγίων Θεοδώρων*, Αθήνα 1978, 21-22, εικ. 16-18· *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1978, 228 (λήμμα: ΑΙΚ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ).

54. A. H. S. MEGAW, *Glazed Bowls in Byzantine Churches*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 4 (1964-1965), 126. Για πιο εκτενή βιβλιογραφία βλ. στο Μέρος Α', στην ενότητα Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών.

55. A. G. YANGAKI, *The bacini in churches of the Mesa Mani (Peloponnese)*, στο: *Proceedings of the 12th AIECM3 Congress on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, τ. II, εκδ. P. PETRIDIS – A. G. YANGAKI – N. LIAROS – E.-E. BIA [IHR/NHRF Research Library 10], Athens 2021, 627-639. Για μία αποδελτίωση των ναών με εντοιχισμένα αγγεία και τη σχετική βιβλιογραφία: YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 29-31.

διαστάσεις: 21,65X13,50μ.)⁵⁶. Η επιμελημένη κατασκευή στεγάζεται με δίρριχτη στέγη στο μέσον της οποίας υψώνεται τρούλλος αθηναϊκού τύπου, ενώ στις τέσσερις γωνίες της υπάρχουν τέσσερις πυργίσκοι εν είδει ψευδοτρούλλων. Στις στενές όψεις το καθολικό είναι κατασκευασμένο από λαξευτό πωρόλιθο (κογχυλιάτες λίθους), ενώ ο βόρειος και ο νότιος τοίχος είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους από αργολιθοδομή. Στο άνω τμήμα η τοιχοποιία ακολουθεί ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα⁵⁷. Στη νότια πλευρά του καθολικού εφάπτεται το μεταγενέστερο κατασκευαστικά μονόκλιτο καμαροσκέπαστο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου· τα παράθυρα του νότιου τοίχου του καθολικού έχουν φραγεί από τον βόρειο τοίχο του παρεκκλησίου, στοιχείο που υποδεικνύει την προσθήκη του ναού του Αγίου Νικολάου σε επόμενη κατασκευαστική φάση. Το παρεκκλήσι έχει σήμερα δίρριχτη στέγαση, όπως άλλωστε ήταν η αρχική σύμφωνα με σχέδια του 1812 και του 1850 των περιηγητών C. Hallerstein και L. A. Winstrup, αντίστοιχα⁵⁸, αν και σε κάποια φάση, μετά το 1850, η στέγη ήταν μονόρριχτη με κλίση από βορρά προς νότο, όπως προκύπτει από τις εμφραγμένες σήμερα οπές των ξύλινων δοκών της στέγης που άλλοτε εφάρμοζαν στον νότιο τοίχο του καθολικού.

Κατά τα έτη 2022 και 2023 πραγματοποιήθηκαν επισκευαστικές εργασίες στη στέγη και στα δομικά κονιάμα του καθολικού και άμεσα σωστικά μέτρα συντήρησης των τοιχογραφιών⁵⁹. Κατά τις εργασίες δεν

56. Για τη μονή βλ. επιλεκτικά, Γ. ΣΩΠΗΡΙΟΥ, *Ἡ ἐν Σαλαμῖνι Μονὴ τῆς Φανερωμένης*, *ΕΕΒΣ* 1 (1924), 109-138· Χ. ΓΚΗΤΑΚΟΣ, *Ἡ Μονὴ Φανερωμένης Σαλαμῖνος ἐξ ἀπόψεως ἱστορικῆς, ἀρχαιολογικῆς καὶ ἀγιογραφικῆς*, Αθήνα 1966· Μ. ΜΠΗΡΗΣ, *Το καθολικό της Μονῆς Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, Ἐκκλησίες μετὰ τὴν Ἄλωση* 3 (1989), 176-187· Γ. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, *Ἡ λατινικὴ φάση τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Φανερωμένης στη Σαλαμίνα καὶ ἡ ανοικοδόμησή του κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 28 (2007), 131-146.

57. Στο κάτω τμήμα του καθολικού, στην ανατολική και βόρεια πλευρά, έχει τοποθετηθεί κατὰ τὴ διάρχεια επισκευαστικῶν εργασιῶν σε μεταγενέστερους χρόνους μία ζώνη ἀπὸ πλακίδια ἀπὸ τσιμεντοκονία, ἡ οποία δὲν επιτρέπει νὰ διαγνωσθεῖ ὁ ἀρχικὸς τρόπος δόμησης.

58. Θ. ΜΠΙΛΗΣ, *Το κωδωνοστάσιο τῆς μονῆς Φανερωμένης Σαλαμῖνας* (1853), στο: *Β' Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο Νεοελληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης (Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο 26-27 Νοεμβρίου 2010)*. *Πρακτικά*, ἐκδ. Ι. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ - Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Αθήνα 2012, 182-183, εικ. 10-12· ΜΠΗΡΗΣ, *Το καθολικό τῆς Μονῆς Φανερωμένης στὴν Σαλαμίνα*, 187.

59. Οἱ εργασίες πραγματοποιήθηκαν με χρηματοδότηση τοῦ Ἰδρύματος Αἰγέας καὶ

βρέθηκαν στοιχεία που να τεκμηριώνουν την ύπαρξη διαφορετικών κατασκευαστικών φάσεων του καθολικού, το οποίο φαίνεται πως είχε μία μόνο οικοδομική φάση⁶⁰. Άλλωστε, αρχαιολογικά δεδομένα όπως η αρχιτεκτονική του μνημείου και ο τρόπος δόμησης, που ομοιάζουν κατά πολύ με ανώνυμη εκκλησία στην Ακροκόρινθο της ίδιας περίπου εποχής⁶¹, η διακόσμηση του καθολικού με εντοιχισμένα αγγεία τύπου Ιζνίκ και ιταλικών του 16ου/17ου αι., όπως θα δούμε στη συνέχεια, επιγραφή στο πλαίσιο της πύλης με τη χρονολογία 1661 (ΑΨΞΑ) και αρχαιακά τεκμήρια⁶² καθώς και η χρήση ως δομικού υλικού αρχαίου ενεπίγραφου γλυπτού στη βάση της ανατολικής πλευράς του ναού το οποίο ο ξένος περιηγητής Vernon κατέγραψε κατά την επίσκεψή του στην Ελευσίνα το 1675⁶³, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ναός κτίστηκε μετά το 1675 και σίγουρα πριν το 1717, χρονολογία χαράγματος επί αρχαίου λίθου στην ανατολική πλευρά του ναού. Σημειώνεται, τέλος, ότι η διακόσμηση του μνημείου με τοιχογραφίες πραγματοποιήθηκε το 1735 από τον Αργείο Γεώργιο Μάρκο και τους μαθητές του, όπως αναφέρεται στο ειλητάριο αγγέλου στη νοτιοδυτική παραστάδα του ναού, ενώ κατά τις εργασίες συντήρησης δεν βρέθηκαν στοιχεία παλαιότερων διακοσμητικών φάσεων⁶⁴.

Το καθολικό είναι κτισμένο με ιδιαίτερη επιμέλεια και διακοσμητική διάθεση, κατά κύριο λόγο στην κύρια όψη, όπως φανερώνει η χρήση αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών (ανατολική πλευρά και ενδεχομένως

επίβλεψη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων, σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΥΠΠΟ αρχιτεκτονική μελέτη των Κλήμη Ασλανίδη και Χριστίνα Πινάτση. Για τα δομικά κονιάματα εκπονήθηκε μελέτη από την Ιουλία Βομπίρη.

60. Διαφορετική άποψη είχε διατυπώσει ο Γρηγόρης Πουλημένος, βλ. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Η λατινική φάση του καθολικού της μονής Φανερωμένης, 137 κ.ε.

61. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Μία ανώνυμη εκκλησία του Ακροκορίνθου και η Φανερωμένη της Σαλαμίνας, *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, Αθήνα (1960), 41-49.

62. Στη χρονολόγηση του μνημείου συνηγορούν επίσης οι γραπτές πηγές σύμφωνα με τις οποίες η μονή οικοδομήθηκε από τον Άγιο Λαυρέντιο από τα Μέγαρα περί το 1670, στα ερείπια προγενέστερου ερειπωμένου ναού, αν και η πληροφορία αυτή δεν έχει επιβεβαιωθεί από τα αρχαιολογικά δεδομένα έως σήμερα. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ ἐν Σαλαμίνι Μονὴ Φανερωμένης, 119.

63. V. D. MERITT, Epigraphic Notes of Francis Vernon, *Hesperia Supplements* 8 (1949), 226-227. Την επισήμανση αυτή οφείλω στην αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων Μαρία Γρηγοριάδου, την οποία και ευχαριστώ.

64. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Η λατινική φάση του καθολικού της μονής Φανερωμένης, 133, υποσημ. 21.

βόρεια), μαρμάρινων θωρακίων και τμήμα επιστηλίου των βυζαντινών χρόνων στη δυτική όψη, οδοντωτών ταινιών, πλίνθων μεταξύ των πελεκητών λίθων, μαρμάρινων γείσων κ.ά. Η διάθεση αυτή ενισχύεται με την τοποθέτηση των εντοιχισμένων αγγείων, τα γνωστά ως *bacini* στην ανατολική και δυτική όψη, στον οκταγωνικό τρούλλο, και στον νοτιοανατολικό πυργίσκο⁶⁵. Στη δυτική πρόσοψη του καθολικού, ιδιαίτερα φροντισμένη στο σύνολό της καθώς στην πλευρά αυτή βρίσκεται η κύρια θύρα εισόδου στον ναό πλαισιωμένη από δύο ακόμη εισόδους, έχουν τοποθετηθεί επτά αγγεία τύπου Ιξνίκ στο τύμπανο της αετωματικής απόληξης του δυτικού τοίχου. Τα αγγεία αυτά έχουν εντοιχιστεί με ιδιαίτερη συμμετρία, ανά δύο τριάδες, οι οποίες στέφονται από ένα ακόμη πινάκιο σε μεγαλύτερο μέγεθος και πολύ καλής ποιότητας, δημιουργώντας μία τριγωνική διάταξη. Η τριγωνική διάταξη ανά τριάδες επαναλαμβάνεται και στον οκταγωνικό τρούλλο, όπου έχουν εντοιχιστεί 18 στο σύνολό τους κεραμικά αγγεία, ανά τρία στις πέντε πλευρές του τρούλλου (βόρεια, ανατολική και νότια) πάνω από το τοξωτό θύρωμα. Από ένα αγγείο υπάρχει σε δύο πλευρές του τρούλλου που βλέπουν προς δυσμάς, ενώ μία πλευρά του είναι ακόσμητη. Ο αριθμός των τριών επαναλαμβάνεται και στην ανατολική πλευρά, όπου στο τύμπανο της αετωματικής απόληξης του ανατολικού τοίχου του ναού έχουν εντοιχιστεί τρία πινάκια. Ένα ακόμη πινάκιο έχει τοποθετηθεί στη δυτική πλευρά του νοτιοανατολικού πυργίσκου, επάνω από τη θύρα εισόδου σε αυτόν. Ως προς τον τρόπο εντοιχισμού τους παρατηρούμε ότι λαξεύονται υποδοχές στον πελεκητό πωρόλιθο, μέσα στις οποίες τοποθετούνται τα αγγεία με τη χρήση λεπτού στρώματος κονιάματος. Για τη στήριξή τους χρησιμοποιούνται κατά περίπτωση λεπτά κόκκινα τούβλα (πλίνθοι) μηγμένα στο κονίαμα, τα οποία πλαισιώνουν και ταυτόχρονα εξαίρουν το αγγείο, όπως για παράδειγμα στην ανατολική ή στη βόρεια πλευρά του τρούλλου⁶⁶. Σημειώνεται, ότι η πρακτική του

65. Γ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Έντοιχισμένα κεραμικά στις όψεις των μεσαιωνικών και επί Τουρκοκρατίας εκκλησιών μας. IV. Τα κεραμικά του καθολικού της Παναγίας Φανερωμένης της Σαλαμίνας*, Αθήνα 1980.

66. Η βόρεια πλευρά αντιστοιχεί στον αρ. 13 του Νικολακόπουλου, βλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα κεραμικά του καθολικού της Παναγίας Φανερωμένης*, 9, 21, 23, εικ. 43. Η ανατολική πλευρά αντιστοιχεί στον αρ. 7 του Νικολακόπουλου, βλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα κεραμικά του καθολικού της Παναγίας Φανερωμένης*, 13, εικ. 10.

εντοιχισμού αγγείων εισηγμένων ή τοπικών εργαστηρίων στις όψεις των εκκλησιών του ελλαδικού χώρου ήταν ιδιαίτερα προσφιλής κατά τους οθωμανικούς χρόνους, με χαρακτηριστικά παραδείγματα να αποτελούν οι μοναστηριακοί ναοί του Αγίου Νικολάου στα Άνω Βάθεια Ευβοίας, του Μεγάλου Μετεώρου και της Λουκούς Κυνουρίας⁶⁷.

Από το σύνολο των είκοσι οκτώ (28) αγγείων στο καθολικό της μονής Φανερωμένης σώζονται δεκαεννέα (19), τα οποία, σε σχέση με τη δημοσίευση του 1980 του Γεώργιου Νικολακόπουλου, έχουν υποστεί φθορές. Τα αγγεία είναι όλα γραπτά, εισηγμένα από την Ανατολή και τη Δύση, δηλαδή Ιζνίκ κυρίως του 16ου και λιγότερα του 17ου αι. και ιταλικά της ίδιας εποχής, με εξαίρεση ένα εγχάρακτο αγγείο μεταβυζαντινών χρόνων⁶⁸ και είναι στο σύνολό τους καλής ποιότητας κεραμική. Γενικά υπάρχει μία τάση να τοποθετούνται ανά κατηγορίες, χωρίς όμως αυτό να είναι απόλυτο, στοιχείο που υποδεικνύει ότι ο κατασκευαστής του καθολικού όχι μόνο γνώριζε την περιοχή προέλευσή τους αλλά επεδίωκε και την ομοιομορφία. Για παράδειγμα στη δυτική όψη και τα επτά εντοιχισμένα πινάκια είναι Ιζνίκ, δημιουργώντας ένα καλαίσθητο σύνολο. Στην κορυφή της τριγωνικής διάταξης τοποθετείται ένα μεγάλο, καλής ποιότητας πινάκιο με εντυπωσιακή διακόσμηση από μπλε τουλίπες και κόκκινα τριαντάφυλλα των εργαστηρίων του Ιζνίκ (1565-1580)⁶⁹ (Εικ. 15). Στον τρούλλο πάλι, στην πλευρά που βλέπει προς νότο, τα τρία αγγεία είναι εισηγμένα από την Ιταλία, το κεντρικό με άσπρο κασσιτερούχο υάλωμα συνδυάζεται με δύο κούπες με πανομοιότυπη

67. Α. ΒΑΛΛΙΑΝ, *Bacini or Immured plates in Greek churches*, Athens 2023, 18-20, εικ. 3, 7-9, 39-43, εικ. 29-33, 48-51, εικ. 42-43.

68. Τα αγγεία καταγράφηκαν από την Αναστασία Γ. Γιαγκάκη στο πλαίσιο του *corpus* του προγράμματος, με την προσθήκη σχετικής βιβλιογραφίας και περαιτέρω ταυτίσεις σε σχέση με τις αρχικές του Νικολακόπουλου. Βλ. συγκεντρωτικά: Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ1-26 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11838>> Ημερομηνία επίσκεψης: 03.04.2024, από όπου οι σύνδεσμοι για τα επιμέρους αγγεία.

69. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κεραμεικὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Παναγίας Φανερωμένης*, 15, εικ. 23· Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ1 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-archive/#11868>, ΝΑΤΤ1> Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024. Για παράλληλα βλ. Ν. ΑΤΑΣΟΥ - J. ΡΑΒΥ, *Iznik: The Pottery of Ottoman Turkey*, London 1989, εικ. 698.

σχεδόν γραπτή πολύχρωμη διακόσμηση⁷⁰ (Εικ. 16). Κούπες με παρόμοιο διάκοσμο σε κίτρινο, πορτοκαλί και μπλε χρώμα βρέθηκαν κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας στην Παλαιόχωρα Χανίων⁷¹. Πιθανώς συνδέονται με τα εργαστήρια του Μοντελούπο⁷², προϊόντα των οποίων απαντούν επίσης στην όψη του καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου⁷³. Αντίθετα, στη νοτιοανατολική πλευρά του τρούλλου έχουν τοποθετηθεί δύο ιταλικά του 17ου αι. σε συνδυασμό με ένα εγχάρακτο μεταβυζαντινό πινάκιο του 16ου αι., τα οποία αν και διαφορετικής προέλευσης ταιριάζουν χρωματικά⁷⁴. Από αυτή την ομάδα ενδιαφέροντα είναι τα δύο ιταλικά αγγεία με τον λεγόμενο «μαρμαρόμορφο διάκοσμο», προϊόντα των εργαστηρίων της Τοσκάνης κυρίως της Pisa, του δεύτερου μισού του 16ου και των αρχών του 17ου αι.⁷⁵ (Εικ. 17). Η επιλογή «μαρμαρόμορφων»

70. Η νότια είναι η πλευρά αρ. 9 του Νικολακόπουλου, βλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κεραμεικὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Παναγίας Φανερωμένης*, 9, 16, 17, 19, εικ. 33, 35, 37· Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ8, ΑΓ9, ΑΓ10 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-archive/#11868>, ΝΑΤΤ8, ΝΑΤΤ9, ΝΑΤΤ10>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024.

71. Πηλός & Χρώμα, εκδ. Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, Αθήνα 2007, 104 (λήμμα 63: Α. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ), 108 (λήμμα 66: Κ. ΨΑΡΑΚΗΣ).

72. Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ9, ΑΓ10 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-archive/#11868>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024. Για τα κεραμικά που αποδίδονται σε εργαστήρια του Μοντελούπο βλ. ΒΕΡΤΙ, *Il museo della ceramica*, 316, αρ. 40 m-n.

73. BALLIAN *Bacini or Immured plates*, 31-32, εικ. 16-19, 38-39, εικ. 25, 26. Με τα εργαστήρια του Μοντελούπο συνδέονται επίσης αγγεία που έχουν τοποθετηθεί στο μοναστήρι του Δούσιου (BALLIAN, *Bacini or Immured plates*, 31-32, εικ. 16-19) και του Αγίου Γεωργίου στη Θέρισο στα Χανιά Κρήτης (Α. Γ. YANGAKI, *Immured Vessels in the Church of Agios Georgios at Theriso (Crete)*, *Archeologia Medievale* 39 (2012), 363-365, εικ. 5-8).

74. Η νοτιοανατολική είναι η πλευρά αρ. 8 του Νικολακόπουλου, βλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κεραμεικὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Παναγίας Φανερωμένης*, 9, 16, 17, εικ. 27, 29, 31· Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ11-13 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-archive/#11868>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024.

75. Για επιλεκτική βιβλιογραφία βλ. G. ΒΕΡΤΙ, *Ingobbiate e graffite di area pisana. Fine XVI-XVII secolo*, στο: *Atti del XXVII Convegno internazionale della Ceramica di Albisola*, Firenze 1994, 355-392· G. ΒΕΡΤΙ - E. ΤΟΝΓΙΟΡΓΙ, *Aspetti della produzione pisana di ceramica ingobbiate*, *Archeologia Medievale* 9 (1982), 141-174· Α. VALERY, *Marbled pottery in Tuscany (1550-1650)*, *Medieval Ceramics* 33 (2012), 10-23, εικ. 5.

αγγείων για τη διακόσμηση της όψης της Φανερωμένης είναι μάλλον σπάνια, αν και αυτού του τύπου τα κεραμικά κυκλοφορούσαν στον ελλαδικό χώρο, για παράδειγμα αγγεία με μαρμαρόμορφο διάκοσμο ιταλικών εργαστηρίων έχουν επίσης βρεθεί στην Παλαιόχωρα Χανίων⁷⁶, αξιόλογο παράδειγμα αποτελεί ένα ακόμη *bacino* εντοιχισμένο στην Αγία Τριάδα στο Μπρίκι (Μέσα Μάνη)⁷⁷. Επιπροσθέτως, στη βορειοανατολική πλευρά του τρούλλου έχουν εντοιχιστεί δύο ιταλικά πινάκια με αδιαφανή κασσιτερούχα εφυάλωση και διακόσμηση θυρεού ή άνθους στο χεῖλος, μαζί με ένα αγγείο πιθανώς τύπου Ιζνίκ⁷⁸.

Στο Παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου στα νότια της μονής Φανερωμένης είχαν τοποθετηθεί άλλοτε εννέα αγγεία, αν και σήμερα σώζονται τα οκτώ⁷⁹. Τρία κεραμικά, σε τριγωνική διάταξη, έχουν εντοιχιστεί στην αετωματική απόληξη του ανατολικού τοίχου και ομοίως τρία αγγεία ψηλά στην αψίδα του Ιερού, επάνω από το αγιοθύριδο⁸⁰ (Εικ. 18). Τρία ακόμη κεραμικά, πλέον σώζονται τα δύο, κοσμούν τη νότια πλευρά επάνω από τη θύρα εισόδου του παρεκκλησίου⁸¹ (Εικ. 19). Τα τελευταία πλαισιώνουν μαρμάρινο σταυρό. Είναι στο σύνολό τους μεταβυζαντινά, έγχρωμα εγχάρακτα ή μονόχρωμα εφυαλωμένα, και χρονολογούνται στον 16ο και 17ο αι. Σημειώνεται, τέλος, ότι όπως προκύπτει από γκραβούρα του 1812 του περιηγητή Hallerstein,

76. Πηλός & Χρώμα, εκδ. Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, 118-119, αρ. 76-77 (Κ. ΨΑΡΑΚΗΣ).

77. YANGAKI, *The bacini in Churches of the Mesa Mani*, 628, πίν. 1, 636, εικ. 7, VI.

78. Η βορειοανατολική είναι η πλευρά αρ. 14 του Νικολακόπουλου, βλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κεραμεικὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Παναγίας Φανερωμένης*, 9, 21, 23-24, εικ. 45, 47, 49· Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμμα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ18, ΑΓ23 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-archive/#11868>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024. Αγγεία με θυρεούς απαντούν σε ιταλικά εργαστήρια κατά τον 16ο και 17ο αι., βλ. Επιλεκτικά D. BANZATO - M. MUNARINI, *Ceramiche del '600 e '700 dei Musei Civici di Padova*, Venezia 1995, 144 αρ. 195, 155 αρ. 211, 212.

79. Για μία πρώτη παρουσίαση των κεραμικών: Γ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα κεραμικά του παρεκκλησίου της Φανερωμένης Σαλαμίνας*, *Αρχαιολογία* 28 (1988), 81-84.

80. Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμμα: ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ1-6 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11825-#11828>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024.

81. Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμμα: ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ7-9 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11832>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024.

στη δυτική πλευρά του παρεκκλησίου φαίνεται ότι είχαν εντοιχιστεί σειρά αγγείων περιμετρικά του ανακουφιστικού τόξου, επάνω από την περίτεχνη, κεντρική θύρα εισόδου στον ναό. Ωστόσο, η όψη αυτή καταστράφηκε καθώς λίγο αργότερα, μεταξύ του 1812 και του 1850, προστέθηκε στα δυτικά εξωνάρθηκας, με μονόλοβο λιθοκτιστο κωδωνοστάσι με αετωματική απόληξη⁸². Σε αυτή τη φάση η δυτική όψη του παρεκκλησίου κοσμήθηκε με μεγάλο αριθμό αγγείων, περίπου δεκαεπτά στον αριθμό, ίσως και περισσότερα, τα οποία, σύμφωνα με το σχέδιο του Winstrup (1850), εντοιχίστηκαν ψηλά στον δυτικό τοίχο και στο τύμπανο της αετωματικής του απόληξης σε τριγωνική και σε σταυροειδή διάταξη, όπως επίσης στις παραστάδες του κωδωνοστασίου. Τα αγγεία αυτά δεν σώζονται πλέον καθώς ο εξωνάρθηκας καθαιρέθηκε το 1853 για να κατασκευαστεί πυργοειδές διώροφο κωδωνοστάσι, το οποίο κατεδαφίστηκε με τη σειρά του στη δεκαετία του 1950⁸³.

Μονή Αγίου Νικολάου Λεϊμονιών, Κανάκια Σαλαμίνας

Εντοιχισμένα αγγεία σώζονταν άλλοτε στις όψεις του καθολικού του μοναστηριού του Αγίου Νικολάου Λεϊμονιών, στα Κανάκια Σαλαμίνας⁸⁴. Πρόκειται για έναν μονόκλιτο, καμαροσκέπαστο ναό, με ημιεξαγωνική εξωτερικά κόγχη, και δίρριχτη στέγη. Η χρονολογία 1742 χαραγμένη

82. Εκδ. Η. BANKEL, *Carl Haller von Hallerstein in Griechenland 1810-1817. Architekt, Zeichner, Bauforscher*, Berlin 1986, 111· ΜΠΛΗΣ, Το κωδωνοστάσιο της μονής Φανερωμένης, 174, εικ. 10-12· ΜΠΠΡΗΣ, Το καθολικό της Μονής Φανερωμένης στην Σαλαμίνα, 187.

83. Για το κωδωνοστάσιο βλ. αναλυτικά ΜΠΛΗΣ, Το κωδωνοστάσιο της μονής Φανερωμένης, 167-183.

84. Για το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου βλ. Π. ΛΑΖΑΡΙΑΔΗΣ, Μονή Αγίου Νικολάου Λεϊμόνια, *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά 158, πίν. 119β· *Η Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Λεμονιών-Το Παλαιομονάστηρον Αγίου Νικολάου και το ναύδριον Αγίου Ιωάννου του Καλυβίτου*, εκδ. Σ. ΜΥΛΩΝΑΣ - Θ. ΚΑΠΑΡΑΛΙΩΤΗΣ, Σαλαμίνα 1994· Ε. ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ - Μ. ΜΑΡΙΩΝΗ, Νήσος Σαλαμίνα, *ΑΔ* 69 (2014): Χρονικά, 191-194· Χ. ΞΥΓΚΗ, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Λεμονιών Σαλαμίνας*, Αθήνα 2019. Η παρουσίαση των αγγείων της μονής του Αγίου Νικολάου Λεϊμονιών στηρίζεται σε φωτογραφίες αρχείου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων (2012), πριν από τις εργασίες αναστήλωσης που πραγματοποιήθηκαν στο μοναστήρι το 2014 με την εποπτεία της 1ης ΕΒΑ (ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ - ΜΑΡΙΩΝΗ, Νήσος Σαλαμίνα, 191-194). Σε πρόσφατη αυτοψία, το 2024, διαπιστώθηκε ότι το σύνολο των αγγείων έχει δυστυχώς απομακρυνθεί σε άδηλο χρόνο και για άγνωστους λόγους.

σε αρχαίο επιτύμβιο γλυπτό με παράσταση νεκροδείπνου εντοιχισμένο στη βόρεια πλευρά του ναού επάνω από τη θύρα εισόδου αποτελεί ένα *terminus* για το έτος ανέγερσης⁸⁵. Ο ναός, κτισμένος με αργολιθοδομή στους μακρούς τοίχους και με το ισόδομο σύστημα στην αψίδα, αποτελεί μια επιμελημένη κατασκευή. Κοσμείται με μαρμάρινα αρχαία και βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη, και εντοιχισμένα αγγεία, ανοικτού σχήματος, στο άνω μέρος των τοίχων, περιμετρικά της θύρας εισόδου και στο καμπαναριό, στα σημεία δηλαδή που ήταν σε κοινή θέα για τους πιστούς που εισέρχονταν στο μοναστήρι, καθώς στη νότια πλευρά βρίσκονταν τα κελιά του μοναστηριού. Τοποθετούνται ανά ομάδες, είναι όμως διαφορετικής μεταξύ τους προέλευσης και εργαστηρίων, σε αντίθεση με το καθολικό της Φανερωμένης όπου επιδιώκεται η ομοιομορφία. Από τα δώδεκα συνολικά αγγεία είχαν διασωθεί τα οκτώ. Τρία είχαν τοποθετηθεί ψηλά στον ανατολικό τοίχο περιμετρικά και επάνω από τη φωτιστική θυρίδα (Εικ. 20). Τα δύο φέρουν γραπτή διακόσμηση με το ρέον επίχρυσμα να δημιουργεί τέσσερις κάθετες γραμμές σε ομάδες, πρασινίζουσα ή κίτρινη εφυάλωση καλύπτει την επιφάνεια· η κεραμική αυτού του τύπου έχει αποδοθεί σε εργαστήρια του Διδυμότειχου αν και ανάλογα αγγεία έχουν βρεθεί στη Χίο, στην Αθήνα, στη Μονεμβασιά, στη Ρόδο και στην Κύπρο⁸⁶. Αγγείο με ρέον επίχρυσμα απαντά επίσης στον ναό της Παναγίας της Μεσοσπορίτισσας

85. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Μονή Άγιου Νικολάου Λειμόνια, 158. Ομοίως η χρονολογία 1742 βρέθηκε χαραγμένη σε μαρμάρινη ορθογώνια πλάκα επάνω από τη βόρεια θύρα, κατά τις επισκευαστικές εργασίες (ΒΟΛΓΥΡΑΚΗ - ΜΑΡΙΩΝΗ, Νήσος Σαλαμίνα, 193).

86. CH. BAKIRTZIS, *Didymoteichon, un centre de ceramique post-byzantine*, *BalkSt* 21 (1980), 147-153· N. LIAROS, *Late Ottoman tableware from Didymoteicho and some notes on pots, form function and identity*, στο: *Proceedings of the XIth congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Antalya 19-24 October 2015*, τ. 1, εκδ. F. YENISEHIRLIOĞLU, Ankara 2018, 203-216. Αυτού του τύπου τα αγγεία, έχουν βρεθεί στο Διδυμότειχο, στη Χίο, στην Αθήνα, στη Μονεμβασιά, στη Ρόδο και στην Κύπρο, για συγκεντρωμένη βιβλιογραφία βλ. N. KONTOGIANNIS, *Marbled Ware in Ottoman Greece: Pottery that doesn't like itself, or pre-industrial kitsch?*, στο: *Medieval and Post-Medieval Ceramics in the Eastern Mediterranean -Fact and Fiction- Proceedings of the First International Conference on Byzantine and Ottoman Archaeology, Amsterdam, 21-23 October 2012*, εκδ. J. VROOM [Medieval and Post-Medieval Mediterranean Archaeology Series], Turnhout 2015, 176-177.

στον Όλυμπο στην Αττική⁸⁷. Στα Λεϊμόνια, το κεντρικό αγγείο φέρει λευκή κασσιτερούχα εφυάλωση και πολύχρωμη φυτική διακόσμηση σε πράσινο και κίτρινο χρώμα, με φοινικόδεντρο και καρπούς στο κέντρο και απλωτά κλαδιά στο πλαίσιο· είναι ιταλική μαγιόλικα του 18ου αι. από τα εργαστήρια του Cerreto Sannita στην Καμπανία⁸⁸. Πιο επιμελημένα προϊόντα με πανομοιότυπο σχεδόν διάκοσμο απαντούν σε εργαστήρια της Βενετίας του 18ου αι., κατασκευασμένα από τον Giovanni Battista Brunello του Έστε⁸⁹. Ψηλά στη βορειοανατολική γωνία είχε τοποθετηθεί μία ιταλική μαγιόλικα του 18ου αι., με πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση τοπίου σε κίτρινο και πράσινο χρώμα πάνω σε λευκή κασσιτερούχα εφυάλωση, ενδεχομένως από εργαστήριο της Νότιας Ιταλίας⁹⁰ (Εικ. 21). Ιδιαίτερα κοσμημένη είναι η βόρεια πλευρά του ναού όπου και η κεντρική θύρα εισόδου με την επιμελημένη διακόσμηση από αρχαία επιτύμβια στήλη και βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη και το καμπαναριό πάνω από την είσοδο. Εκεί είχαν εντοιχιστεί τέσσερις κούπες επάνω από τα δύο βυζαντινά θωράκια εκατέρωθεν της εισόδου, οι τρεις επάνω από το δυτικό θωράκιο είναι σε τριγωνική διάταξη (Εικ. 22). Ξεχωρίζουν δύο μονόχρωμες κούπες με λοξά τοιχώματα και επίπεδο χείλος, των μεταβυζαντινών χρόνων, οι οποίες φέρουν σκούρα

87. Γ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών, *Αρχαιολογία* 33 (1988), 68, εικ. 7.

88. Παρόμοια αγγεία κοσμούσαν τους τοίχους των σπιτιών της Σκύρου και ονομάζονταν *της αγαλίπας*, για αντίστοιχα παραδείγματα από το Μουσείο Μπενάκη βλ. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά του Έλληνικού Χώρου*, 192-193, εικ. 354.

89. G. ERICANI, Le manifatture atestine del Settecento e dell' Ottocento: Brunello e Franchini, στο: *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*, εκδ. G. ERICANI - P. MARINI, Verona 1990, 391.

90. Η γραπτή διακόσμηση αγγείων με τοπία απαντά ήδη από τον 16ο αι. στα βενετσιάνικα εργαστήρια βλ. Ενδεικτικά J. POOLE, *Italian maiolica and incised slipware in the Fitzwilliam Museum Cambridge*, Cambridge 1995, 408-409, αρ. 438, 439· G. ERICANI, Graffiti Rinascimentale nel Veronese, nel Basso Padovano, nel Bellunese e a Oderzo, στο: *La ceramica nel Veneto*, εκδ. G. ERICANI - P. MARINI, 132. Για παρόμοια αγγεία με αυτό στη Σαλαμίνα, του 18ου αι. από τα εργαστήρια του Castelli ή της Νάπολης βλ. POOLE, *Italian maiolica*, 458, αρ. 491. Στον ελλαδικό χώρο αγγείο με διακόσμηση πλοίου σε πράσινο και κίτρινο χρώμα εκτίθεται στο Μουσείο Σπετσών Χατζηγιάννη-Μέξη (αδημοσίευτο), για σχετικά παραδείγματα βλ. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά του Έλληνικού Χώρου*, 92-193, εικ. 356.

πράσινη στιλπνή εφυάλωση και ίχνη τριποδίσκου στον πυθμένα⁹¹. Από τα άλλα δύο αγγεία είχαν διατηρηθεί μόνο οι υποδοχές. Ένα ακόμη αγγείο είχε εντοιχιστεί στο αέτωμα που στεγάζει την κόγχη με τη μορφή του αγίου Νικολάου επάνω από την κεντρική θύρα. Η διακόσμηση από πολύχρωμα φανταστικά άνθη σε δύο ζώνες οδηγεί στα εργαστήρια της Κιουτάχειας των μέσων του 18ου αι.⁹² εντοιχισμένο αγγείο από τα ίδια εργαστήρια απαντά επίσης στο καθολικό της Παναγίας Λαμπηδόνας Λαμπινού Πηλίου⁹³. Τέσσερα ακόμη πινάκια είχαν εντοιχιστεί στο καμπαναριό. Αυτό στη βάση και ομοίως το άλλο ψηλά στην ανατολική παραστάδα έχουν λευκή, παχειά αδιαφανή εφυάλωση που παραπέμπει σε ιταλικό εργαστήριο του 18ου αι. Παρόμοιο αγγείο σώζεται στο καθολικό της μονής Φανερωμένης, είναι όμως προωμότερο⁹⁴. Σωζόταν άλλοτε ένα ακόμη ψηλά στη δυτική παραστάδα του καμπαναριού, με φυτικό διάκοσμο σε μπλε χρώμα, φαίνεται να είναι ιταλική μαγιόλικα του 18ου αι. και ομοιάζει με το μεσαίο αγγείο στην ανατολική όψη του καθολικού. Σημειώνεται, ακόμη, ότι τρία κεραμικά είχαν τοποθετηθεί στο διαβατικό που οδηγεί από το καθολικό στη δυτική πτέρυγα του μοναστηριού, πλαισιώνοντας μικρή φωτιστική θυρίδα: διατηρούνταν άλλοτε τα ίχνη των δύο αγγείων εκατέρωθεν της φωτιστικής θυρίδας, ενώ επάνω ψηλά σωζόταν πυθμένας βυζαντινού εφυαλωμένου αγγείου με γραπτό διάκοσμο σε καφέ και πράσινο χρώμα⁹⁵.

91. Παρόμοια κούπα των αρχών του 19ου αι. έχει εντοιχιστεί στον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Αράδαινα Χανίων, βλ. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 114-5, εικ. 115.

92. Για παρόμοιο αγγείο βλ. Πηλός και Χρώμα, εκδ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, 164, αρ. 122 (Α. ΜΠΑΛΛΙΑΝ).

93. ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Τά Κεραμικά του Έλληνικού Χώρου*, 76, εικ. 130. Κεραμική αυτού του τύπου έχει βρεθεί στην Κύπρο και το Αιγαίο (Αθήνα, Βοιωτία, Θήβα, Ανατολική Φωκίδα, Κόρινθο, Μονεμβασιά, Θεσσαλονίκη, Χανιά), (J. VROOM, *Byzantine to Modern Pottery in Greece: An Introduction and Field Guide*, Bijleveld 2005, 168-171).

94. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κεραμικά του καθολικού της Παναγίας Φανερωμένης*, 16, εικ. 35· Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμια: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ8 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-archive/#11867>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 30.03.2024.

95. ΒΟΛΓΥΡΑΚΗ - ΜΑΡΙΩΝΗ, Νήσος Σαλαμίνα, 194.

Ομορφοκκλησιά, Αίγινα

Στην Αίγινα παρατηρείται επίσης η πρακτική του εντοιχισμού αγγείων, με τον ναό των Αγίων Θεοδώρων-Ομορφοκκλησιάς να αποτελεί το πρωιμότερο παράδειγμα στο νησί. Σύμφωνα με τον Μπούρα ο ναός είναι κτισμένος στα τέλη του 12ου αι., στον ευρύτατα διαδεδομένο αρχιτεκτονικό τύπο της μονόκλιτης εκκλησίας με ημικυλινδρική καμάρα και κεραμοσκεπή στέγαση⁹⁶. Η ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή στο σύνολό της, με την ανεπίχριστη ισόδομη τοιχοποιία από μεγάλους λαξευτούς πωρόλιθους με λεπτούς αρμούς, κοσμείται στη δυτική όψη με τέσσερα καθώς φαίνεται εντοιχισμένα κεραμικά, τα οποία τοποθετούνται επάνω από τη θύρα εισόδου. Παρατηρείται ότι οι πελεκητοί πωρόλιθοι που έχουν δεχτεί τα αγγεία έχουν λαξευτεί με ιδιαίτερη προσοχή. Το πρώτο και μεγάλο μεγέθους αγγείο, από το οποίο σώζεται πλέον ένα μικρό μόνο τμήμα του και ίχνη από παχύ στρώμα κονιάματος γύρω από αυτό, βρίσκεται ψηλά στην αετωματική απόληξη του τοίχου (Εικ. 23). Το αγγείο από καστανοκόκκινο πηλό, με διακόσμηση σε ανοιχτό μπλε, καστανό και μαύρο χρώμα πάνω σε λευκή κασσιτερούχα εφυάλωση, είναι εισηγμένο από την Ιταλία· ανήκει στην κατηγορία της κεραμικής πρωτομαγιόλικα του 13ου αι.⁹⁷, με αξιόλογα δείγματα αυτού του τύπου να απαντούν εντοιχισμένα στην όψη του ναού της Κοίμησης

96. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ - Λ. ΜΠΟΥΡΑ, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 55-57. Για επιγραφές, χαράγματα στον ναό βλ. Α. SCHNEIDER, Ἡ κτητορική ἐπιγραφή τοῦ ναυδρίου τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησίας Αἰγίνης, *ΕΕΒΣ* 6 (1929), 398· Μ. ΓΚΗΤΑΚΟΣ, *Ἀνέκδοτοι ἐπιγραφαί καί χαράγματα*, Αθήνα 1957, 67. Για τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού: Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ Ὁμορφῆ ἐκκλησιά Αἰγίνης, *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 243-276· Β. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, *Ἡ ὁμορφῆ Ἐκκλησία στην Αἴγινα. Εικονογραφική και τεχνοτροπική ἀνάλυση των τοιχογραφιών της* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2000· V. FOSKOLOU, What are the Byzantine Emperor and the Patriarch of Constantinople doing in Aegina? A Historical Interpretation of the Donor Inscription in the Omorpe Ekklesia (1289), στο: *Ἐν Σοφία μαθητεύσαντες Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi-Verti*, εκδ. ΣΗ. ΔΙΑΜΑΝΤΙ - Α. VASSILIOU, Oxford 2019, 376-387. Στερεωτικές εργασίες στον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού της Ομορφοκκλησιάς πραγματοποιήθηκαν το 2020 από την ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων (Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, *ΑΔ* (2020): Χρονικά, υπό δημοσίευση).

97. Μ. BORMPOUDAKI, From One Edge of the Mediterranean to the Other: Prolegomena on Mamluk and Iberian Ceramics in Venetian Crete, στο: *The Medieval Mediterranean between Islam and Christianity. Crosspollinations in Art, Architecture, and Material Culture*, εκδ. S. L. DE GIOIA - Ν. VRYZIDIS, Cairo - New York 2025, υπό δημοσίευση, 33, υποσημ. 5.

της Θεοτόκου στον Μέρμπακα Αργολίδος (13ος αι.)⁹⁸. Ενδιαφέροντα παραδείγματα αποτελούν επίσης αγγεία πρωτομαγιόλικα από τις ανασκαφές της Κορίνθου⁹⁹. Με βάση τα παραπάνω και λαμβάνοντας ακόμη υπόψη τις επιγραφές-χαράγματα (1284, 1289) και τη χρονολόγηση του τοιχογραφικού διακόσμου σε αυτή την εποχή (1289)¹⁰⁰, θεωρούμε πιθανότερη την κατασκευή του ναού της Ομορφοκκλησιάς στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αι., την εποχή δηλαδή της φραγκικής κυριαρχίας στο νησί (1204-1451), και όχι στον 12ο αι. όπως είχε υποστηριχθεί από τους Μπούρα, οι οποίοι, καθώς θεώρησαν ότι τα αγγεία είχαν καταστραφεί, χρονολόγησαν τον ναό με βάση τα αρχιτεκτονικά μόνο δεδομένα στον 12ο αι.¹⁰¹. Το δεύτερο αγγείο, από το οποίο διατηρείται μόνο η υποδοχή, είχε τοποθετηθεί επάνω ακριβώς από το ανακουφιστικό τόξο της θύρας με την οδοντωτή ταινία, σε ευθεία γραμμή με αυτό που μόλις περιγράψαμε. Άλλα δύο αγγεία πλαισίωναν το ανακουφιστικό τόξο επάνω από το ανώφλι της εισόδου, ωστόσο δεν διατηρούνται, αν και υπάρχουν οι υποδοχές από το αποτύπωμα της βάσης μικρών ανοικτών αγγείων.

Άγιος Διονύσιος-Παναγία (Επισκοπή) - Άγιος Νικόλαος - Αγία Κυριακή - Ταξιάρχες, Αίγινα

Η πρακτική του εντοιχισμού αγγείων διαπιστώνεται επίσης στον μεσαιωνικό οικισμό της Παλιαχώρας Αίγινας, όπου τα αγγεία

98. G. D. R. SANDERS, Three Peloponnesian Churches and Their Importance for the Chronology of Late 13th and Early 14th Century Pottery in the Eastern Mediterranean, στο: *Recherches sur la céramique byzantine*, εκδ. V. DÉROCHE - J.-M. SPIESER [BCH suppl. 18], Athènes - Paris 1989, 189-199· Ο ΙΔΙΟΣ, William of Moerbeke's Church at Merbaka, 584-588. Στη μελέτη αυτή ο Sanders αναχρονολόγησε τα πρωτομαγιόλικα αγγεία στο τρίτο και τελευταίο τέταρτο του 13ου αι. (SANDERS, William of Moerbeke's Church, 590-594).

99. F. WAAGÉ, Preliminary report on the medieval pottery from Corinth, *Hesperia* 3 (1934), 129-130, εικ. 1. Για μία σύντομη καταγραφή των πρωτομαγιόλικα αγγείων που έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. S. S. SKARTSIS, *Chlemoutsi Castle (Clermont, Castel Tornese), NW Peloponnese. Its pottery and its relations with the West (13th-early 19th centuries)*, [BAR International Series 2391], Oxford 2012, 46-47· A. VASSILIOU, Protomaiolica in Argolis (Peloponnese, Greece), στο: *Proceedings of the 12th AIECM3 Congress on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, τ. 1, εκδ. P. PETRIDIS - A. G. YANGAKI - N. LIAROS - E.-E. BIA [IHR/NHRF Research Library 10], Athens 2021, 503-508.

100. Βλ. υποσημ. 96.

101. ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, 57.

τοποθετούνται κατά κανόνα στη δυτική όψη των ναών, όπου και η κύρια θύρα εισόδου. Στο σύνολό τους οι ναοί χρονολογούνται την εποχή της βενετικής (1451-1540, 1687-1715) ή της οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί (1540-1687)¹⁰². Αναλυτικότερα, στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Διονυσίου-Παναγίας της Επισκοπής, δρομικός μονόχωρος με οκταγωνικό τρούλλο και εγκάρσιο κλίτος και αξιόλογο τοιχογραφικό διάκοσμο του 1610, είχαν άλλοτε εντοιχιστεί δύο μικρές κούπες στη δυτική, μνημειακή όψη του ναού. Από τα αγγεία σώζονται μόνο οι υποδοχές λαξευμένες στις παρυφές του πώρινου υπέρθυρου της εισόδου, κοσμημένου με δύο δικέφαλους αετούς και σταυρό (Εικ. 24). Σε μικρή απόσταση από τον Άγιο Διονύσιο, στον μονόχωρο με τη δίρριχτη στέγη ναό του Αγίου Νικολάου, υπάρχουν οι υποδοχές από δύο κούπες λαξευμένες, αντίστοιχα, στο πώρινο υπέρθυρο της εισόδου, επάνω από δύο ρόδακες, οι οποίοι σε συνδυασμό με δύο αντωπά πτηνά και σταυρό κοσμούν το υπέρθυρο της εισόδου στη δυτική όψη του ναού (Εικ. 25). Η πρακτική του εντοιχισμού αγγείων παρατηρείται επίσης στο μοναστηριακό συγκρότημα της Αγίας Κυριακής, με τον αρχικό προς νότο ναό αφιερωμένο στην Αγία Κυριακή, διακοσμημένο με τοιχογραφίες του 17ου αι., και τον βόρειο στη Ζωοδόχο Πηγή. Πρόκειται για μονόχωρους ναούς κατασκευασμένους με λαξευτούς λίθους, με οξυκόρυφη καμάρα εσωτερικά και δίρριχτη στέγη εξωτερικά. Υποδοχή για τον εντοιχισμό αγγείου υπάρχει στη δυτική όψη του ναού της Αγίας Κυριακής, λαξευμένη στον πωρόλιθο επάνω από το ανακουφιστικό τόξο της θύρας εισόδου¹⁰³. Το αγγείο έχει σήμερα απολεσθεί, όπως το σύνολο των αγγείων που είχαν εντοιχιστεί άλλοτε στην Παλιαχώρα, με εξαίρεση μοναχά τον ναό των Ταξιαρχών όπου η πλειονότητα των αγγείων διασώζεται *in situ*.

Η εκκλησία αυτή αποτελεί επιμελημένη κατασκευή χτισμένη στον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού με οκταγωνικό τρούλλο και τέσσερα μονόλοβα παράθυρα στις πλευρές του¹⁰⁴. Έχει κατασκευαστεί με αργολιθοδομή και άφθονο συνδετικό κονίαμα και λαξευτούς γωνιόλιθους, ενώ στο εσωτερικό της διατηρείται αποσπασματικά

102. Για τους ναούς της Παλιαχώρας βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Παλιαχώρα*, 141-142· ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Χριστιανική Αίγινα*, 388-393, 403-410, 415-416· Χ. ΠΕΝΝΑΣ, *Ἡ Βυζαντινὴ Αἴγινα*, Αθήνα 2004, 54, 62.

103. ΠΕΝΝΑΣ, *Ἡ Βυζαντινὴ Αἴγινα*, 62.

104. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Χριστιανική Αἴγινα*, 422-423.

τοιχογραφικός διάκοσμος. Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη και αρχαία επιτύμβια πλάκα στη θέση παλαιού θυρώματος επάνω από το σημερινό ορθογώνιο παράθυρο κοσμούν τη δυτική πλευρά, όπου είχαν τοποθετηθεί τρία ή ενδεχομένως τέσσερα αγγεία, σε τριγωνική διάταξη, στο τύμπανο της αετωματικής απόληξης της όψης (Εικ. 26). Εκείνο στην κορυφή του τριγώνου, μεγάλου μεγέθους όπως εμφανίζεται από το αποτύπωμά του, δεν σώζεται πλέον. Από τα δύο αγγεία που υπάρχουν σήμερα, εκατέρωθεν της επιτύμβιας πλάκας, εκείνο προς βορρά, είναι μεγάλου μεγέθους με καμπύλα τοιχώματα και οριζόντιο χείλος και καλύπτεται με άσπρη κασιτερούχα εφυάλωση. Στο εσωτερικό του, στις τρεις ζώνες που δημιουργούν ομόκεντροι κύκλοι, σώζονται ελάχιστα ίχνη από φυτικό διάκοσμο σε μπλε και χρυσό χρώμα. Ζεύγη από επιμήκη φυτικά μοτίβα σε μπλε χρώμα κοσμούσαν άλλοτε τα εσωτερικά τοιχώματα και το χείλος, εναλλάξ με φύλλα μαϊντανού σε χρυσό χρώμα, ενώ κουκκίδες συμπλήρωναν τον διάκοσμο. Το αγγείο αυτό, στον τύπο «loza dorada»¹⁰⁵, εντάσσεται στην ώριμη κεραμική παραγωγή των εργαστηρίων της Βαλένθια και επομένως χρονολογείται στον 15ο αι., όπως αντίστοιχα παρόμοια *bacini* εντοιχισμένα σε ναούς της Κρήτης¹⁰⁶. Το αγγείο στην άλλη πλευρά της τριγωνικής διάταξης, με τα κοίλα τοιχώματα και το οριζόντιο χείλος είναι από καστανοκόκκινο πηλό. Ίχνη τριποδίσκου διακρίνονται στον πυθμένα. Στρώμα λευκού παχύρρευστου επιχρίσματος καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια. Μαύρη γραμμή περιτρέχει τα τοιχώματα και την άκρη του χείλους εσωτερικά, ενώ μεγάλες πινελιές πράσινου και κίτρινου χρώματος εναλλάξ ρέουν

105. Για την κατηγορία «loza dorada» βλ. ενδεικτικά, B. MARTÍNEZ CAVIRÓ, *La loza dorada*, Madrid 1982· J. COLL CONESA, *La cerámica Valenciana. Apuntes para una síntesis*, Valencia 2009, 83-92· J. ROSE-ALBRECHT, Valence, στο: *Le calife, le prince et le potier, les faïences à reflets métalliques*, εκδ. J. ROSE-ALBRECHT, Lyon - Paris 2002, 76-115.

106. *Bacini* με παρόμοιο διάκοσμο σώζονται στον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και του Αγίου Πνεύματος στα Βλαχιάνα Μαλεβιζίου (YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 40, fig. 9· BORMPOUDAKI, *From One Edge of the Mediterranean*, 24-25, ειχ. 1.7-1.9) και του Αγίου Φανουριού στη μονή Βαλασιμονέρου στην Κρήτη (BORMPOUDAKI, *From One Edge of the Mediterranean*, 25), στον ναό του Αγίου Παντελεήμονα και Αγίου Δημητρίου στα Περιβόλια Χανίων (YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 105, ειχ. 92) και στην Παναγία Ελεούσα στην Κιθαριάδα (A. G. YANGAKI, *Immured Vessels in the Church of Panagia Eleousa, Kitharida, Crete*, στο: *Glazed Pottery of the Mediterranean and the Black Sea Region, 10th to 18th Century*, εκδ. S. BOCHAROV - V. FRANÇOIS - A. SITDIKOV, Kazan - Kishinev 2017, 147-148, ειχ. 13).

στα τοιχώματα και διακοσμούν το χείλος. Το αγγείο χρονολογείται πιθανώς στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Ανάμεσα στα δύο αγγεία είχε άλλοτε τοποθετηθεί σε υποδοχή λαξευμένη σε μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος μικρού μεγέθους αγγείου.

Στη βόρεια όψη, όπου διανοίχτηκε η θύρα εισόδου στον ναό λόγω της διαμόρφωσης του εδάφους, τοποθετήθηκαν δύο μικρές κούπες, εκατέρωθεν του ανακουφιστικού τόξου (Εικ. 27). Εκείνη στα δυτικά είναι διακοσμημένη με ανθέμια σε χρυσό χρώμα επάνω σε άσπρη κασσιτερούχα εφυάλωση, επομένως ανήκει στην ώριμη κεραμική παραγωγή των εργαστηρίων της Βαλένθια και πιο συγκεκριμένα στην κατηγορία «loza dorada clásica» και χρονολογείται στις αρχές του 15ου αι. Παρόμοια αγγεία έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου, ανάμεσά τους στην Κρήτη¹⁰⁷ ή στην Ρόδο¹⁰⁸. Στα ανατολικά η κούπα με τα κοίλα τοιχώματα και το όρθιο χείλος, τη μονόχρωμη καστανή εφυάλωση εφαρμοσμένη απευθείας καθώς φαίνεται στην κεραμική επιφάνεια και τα αποτυπώματα τριποδίσκου στον πυθμένα, ανήκει στην κατηγορία της μονόχρωμης βυζαντινής κεραμικής της υστεροβυζαντινής περιόδου, με παρόμοια αγγεία να εντοιχίζονται σε εκκλησίες της Κρήτης¹⁰⁹. Πιθανώς χρονολογείται στον 14ο αι. Σημειώνεται, τέλος, ότι τα δύο αγγεία από την ιβηρική χερσόνησο συνδέονται πιθανώς με την καταλανική παρουσία στην Αίγινα (μετά το 1319), η οποία υπό την ηγεσία της οικογένειας των

107. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα αγγεία στο μοναστήρι του Αγίου Φανουρίου στο Βαλσαμόνερο και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και του Αγίου Πνεύματος στα Βλαχιανά Μαλεβιζίου βλ. YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 40, εικ. 9 BORMPOUDAKI, *From One Edge of the Mediterranean*, 23-24, εικ. 1.6-1.7, όπου αναφέρονται αντίστοιχα παραδείγματα.

108. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, *Εισηγμένη κεραμική στη Ρόδο στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας στο: Ρόδος 2400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους*, Αθήνα 2000, 421-422. Αγγεία με διακόσμηση από ανθέμια σε χρυσό χρώμα έχουν επίσης βρεθεί στην Ιταλία βλ. G. BERTI - E. TONGIORGI, *Ceramiche importate dalla Spagna nell'area pisana dal XII al XV secolo*, Siena 1985, 49, πίν. VII.1.

109. Για τη μονόχρωμη βυζαντινή κεραμική βλ. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 120 κ.εξ., όπου συγκεντρωμένη και η σχετική βιβλιογραφία. Μονόχρωμη κεραμική με καστανό επίχρισμα απαντά επίσης στα εργαστήρια της ιταλικής χερσονήσου βλ. επιλεκτικά: D. PRINGLE, *La ceramica dell' area sud del convento di S. Silcestro a Genova*, *Archeologia Medievale* 4 (1977), 100-160 G. ERICANI, *Invetriata e Graffita Arcaica nel Veveto orientale e meridionale*, στο: *La ceramica nel Veneto*, εκδ. ERICANI - MARINI, 45-59.

Καοπένα (Caupena) διήρκησε έως το 1451¹¹⁰. Επομένως τα εν λόγω *bacini* θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο πρώτο μισό του 15ου αι.

Άγιος Νικόλαος, Καμίνι, Ύδρα

Πρόκειται για έναν μονόχωρο μικρού μεγέθους λιθόκτιστο ναό με τη δυτική του όψη να αποτελεί τμήμα του υψηλού μανδρότοιχου οικίας άλλοτε ιδιοκτησίας ιατρού Λάμπρου Χαραμή¹¹¹. Στη δυτική όψη του ναού, σε σημείο δηλαδή ορατό από τον κεντρικό δρόμο, και πιο συγκεκριμένα στην αετωματική απόληξη και περιμετρικά της κόγχης επάνω από την κύρια θύρα εισόδου στον ναό βρίσκονται τρία εντοιχισμένα αγγεία¹¹², διαφορετικών εργαστηρίων. Το μεσαίο, μία μικρή κούπα με ακτινωτό διάκοσμο σε πράσινο χρώμα, αποτελεί δείγμα της πολύχρωμης μαγιόλικα κεραμικής του 17ου αι., η οποία συνδέεται με την κεραμική παραγωγή του Μοντελούπο¹¹³ ή ακόμη του Λάτσιο και της Ούμπρια¹¹⁴ (Εικ. 28)· όμοια αγγεία έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στη Μονεμβασιά¹¹⁵ και στο Ναύπλιο¹¹⁶. Στην ίδια κατηγορία της πολύχρωμης μαγιόλικα κεραμικής του 17ου αι., ανήκει επίσης το προς βορρά αγγείο με τον πολύχρωμο φυτικό διάκοσμο σε σκούρο μπλε, πράσινο, κίτρινο και γκρι χρώμα και το γράμμα S στο κέντρο του πυθμένα ως μέρος της διακόσμησης, το οποίο παραπέμπει στο εργαστήριο κατασκευής του και

110. Βλ. ενδεικτικά Κ. SETTON *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, Cambridge-Massachusetts 1948, 13· Ε. AYENSA I PRAT, Catalan domination in Greece during the 14th century: History, archaeology, memory and myth, *Catalan Historical Review* 13 (2020), 46-48.

111. Γ. ΣΑΧΙΝΗ, *Ἐκκλησάκια, Ἐκκλησίες, Ἐρημοκλήσια Ὑδρας, Ἱστορική και Λαογραφική παρουσίαση*, Πειραιάς 1972, 89-90. Ευχαριστώ θερμά την κα Γιαγκάκη για την υπόδειξη του μνημείου.

112. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών*, 70-71.

113. Η. BLAKE, From maiolica to terracota: Montelupo and the Levant in the early modern period, στο: *Proceedings of the 12th AIECM3 Congress on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, εκδ. Ρ. PETRIDS – Α. Γ. YANGAKI – Ν. LIAROS – Ε.-Ε. ΒΙΑ, 145, εικ. 3· ΒΕΡΤΙ, *Il museo della ceramica*, 325, αρ. 46.

114. POOLE, *Italian maiolica*, 232, αρ. 309.

115. *Πηλός και Χρώμα*, εκδ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, 109, αρ. 67 (Γ. ΣΚΑΓΚΟΥ).

116. Α. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Κεραμική ιταλικών εργαστηρίων στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο, στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου: Της Βενετίας τ' Ανάπλι. 300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής 1715-2015 (Ναύπλιο, 9-11 Οκτωβρίου 2015)*, εκδ. Ε. ΛΙΑΤΑ, *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 9 (2017), 342, εικ. 16.

συνδέεται με αυτά του Μοντελούπο¹¹⁷ (Εικ. 29). Το προς νότο αγγείο είναι των εργαστηρίων του Τσανάκκαλε και παρουσιάζει παρόμοιο διάκοσμο με κεραμικό εντοιχισμένο στον ναό του Αγίου Γεωργίου στη Δρακώνα Χανίων, σειρά πινάκων αυτού του τύπου εντοπίζονται επίσης στον ναό της Αγίας Τριάδος στην Αγία Ρουμέλη Χανίων¹¹⁸.

Άγιος Ελευθέριος, Κιάφα, Ύδρα

Στην κατηγορία των μνημείων με εντοιχισμένα αγγεία προστίθεται ακόμη ο ναός του Αγίου Ελευθερίου στην Κιάφα Ύδρας. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Σαχίνη πρόκειται για παλιά ενοριακή εκκλησία αφιερωμένη αρχικά στα Εισόδια της Θεοτόκου και κτισμένη πριν το 1800¹¹⁹. Η χρονολόγηση αυτή θεωρούμε ότι μπορεί να επιβεβαιωθεί από τα αγγεία που διατηρούνται εξωτερικά στην αψίδα του ιερού. Ο μονόχωρος ναός με τη δίρριχτη στέγη, κατασκευασμένος από λαξευτούς και ημίεργους λίθους και επιχρισμένος εξωτερικά, σώζει στην τρίπλευρη αψίδα τρία όμοια αγγεία. Είναι εντοιχισμένα σε κάθε πλευρά της αψίδας, σε οριζόντια διάταξη, με εκείνο στα βόρεια, από το οποίο διακρίνεται η υποδοχή που δημιουργείται στη λιθοδομή και μέρος του λεπτού κονιάματος για την πρόσφυση του αγγείου, να σώζεται τμηματικά. Πρόκειται για μονόχρωμες κούπες με βαθύ σώμα κοίλο και οριζόντιο στενό χείλος, οι οποίες φέρουν σκούρα πράσινη στιλπνή εφυάλωση και ίχνη τριποδίσκου στον πυθμένα. Εκείνο στη βόρεια πλευρά σώζει στον πυθμένα έξεργο δακτύλιο, στοιχείο που υποδεικνύει χρονολόγηση στον πρώιμο 19ο αι.¹²⁰. Οι κούπες στον Άγιο Ελευθέριο παραπέμπουν σε αυτές που έχουν εντοιχιστεί στον ναό του Αγίου Νικολάου Λεϊμονιών, στη Σαλαμίνα, εκεί στη βόρεια πλευρά, όπου και η κύρια είσοδος στον ναό.

117. BERTI, *Il museo della ceramica*, 347-348, αρ. 58b POOLE, *Italian maiolica*, 125, αρ. 182. Αγγείο με το γράμμα S το οποίο έχει συνδεθεί με την κεραμική παραγωγή του Μοντελούπο απαντά επίσης στη Ashmolean Museum στην Οξφόρδη (T. WILSON, *Italian Maiolica and Europe: Medieval, Renaissance, and later Italian pottery in the Ashmolean Museum*, Oxford, Oxford 2017, 63, αρ. 13).

118. YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 111, εικ. 40 YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 112-114, εικ. 108-114.

119. ΣΑΧΙΝΗ, *Εκκλησιάκια, Εκκλησίες, Έρημοκλήσια Ύδρας*, 57.

120. BAKIRTZIS, *Didymoteichon*, πίν. IV/10 LIAROS, *Late Ottoman Tableware*, 207, πίν. II, 10c, 211.

Άγιος Αντώνιος, Παλαιοχώρα, Κύθηρα

Δύο μόνο μνημεία με εντοιχισμένα αγγεία εντοπίζονται στο νησί των Κυθήρων, το οποίο τελούσε υπό βενετική κατοχή την εποχή που μας απασχολεί. Και τα δύο βρίσκονται στο μεσαιωνικό κάστρο της Παλαιοχώρας. Η πρώτη ομάδα αγγείων απαντά στον δίκλιτο, με άνισου μεγέθους κλίτη και φτιαγμένο με αργολιθοδομή ναό του Αγίου Αντωνίου¹²¹. Το μνημείο, το οποίο είναι προσκολλημένο στα δυτικά σε παλαιότερο, σε ερειπιώδη κατάσταση ναό, χρονολογείται στο τέλος του 15ου αι., όπως συνεπάγεται από τον ιδιαίτερα αξιόλογο τοιχογραφικό διάκοσμο που σώζεται στο εσωτερικό του¹²², στοιχείο που υποδηλώνει την υψηλή κοινωνική θέση του κτήτορά του, αλλά και το οξυκόρυφο υστερογοθτικό περιθύρωμα της εισόδου, το οποίο επίσης αποτελεί ένδειξη χρονολόγησης του μνημείου στην εποχή της βενετοκρατίας (1238-1797). Από την επιτόπια αυτοψία διαπιστώθηκε ότι τέσσερα *bacini* είχαν εντοιχιστεί στο νότιο καμαροσκέπαστο και στεγασμένο με βυζαντινά κεραμίδια κλίτος του ναού, τρία στην αετωματική απόληξη του ανατολικού τοίχου επάνω από την αψίδα του ιερού και ένα στο μέσον του νότιου τοίχου, επάνω από το τετράγωνο θύρωμα πλαισιωμένο με πώρινο περιθύρωμα. Από τα αγγεία του ανατολικού τοίχου σώζονται μόνο οι υποδοχές που δημιουργούνται στην αργολιθοδομή και αυτές φραγμένες σήμερα με τσιμεντοκονίαμα. Στον νότιο τοίχο η κοιλότητα για την υποδοχή του αγγείου καλύπτεται με κονίαμα, επί του οποίου στερεώνεται το αγγείο με τη χρήση μικρών λίθων και κονιάματος. Το *bacino* εκεί, από ανοιχτόχρωμο καστανό πηλό, με ημισφαιρόμορφο σώμα, επίπεδο πυθμένα, ελαφρώς καμπύλα τοιχώματα και με κατεστραμμένη σήμερα τη διακόσμησή του, εντάσσεται σύμφωνα με τη μελέτη των G. Ince και A. Ballantyne στην κατηγορία της πολύχρωμης κεραμικής με μολυβδούχο εφυάλωση «RMR Ware», των εργαστηρίων της νότιας Ιταλίας (13ος-15ος αι.)¹²³. Η κατηγορία αυτής της κεραμικής έχει βρεθεί

121. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Βυζαντινά καὶ μεσαιωνικά μνημεία Κυθήρων, *ΑΔ* 20 (1965), 196-ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΜΠΙΘΑ, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθήρων*, 89-90.

122. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΜΠΙΘΑ, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθήρων*, 88-95.

123. G. INCE - A. BALLANTYNE, *Paliochora on Kythera: Survey and Interpretation: studies in medieval and post-medieval settlements* [BAR Int. Ser. 1704], Oxford 2007, 31, εικ. 58d. Ενδεικτική βιβλιογραφία D. WHITEHOUSE, Proto-maiolica, *Faenza* 66 (1980), 77-87 D. DUFURNIER - A. M. FLAMBARD - G. NOYÉ, À propos de céramique R.M.R.: problèmes

σε ανασκαφές της Κορίνθου¹²⁴ και εντοιχισμένη, ενδεικτικά, σε ναούς της Κρήτης¹²⁵. Σε μία ακόμη εκκλησία της Παλαιοχώρας, ανώνυμη, είχαν άλλοτε τοποθετηθεί δύο αγγεία από το ένα σώζεται μόνο η υποδοχή, ενώ στο άλλο η διακόσμηση έχει φθαρεί¹²⁶.

Συνοπτικές παρατηρήσεις για τα εντοιχισμένα αγγεία

Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι τα υπό εξέταση αγγεία εντοιχίζονται σε ναούς που αποτελούν στο σύνολό τους φροντισμένες κατασκευές, κοσμημένες εξωτερικά με παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη, πώρινα πλαίσια, κεραμοπλαστικό διάκοσμο και άλλα στοιχεία, ή στο εσωτερικό τους με αξιόλογες τοιχογραφίες. Τα στοιχεία αυτά υποδεικνύουν πλούσιους κτήτορες. Γενικά υπάρχει η πρόθεση για την επίτευξη ενός καλαίσθητου αποτελέσματος, το οποίο ενισχύεται με την τοποθέτηση αγγείων που ταιριάζουν χρωματικά μεταξύ τους εντοιχίζονται συνήθως επάνω από την κεντρική θύρα εισόδου αλλά και περιμετρικά στους εξωτερικούς τοίχους, προκειμένου να είναι διακριτά στους πιστούς που εισέρχονται στον ναό. Κατά κύριο λόγο επιλέγεται η τριγωνική διάταξη και γενικά ο εντοιχισμός αγγείων ανά τριάδες. Η χρονολόγησή τους προηγείται της εποχής κατασκευής των ναών και δεν φαίνεται να υπάρχουν μνημεία όπου τα κεραμικά αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες. Σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, τα οποία ωστόσο είναι αποσπασματικά λόγω της κατάστασης διατήρησης των μνημείων ή των αγγείων σε αυτά, παραδείγματα αγγείων που χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους δεν φαίνεται να σώζονται σε μνημεία αρμοδιότητας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων. Αντίθετα η χρήση των μεταβυζαντινών αγγείων είναι συνήθης. Απαντά κυρίως στη Σαλαμίνα (παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου στη Φανερωμένη

de définition et de classement, problèmes de répartition, στο: *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale (Siena - Faenza 1984)*, Firenze 1986, 259-260, 272.

124. G. D. R. SANDERS, An assemblage of Frankish pottery at Corinth, *Hesperia* 56 (1987), 159-195.

125. A. YANGAKI, Immured vessels in churches on Crete: Preliminary observations on material from the prefecture of Rethymnon, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', 34 (2013), 381-382, εικ. 9. Η ΙΔΙΑ, Immured Vessels in the Church of Panagia Eleousa, Kitharida, 143-144, εικ. 7-8.

126. INCE - BALLANTYNE, *Paliochora on Kythera*, 31, εικ. 60, πίν. 5. Τα στοιχεία αυτά δεν σώζονται πλέον στο μνημείο.

και στα Λειμόνια), στην Ύδρα (Άγιος Ελευθέριος) και προφανώς στην Αίγινα (Παλιαχώρα). Επιλέγονται αγγεία κυρίως εισηγμένα, είτε λιγότερο από την Ανατολή (Ιζνίκ, Κιουτάχεια, Τσανάκκαλε), είτε από εργαστήρια της βηρικής χερσονήσου και περισσότερο της Ιταλίας. Τα προϊόντα των τελευταίων καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, από τον 13ο έως και τον 18ο αι., υποδηλώνοντας την ευρύτατη διάδοσή τους στον ελλαδικό χώρο, κυρίως μέσω του εμπορίου που διεξαγόταν στους κόλπους της ανατολικής μεσογειακής λεκάνης. Τα αγγεία αυτά τοποθετούνται σε ναούς που ανήκουν στο Ορθόδοξο δόγμα, όπως προκύπτει από τον τοιχογραφικό τους διάκοσμο, κτισμένους είτε σε τουρκοκρατούμενες ή σε λατινοκρατούμενες περιοχές από κτήτορες που διέθεταν οικονομική ευμάρεια και κατ' επέκταση υψηλή κοινωνική θέση, παρέμειναν ωστόσο προσηλωμένοι στην Ορθόδοξη πίστη.

ΜΑΡΙΑ ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στην περιοχή της δυτικής Αττικής, των νησιών του Αργοσαρωνικού και των Κυθήρων η πρακτική απαντά σε 18 μνημεία. Από αυτά, εντοπίζεται μόνον σε τρία μνημεία κατά τον 13ο αι.: στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στο Αλεποχώρι και στην Ομορφοκκλησιά Αίγινας, επίσης στους Ταξιάρχες στην Παλιαχώρα Αίγινας, ενώ απαντά και στον Άγιο Γεώργιο Γκίνανι στη Σαλαμίνα της περιόδου της λατινικής κυριαρχίας. Πολύ περισσότερα είναι τα μνημεία που χρονολογούνται από τον 17ο αι. και μετά, υποδηλώνοντας μία εκ νέου άνθηση της πρακτικής, στοιχείο που προκύπτει και από μνημεία της ανατολικής Αττικής¹²⁷. Μάλιστα, βάσει του αριθμού των μνημείων που εντοπίζονται σε συγκεκριμένες περιοχές, όπως στα Μέγαρα, στη Σαλαμίνα και στην Αίγινα, φαίνεται ότι εκεί πλέον του ενός μνημείου διαφορετικού αρχιτεκτονικού τύπου ακολουθεί την πρακτική, δηλώνοντας μία μεγαλύτερη διεξόδυσή της. Ενώ η πρακτική κατά τον 13ο-15ο αι. διατηρείται σε τρεις τύπους μνημείων, τον μονόκλιτο σταυρεπίστεγο, τον μονόκλιτο καμαροσκέπαστο και τον ελεύθερο

127. Για τις σχετικές πληροφορίες, βλ. την αντίστοιχη μελέτη (Μέρος Α').

σταυρό με τρούλλο, από τα τέλη του 15ου αι. και μετά φαίνεται ότι, με την εξαίρεση του Καθολικού της Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα που ανήκει στον τύπο της τρικλιτής βασιλικής με τρούλλο, η χρήση εντοπίζεται σαφώς σε μονόκλιτους ή δίδυμους κυρίως καμαροσκέπαστους ναούς, διάσπαρτους τόσο στην ενδοχώρα της δυτικής Αττικής όσο και στη Σαλαμίνα, στην Αίγινα, στην Ύδρα και στα Κύθηρα (Πίν. Ι). Ως προς αυτό, η επιβίωση της πρακτικής έχει άμεσες αναλογίες με τα στοιχεία από την περιοχή της ανατολικής Αττικής. Ενώ κατά την πρώτη περίοδο τα αγγεία εντοπίζονται σε συνθέσεις συμπληρωματικές σε φωτιστικές θυρίδες ή θυρώματα, κατά τη δεύτερη περίοδο δημιουργούν ανεξάρτητες συνθέσεις, συχνά στην πρόσοψη του μνημείου, όπου κυρίως απαντά η συνήθεια να πλαισιώνουν ένα προσκυνητάριο. Ξεχωρίζει επίσης η πρακτική σε δύο ναούς της Αίγινας να εντοιχίζονται αγγεία σε υποδοχές που έχουν κατάλληλα λαξευτεί στο πώρινο υπέρθυρο εισόδου (Εικ. 24-25), αποτελώντας κατά τους πρώιμους νεότερους χρόνους μία διαφορετική έκφραση της λάξευσης ανάλογων υποδοχών σε λίθους, όπως αυτή απαντά για παράδειγμα τον 13ο αι. στη Μεταμόρφωση Σωτήρος στο Άνω Αλεποχώρι¹²⁸. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στην περίπτωση των ήδη δημοσιευμένων κεραμικών από την Παναγία Φανερωμένη στη Σαλαμίνα, καθώς αποτελούν το πιο πολυάριθμο σύνολο εντοιχισμού στην Αττική. Βάσει της χρονολόγησης των επιμέρους αγγείων (πρώτο μισό 16ου έως και αρχές 17ου αι.)¹²⁹ συγκριτικά με όσα έχουν υποστηριχτεί για τη χρονολόγηση του μνημείου (τελευταίο τέταρτο 17ου αι.) προκύπτει ότι μεσολάβησαν αρκετές δεκαετίες από το πλαίσιο κυκλοφορίας των πρώτων μέχρι τον εντοιχισμό τους που προφανώς έγινε κατά την ανέγερση του μνημείου¹³⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι τμήμα από τον πυθμένα αγγείου Ιζνίκ φαίνεται ότι εντοιχίστηκε εξαρχής σε ημιτελή μορφή στο μνημείο (Εικ. 30): αυτό προκύπτει από τον αποσπασματικό τρόπο διατήρησής του, καθώς είναι σαφές ότι είχε υποστεί μεταγενέστερη

128. Για περισσότερα στοιχεία βλ. παραπάνω.

129. Για την επιμέρους χρονολόγηση των αγγείων βλ. πιο πάνω και: Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμματα: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ1-26 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11838>> Ημερομηνία επίσκεψης: 03.04.2024, από όπου οι σύνδεσμοι για τα επιμέρους αγγεία.

130. Βλ. για τη σχετική επιχειρηματολογία του σύγχρονου εντοιχισμού και: ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κεραμικὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Παναγίας Φανερωμένης*, IV, 24.

της παραγωγής του επεξεργασία, προκειμένου να αποκτήσει κυκλικό σχήμα παραπέμποντας σε μορφή μεταλλίου ως τέτοιο εντοιχίστηκε στο μνημείο, λαμβάνοντας υπόψη και τον ομοιόμορφο τρόπο πλαισίωσής του από το γύρω κονίαμα¹³¹. Εφόσον δεχτούμε λοιπόν ότι το μνημείο δεν έχει προγενέστερη φάση κατασκευής¹³², τότε θα πρέπει να θεωρηθεί ότι τα κεραμικά, που ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες, εκφράζουν μία ακόμα περίπτωση «κειμηλίων» που εντοιχίστηκαν σε μεταγενέστερο χρόνο σε μνημείο, όπως ανάλογες σε μνημεία στην Κρήτη¹³³. Αυτό ενισχύεται δεδομένου ότι εσωτερικά το σύνολο των κεραμικών δεν διακρίνεται από χρονολογική συνοχή, καθώς άλλα χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 16ου, άλλα στο δεύτερο μισό του 16ου, άλλα στο τέλος του 16ου-αρχές του 17ου αι. Το σύνολο εντάσσεται στην κατηγορία III.C.b. των σχέσεων μεταξύ συνόλου αγγείων και μνημείου¹³⁴, σύμφωνα με την οποία πολλές διαφορετικές κατηγορίες αγγείων δημιουργούν ένα μη σύγχρονο σύνολο που χρονολογείται νωρίτερα από τη χρονολογία του μνημείου. Βάσει όλων των παραπάνω και ιδίως του ότι κεραμικά πλέον της μίας κατηγοριών κεραμικής διαφορετικών χρονολογιών εντοιχίστηκαν στον ναό, είναι λογικό να υποτεθεί ότι τα αγγεία ήταν για μεγάλο διάστημα στην κατοχή διαφορετικών ενδεχομένως προσώπων συνδεδεμένων με την ανέγερση του μνημείου και εντοιχίστηκαν εκεί, πολύ πιθανόν ως αφιερώματα, κατά το κτίσιμό του. Σε αυτό το πλαίσιο έχει αναφερθεί ότι η επιλογή τους για τα συγκεκριμένα αγγεία πιθανόν εξεφραζε την ανάγκη να κοσμήσουν εξωτερικά το μνημείο με πλούσια διακοσμημένα κεραμικά κάποιας αξίας¹³⁵.

Ιταλικά αλλά και κεραμικά προφανώς βυζαντινών εργαστηρίων απαντούν κατά τον 13ο αι. (Ομορφοκκλησιά Αίγινας και Μεταμόρφωση Σωτήρος στο Άνω Αλεποχώρι, αντίστοιχα). Η διάχυση ιταλικής κεραμικής διατηρείται και κατά την επόμενη εποχή, με το παράδειγμα

131. Για το αγγείο αυτό βλ. Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, Λήμια: ΚΑΘΟΛΙΚΟΜΟΝΙΑΝΦΑΝΕΡ/ΣΑΛ/ΝΑΤΤ/ΑΓ25 <<https://immuredvessels.gr/database/monuments-search/#11895>>· Ημερομηνία επίσκεψης: 03.04.2024.

132. Σχετικά με τις απόψεις βλ. βιβλιογραφία στις υποσημ. 60-64.

133. Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 165-168 (με βιβλιογραφία).

134. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 147, εικ. 184.

135. YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 107.

από τον Άγιο Αντώνιο στα Κύθηρα, ενώ διευρύνεται κατά τον 17ο και έως και τις αρχές του 19ου αι., όπως μαρτυρούν τα αγγεία από περιοχές της Λιγουρίας, της Απουλίας και της Καμπανίας σε μνημεία της δυτικής Αττικής (Ψάθα, Χασιά), της Σαλαμίνας και της Ύδρας. Μαζί με αυτά στον 15ο αι. απαντούν αγγεία από την ιβηρική χερσόνησο ενώ από τον 16ο αι. και μετά και κεραμικά από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη, αρχικά δείγματα του Ιξνίκ (Παναγία Φανερωμένη στη Σαλαμίνα) και αργότερα της παραγωγής του Διδυμοτείχου και του Τσανάκκαλε για τον 18ο και 19ο αι. Επιβεβαιώνονται οι δύο «πόλοι» από όπου αντλούνται κεραμικά για να εντοιχιστούν σε εκκλησιαστικά μνημεία του ελλαδικού χώρου από τον 16ο αι. και μετά¹³⁶.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

ΣΥΝΤΟΜΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΟΥ ΑΓΓΕΙΩΝ ΣΕ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ, ΤΟΥ ΑΡΓΟΣΑΡΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ

Από όσα παρουσιάστηκαν στις δύο μελέτες (Μέρος Α΄ και Β΄) συνάγεται ότι η πρακτική είχε γνωρίσει αρκετή άνθηση στην Αθήνα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, αποτελώντας, με τα παραδείγματα της Σωτείρας Λυκοδήμου, των Αγίων Θεοδώρων, της Αγίας Αικατερίνης, των Ταξιαρχών (Πίν. Ι), την περιοχή –μαζί με εκείνη της Μέσα Μάνης στην Πελοπόννησο¹³⁷– όπου εντοπίζονται τα πρώτα παραδείγματα χρήσης της στον ελλαδικό χώρο. Στην αττική ενδοχώρα, όμως, βάσει τουλάχιστον των στοιχείων που διατηρήθηκαν ως τις μέρες μας, φαίνεται ότι η χρήση εντοιχισμένων εφυαλωμένων αγγείων σε όψεις εκκλησιαστικών μνημείων, με την εξαίρεση ναών όπως το Καθολικό της Μονής Καισαριανής, η Ομορφοκκλησιά στο Γαλάτσι και η Παναγία Βαραμπά στο Μαρκόπουλο, δεν είχε ιδιαίτερη απήχηση. Μνημεία όπως η Μεταμόρφωση Σωτήρος στο Άνω Αλεποχώρι, ο Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο ενισχύουν την εντύπωση ότι και για τον 13ο αι. η πρακτική δεν ήταν ευρέως διαδεδομένη. Αντίθετα, όπως δηλώνει ο μεγάλος αριθμός μνημείων (10) που εντάσσονται στην

136. Βλ. σχετικά: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 106-108.

137. YANGAKI, *The bacini in Churches of the Mesa Mani*, 627-639.

περίοδο του 17ου-18ου αι. και διατηρούν ίχνη της πρακτικής είναι δηλωτικός της αναβίωσης του εντοιχισμού κατά την οθωμανική περίοδο στην Αττική. Μάλιστα, αυτή η εικόνα από την ηπειρωτική Αττική συμπληρώνεται από τα παραδείγματα μνημείων που χρονολογούνται από τον 17ο αι. και μετά στη Σαλαμίνα, την Αίγινα και την Ύδρα. Σε αυτά προστίθεται η μαρτυρία από τα Κύθηρα, όπου εντοπίζεται η πρακτική κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας, σε αναλογία με την πολύ μεγαλύτερη διάχυσή της στη βενετοκρατούμενη Κρήτη¹³⁸. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι με εξαίρεση δύο μνημεία του 13ου αι. στην ενδοχώρα της Αττικής (Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο, Μεταμόρφωση Σωτηρός στο Άνω Αλεποχώρι), μακριά από αστικά κέντρα, και δύο στην Αθήνα που χρονολογούνται μετά το 1204 (Άγιος Ιωάννης Μαγκούτης, Άγιος Φίλιππος) δεν εντοπίζεται ιδιαίτερα ουσιαστική συνέχιση της χρήσης του εντοιχισμού αγγείων κατά την περίοδο του Δουκάτου των Αθηνών, όταν η Αττική βρέθηκε διαδοχικά υπό την κυριαρχία των Φράγκων, των Καταλανών, του οίκου των Ατσαγιόλι και μίας βραχύβιας βενετικής κατοχής στα τέλη του 14ου-αρχές 15ου αι.¹³⁹. Αν συγκριθεί αυτή η εικόνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από βενετοκρατούμενες περιοχές της ίδιας περιόδου, με χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτά της Κρήτης, αλλά και από περιοχές της Πελοποννήσου είτε υπό βυζαντινή διοίκηση (Μυστράς) είτε υπό άλλες κυριαρχίες, ενισχύεται η άποψη ότι τελικά η πρακτική γενικά «ευδοκίμησε» σε περιοχές με μακράς διάρκειας βυζαντινή ή βενετική παρουσία. Από όσα προηγήθηκαν, χρήσιμο είναι να τονιστεί ότι παρατηρώντας τους τρόπους εντοιχισμού των αγγείων στις δύο κύριες περιόδους διάχυσης της πρακτικής στην Αττική και τα νησιά του Αργοσαρωνικού, ενώ για τη βυζαντινή περίοδο σαφώς η χρήση των εφυαλωμένων αγγείων υποτάσσεται σε άλλες αρχιτεκτονικές δομές, κυρίως συνδεδεμένη με τύμπανα τόξων παραθύρων, για την οθωμανική περίοδο το σχήμα που κυριαρχεί είναι μία προτίμηση διακόσμησης της δυτικής κυρίως όψης των μονόχωρων ή διπλών,

138. Για τις πληροφορίες για την Κρήτη βλ. αντιπροσωπευτικά: YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 23-39.

139. K. M. SETTON, *A History of the Crusades*, τ. 3, *The Fourteenth and the Fifteenth Centuries*, Wisconsin 1975, 90-93, 190-199· K. M. SETTON, *Athens in the Middle Ages* [Variorum Collected Studies Series 41], London 1975· W. MILLER, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Αθήνα 1990, 109-111.

κυρίως καμαροσκέπαστων αλλά και ξυλόστεγων, μνημείων, όπου εκεί τα αγγεία δημιουργούν συνθέσεις σε σειρές ή σε τοξωτή διάταξη, συνήθως ενσωματώνοντας λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη άλλων εποχών και κατεξοχήν σε συσχετισμό με το υπέρθυρο προσκυνητάριο το οποίο επιστέφουν ή πλαισιώνουν. Όπου επιλέγεται ως όψη εντοιχισμού η ανατολική, απαντούν σταυρόσχημες ή τριγωνικές διατάξεις, κοινές και σε μνημεία ανάλογου αρχιτεκτονικού τύπου στην Κρήτη¹⁴⁰. Επομένως, για την Αττική προκύπτει ένα σχήμα όπου από τον 17ο αι. και μετά δίνεται έμφαση στην πρόσοψη του μνημείου, όπου τα αγγεία δεν δημιουργούν ανεξάρτητες συνθέσεις, όπως για παράδειγμα κυρίως συμβαίνει στην Κρήτη κατά τη βενετοκρατία, αλλά συνδυάζονται αυτή τη φορά με άλλα εξίσου πρόσθετα «διακοσμητικά» (προσκυνητάριο, πρωιμότερα τμήματα αρχιτεκτονικών μελών) και όχι δομικά (τύμπανα παραθύρων) στοιχεία του μνημείου για να εξάρουν την αετωματική απόληξη, συχνά συνδυάζοντας και πλίνθινες ταινίες. Από τις περιπτώσεις όπου έχει διατηρηθεί σχεδόν το σύνολο των εντοιχισμένων κεραμικών που σχετίζονται με την κύρια φάση του μνημείου, προκύπτει ένα ενδιαφέρον για χρωματική συμμετρία, ενώ κατά την οθωμανική περίοδο, όπως έχει ήδη σημειωθεί¹⁴¹, διακρίνεται γενικά μια έμφαση στη μονόχρωμη ή φυτική ή σχηματοποιημένη φυτική διακόσμηση, χωρίς περίτεχνα θέματα, όπως π.χ. στη μεσοβυζαντινή περίοδο με χαρακτηριστικό το παράδειγμα των αγγείων των Αγίων Θεοδώρων στην Αθήνα. Ως προς τις κατηγορίες κεραμικής, αν για τους μεσοβυζαντινούς χρόνους τα αγγεία των Αγίων Θεοδώρων παρέχουν πληροφορίες για την κυκλοφορία κεραμικής της Φατιμιδικής εποχής, στον 13ο-15ο αι. απαντούν κάποια μονόχρωμα εφυσιασμένα κεραμικά που ενδεχομένως προέρχονται από βυζαντινά εργαστήρια και συχνά παραδείγματα παραγωγών της ιταλικής χερσονήσου καθώς και λίγα κεραμικά από την ιβηρική χερσόνησο (Αίγινα). Από τον 17ο αι. και μετά τα αγγεία που έχουν χρησιμοποιηθεί ως *bacini* προέρχονται από πολλές περιοχές δύο κυρίως γεωγραφικών ζωνών, της ιταλικής χερσονήσου και της Μικράς Ασίας, καθώς και της Θράκης. Η κυκλοφορία ορισμένων από αυτές τις παραγωγές είναι ήδη γνωστή στον ελλαδικό χώρο (π.χ. κεραμική Ιζνίκ, Κιουτάχειας,

140. YANGAKI, *Ceramics in Plain Sight*, 23-39.

141. YANGAKI, *Speaking Ceramics*, 81-84.

Τσανάκκαλε, «Marbled Ware», παραγωγή του Μοντελούπο). Όμως άλλες, ιδίως οι διαφορετικές κατηγορίες εφυαλωμένης κεραμικής από την ιταλική χερσόνησο όπως οι παραγωγές της Σαβόνα¹⁴², με εξαίρεση τυχόν παραδείγματα σε ιδιωτικές συλλογές, έχουν ελάχιστα δημοσιευτεί από αρχαιολογικά συμφραζόμενα. Επομένως, η καταγραφή του εν λόγω υλικού, με τα στοιχεία που προκύπτουν από τη χρονολόγηση και των μνημείων, αποτελεί μία πολύτιμη μαρτυρία για την κυκλοφορία στην Αττική ποικίλων κεραμικών προϊόντων, πολλά από τα οποία παρέμεναν έως τώρα άγνωστα στην έρευνα, εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας για τον κεραμικό υλικό πολιτισμό του ελλαδικού χώρου από τη βυζαντινή μέχρι και τη νεότερη εποχή.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

142. Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση των εντοιχισμένων αγγείων στον ναό της Αγίας Παρασκευής στην Κερατέα (Μέρος Α').

Εικ. 1: Άνω Αλεποχώρι. Μεταμόρφωση Σωτήρος. Εντοιχισμένα αγγεία σε σειρά στην ανατολική πλευρά (φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 2: Μέγαρα. Υπαπαντή του Χριστού-Άγιος Λαυρέντιος. Άποψη της διάταξης των αγγείων σε σειρά από ανατολικά (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 3: Άνω Αλεποχώρι. Μεταμόρφωση Σωτήρος. Εντοιχισμένα αγγεία σε σειρά στην κορυφή της νότιας πλευράς της εγκάρσιας καμάρας (φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Εικ. 4: Ψάθα. Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος. Σταυρόσχημη διάταξη εντοιχισμένων αγγείων στην αετωματική απόληξη στην ανατολική όψη (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 5: Μέγαρα. Άγιοι Αρχάγγελοι - Άγιος Αθανάσιος. Εντοιχισμένα αγγεία σε τοξωτή διαμόρφωση στα δυτικά, πάνω από το υπέρθυρο προσκνητήριο (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 6: Φυλή (Χασιά). Άγιος Πέτρος. Γενική άποψη του ναού από τα δυτικά με εμφανή τα εντοιχισμένα αγγεία (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 7: Φυλή (Χασιά). Άγιος Πέτρος. Δύο εντοιχισμένα αγγεία σε σειρά στον τρουλλίσκο πάνω από την κόγχη του ιερού (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 8: Φυλή (Χασιά). Άγιος Πέτρος. Δύο εντοιχισμένα αγγεία σε διαγώνια διάταξη στη δυτική πρόσοψη πάνω από την κόγχη της κεντρικής θύρας (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 9: Φυλή (Χασιά). Άγιος Πέτρος. Το κεντρικό από τα τρία αγγεία σε οριζόντια διάταξη, στη βάση του χαμηλού τρούλλου στο νότιο κλίτος (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 10: Φυλή (Χασιά). Άγιος Πέτρος. Το νοτιότερο από τα τρία αγγεία σε οριζόντια διάταξη, στη βάση του χαμηλού τρούλλου στο νότιο κλίτος (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 11: Φυλή (Χασιά). Άγιος Πέτρος. Το βορειότερο από τα τρία αγγεία σε οριζόντια διάταξη, στη βάση του χαμηλού τρούλλου στο νότιο κλίτος (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 12: Φυλή (Χασιά). Άγιος Πέτρος. Το κεντρικό από τα τρία αγγεία σε οριζόντια διάταξη, στη βάση του χαμηλού τρούλλου στο νότιο κλίτος (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 13: Ψάθα. Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος. Διάταξη εντοιχισμένων αγγείων στην αετωματική απόληξη στη δυτική όψη (φωτ. Αρχείο ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 14: Σαλαμίνα. Γκίνανι. Άγιος Γεώργιος. Γενική άποψη του ναού με αγγεία στη δυτική αετωματική απόληξη (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 15: Σαλαμίνα. Καθολικό Παναγίας Φανερωμένης. Αετωματική απόληξη στα δυτικά με σύνολο εντοιχισμένων αγγείων (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 16: Σαλαμίνα. Καθολικό Παναγίας Φανερωμένης. Στον τρούλλο, στη νότια πλευρά, εντοιχισμένο αγγείο πολύχρωμης μαγιόλικα (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 17: Σαλαμίνα. Καθολικό Παναγίας Φανερωμένης. Νοτιοανατολική πλευρά του τρούλλου, εντοιχισμένο αγγείο με «μαρμαρόμορφο διάκοσμο» (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 18: Σαλαμίνα. Μονή Φανερωμένης. Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου. Κεραμικά, σε τριγωνική διάταξη εντοιχισμένα στην αετωματική απόληξη του ανατολικού τοίχου (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 19: Σαλαμίνα. Μονή Φανερωμένης. Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου. Κεραμικά στη νότια πλευρά, πάνω από τη θύρα εισόδου (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 20: Σαλαμίνα. Κανάκια. Καθολικό Μονής Αγίου Νικολάου Λεϊμονιών. Τρία εντοιχισμένα αγγεία στον ανατολικό τοίχο επάνω από τη φωτιστική θυρίδα (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 21: Σαλαμίνα. Κανάκια. Καθολικό Μονής Αγίου Νικολάου Λειμονιών. Αγγείο εντοιχισμένο στη βορειοανατολική γωνία (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 22: Σαλαμίνα. Κανάκια. Καθολικό Μονής Αγίου Νικολάου Λειμονιών. Αγγεία εντοιχισμένα στη βόρεια πλευρά του ναού, εκατέρωθεν της εισόδου (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 23: Αίγινα. Ομορφοκκλησιά. Άποψη της δυτικής όψης του ναού με εμφανή την πρακτική εντοιχισμένων αγγείων (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 24: Αίγινα. Παλιαχώρα. Άγιος Διονύσιος-Παναγία (Επισκοπή). Υποδοχές για τον εντοιχισμό δύο αγγείων στις άκρες του πώρινου υπερθύρου, δυτικά (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 25: Αίγινα. Παλιαχώρα. Άγιος Νικόλαος. Υποδοχές για τον εντοιχισμό δύο αγγείων στις άκρες του πώρινου υπερθύρου, δυτικά (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 26: Αίγινα. Ταξιάρχες. Αγγεία σε τριγωνικό σχηματισμό, δυτικά (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 27: Αίγινα, Ταξίαρχες. Αγγεία εκατέρωθεν του ανακουφιστικού τόξου, βόρεια (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 28: Ύδρα. Καμίνι. Άγιος Νικόλαος. Αγγείο εντοιχισμένο στα δυτικά (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 29: Ύδρα. Καμίνι. Άγιος Νικόλαος. Αγγείο εντοιχισμένο στα δυτικά (φωτ. ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων, Υπουργείο Πολιτισμού).

Εικ. 30: Σαλαμίνα, Παναγία Φανερωμένη. Πυθμένας αγγείου Ιξνίκ εντοιχισμένος στο ανώτερο σημείο της δυτικής πλευράς του νοτιοδυτικού πύργου (φωτ. Α. Γ. Γιαγκάκη).

Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην περιοχή της Αττικής και των
γειτονικών νήσων

A/A	Ευρύτερη Περιοχή	Ναός	Αρχιτεκτονικός τύπος	Χρονολόγηση	Αέραια ή αποσπασματικά σωζόμενα αγγεία	Υποδοχές	Θέση στο μνημείο
1	Δυτική Αττική	Μεταμόρφωση Σωτήρος, Άνω Αλεποχώρι	Μονόκλιτος σταυρεπίστεγος	13ος αι.	●	●	A / N
2	Δυτική Αττική	Άγιοι Αρχάγγελου-Άγιος Αθανάσιος, Μέγαρα	Δίδυμος καμαροσκέπαστος	18ος αι.		●	Δ
3	Δυτική Αττική	Υπαπαντή του Χριστού-Άγιος Λαυρέντιος, Μέγαρα	Δίδυμος ξυλόστεγος	17ος αι.	●	●	A
4	Δυτική Αττική	Άγιος Πέτρος, Φυλή	Τρίκλιτη βασιλική με τρούλλο	17ος-18ος αι.	●		A / Δ
5	Δυτική Αττική	Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος, Ψάθα	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	18ος-19ος αι.	●		A / Δ
6	Σαλαμίνα	Καθολικό Παναγίας Φανερωμένης	Τρίκλιτη βασιλική με τρούλλο	Τελευταίο τέταρτο 17ου αι.	●	●	A / B / N / Δ
7	Σαλαμίνα	Παρεκκλήσιο Μονής Παναγίας Φανερωμένης	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	18ος αι.	●	●	A / N
8	Σαλαμίνα	Μονή Αγίου Νικολάου Λεμονιών, Κανάκια	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	18ος αι.	●	●	A / B

9	Σαλαμίνα	Άγιος Γεώργιος, Γκίνανι	Σταυρεπίστεγος	Λατινο- κρατία	●		Δ
10	Αίγινα	Άγιοι Θεόδωροι- Ομορφοκκλησιά	Μονόχωρος καμαροσκέ- παστος	13ος αι.	●	●	Δ
11	Αίγινα	Άγιος Διονύσιος- Παναγία, Επισκοπή Παλιαχώρας	Δρομικός μονόχωρος με τρούλλο	Βενετική ή οθωμανική περίοδος		●	Δ
12	Αίγινα	Άγιος Νικόλαος, Παλιαχώρα	Μονόχωρος καμαροσκέ- παστος	Βενετική ή οθωμανική περίοδος		●	Δ
13	Αίγινα	Αγία Κυριακή- Ζωοδόχος Πηγή Παλιαχώρα	Δίκλιτος	Βενετική ή οθωμανική περίοδος		●	Δ
14	Αίγινα	Ταξιάρχες, Παλιαχώρα	Ελεύθερος σταυρός με οκταγωνικό τρούλλο	Βενετική ή οθωμανική περίοδος	●	●	Δ / Β
15	Ύδρα	Άγιος Νικόλαος, Καμίνι	Μονόχωρος καμαροσκέ- παστος	Οθωμανική περίοδος		●	Δ
16	Ύδρα	Άγιος Ελευθέριος, Κιάφα	Μονόχωρος καμαροσκέ- παστος	Πριν το 1800	●		Α
17	Κύθηρα	Άγιος Αντώνιος, Παλαιοχώρα	Δίκλιτος	Τέλος 15ου αι.	●		Α / Ν
18	Κύθηρα	Ανώνυμη, Παλαιοχώρα	-	-		●	

Πίνακας Ι: Συγκεντρωτικές πληροφορίες για τους ναούς με εντοιχισμένα αγγεία στην περιοχή της δυτικής Αττικής, του Αργολοσαρωνικού και των Κυθήρων Αττικής: ●: διατηρούνται, Α: ανατολικά, Β: βόρεια, Δ: δυτικά, Ν: νότια (πίνακας: Α. Γ. Γιαγκάκη).

CHURCHES WITH IMMURED VESSELS IN ATTICA (PART B):
DATA FROM THE RESEARCH PROGRAMME AND ADDITIONAL DATA FROM
WEST ATTICA, PIRAEUS, THE ARGOSARONIC ISLANDS AND KYTHERA

In continuation of the research project on the “Immured vessels in Byzantine and Post-Byzantine ecclesiastical monuments of Greece: an online corpus”, in the areas of responsibility of the Ephorates of Antiquities of west Attica and Piraeus, the Argosaronic islands and Kythera 18 monuments bearing *bacini* have been identified. The practice is either attested through the vessels preserved or the respective empty recesses. The study examines the geographical distribution of the practice in these areas, the architectural types of the monuments bearing immured vessels and their dating range, the arrangement of the pottery and the categories of ceramics that have been embedded in the monuments. Only four monuments, mostly of the 13th c., bear the practice. There are many more monuments dating from the 17th c. onwards, indicating a renewed flourishing of the practice, an element that is also evident from monuments in east Attica. While the practice, specifically for the 13th c., is preserved in two types of monuments, the single-aisled transverse-vault and the single-aisled barrel-vaulted, from the end of the 15th c., with the exception of the Katholikon of Panagia Faneromeni in Salamina, which belongs to the type of the three-aisled domed basilica, the use is clearly found in single- or double-aisled mainly barrel-vaulted churches, scattered both in the hinterland of west Attica and in Salamina, Aegina, Hydra and Kythera. While in the first period the vessels are found in compositions complementary to light holes or doorframes, in the second period they create independent compositions. Italian pottery and pottery from apparently Byzantine workshops occur during the 13th c. The diffusion of Italian ceramics continued in the following period, with the example of Agios Antonios in Kythera, while it expanded in the 17th c. and up to the beginning of the 19th c., as evidenced by the immured ceramics from areas of Liguria, Apulia and Campania in monuments in west Attica, Salamina and Hydra. Along with these, ceramics from Asia Minor and Thrace are also found, initially examples of Iznik and later of the production of Didymoteicho and Çanakkale for the 18th and 19th c.

